

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

XIII
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
— ДЕТАЛЬ ПРОЄКТУ ПАМ'ЯТНИКА ШЕВЧЕНКОВІ
роботи скульптора А. Страхова (1933)

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

Т О М Х І І І

ШЕВЧЕНКО І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

ЗБІРНИК ПРАЦЬ І СТАТТЕЙ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ БОГДАНА КРАВЦЕВА

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка

Чикаго

1963

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME XIII

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1963

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1963

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago Ill.

MANUFACTURED IN THE U. S. A.

ШЕВЧЕНКО І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

„Невелика книжка з його писань вийде — писав 1861 року, маючи на оці тільки небагатий у той час на кількість віршів і поем Шевченків „Кобзар”, Пантелеймон Куліш у своєму третьому „Листі із хутора” — а про ту книжку можна вдесятеро більше написати”. Справдилася Кулішева думка тільки з деякого погляду. З „невеликої книжки” Шевченків „Кобзар” став великою настільною книгою, що охоплює понад 220 зібраних досі поетичних творів поета. Уся Шевченкова творчість — і поетична, і драматична, і його повісті, і листи і щоденник та й інші писання, не враховуючи мистецької спадщини — займає вже багато томів — шість в академічному київському виданні 1939-1956 років, десять в нашому 14-томовому Повному виданні творів Шевченка. Якщо ж іде про те, що з того часу написано про Шевченка і його творчість, то й кількість цих писань збільшилася не вдесятеро, і навіть не всотеро, а в тисячу разів. Із шевченкіяни можна скласти сьогодні уже цілі книгозбірні.

В усій цій величезній кількості праць, розвідок, статей про Шевченкову біографію і творчість багато цінного, тривалого своєю науковою вартістю, але й багато надуманого, випадкового, викликаного такими чи іншими політичними вимогами й тенденціями. І переглянувши ґрунтовно, з наукового погляду усі ці шевченкознавчі праці і відкинувши усе недоладне і тенденційне, можна б сьогодні вибрати який десяток-два книжок, основних для вивчення питань Шевченкової біографії і творчості — таких, як їх уявляв колись Куліш у своєму вислові, що про „Кобзар” Шевченків можна вдесятеро більше написати.

Вибираючи й оцінюючи матеріял для цього — запланованого Видавництвом Миколи Денисюка, як до-

повнення до реалізованого ним 14-томового *Повного видання творів Тараса Шевченка* — тому із вибором статей про Шевченка і його творчість, упорядник його став перед важким, і не завжди можливим для задовільного розв'язання завданням. В основному, як мета, була покладена вимога дати в цьому томі вибір найкращих статей про Шевченка і його творчість, особливо ж тих, що були справді новим словом в українському шевченкознавстві.

З другого боку, при виборі статей і авторів треба було брати до уваги той факт, що багато шевченкознавців, між ними таких видатних, як Павло Зайцев, Олександр Лотоцький, Роман Смаль-Стоцький, Богдан Лепкий, Володимир Дорошенко, Ст. Сірополко, Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький, Дмитро Чижевський, Іван Брик, Лука Луців, Євген Маланюк та інші, вже репрезентовані в цьому виданні, започаткованому Українським Науковим Інститутом у Варшаві, своїми цінними, тривалої вартости працями. Вкінці, була вимога дати в цьому томі як найбільш різномодний і ще й досі актуальний матеріал, що стосується різних ділянок Шевченкового життя і творчості, сьогодні здебільша маловідомий і малодоступний, бо ж видання, в яких ці праці і статті були друковані, стали вже давно бібліографічними раритетами. І, нарешті, упорядник цього тому керувався при виборі авторів бажанням зарепрезентувати праці тих, заслуги чиї в шевченкознавстві сьогодні призабуті чи й недоцінені, й особливо ж тих, що за свою вільну і справді наукову працю були — як акад. Сергій Єфремов, акад. Олексій Новицький, Михайло Новицький, Борис Навроцький — репресовані, а то й знищені комуністичним режимом на Україні.

На чолі нашого збірника покладений відзив найвидатнішого після Шевченка репрезентанта України XIX-го віку Пантелеймона Куліша (1819-1897) „Чого стоїть Шевченко jako поет народній“, доповнений його ж „Словом над гробом Шевченка“. У цьому

відзвії й у цьому слові Куліш поставив Шевченка на тому місці, на якому він стоїть досі і стоятиме вічно у свідомості українського народу: кобзаря кобзарів, пророка, Мойсея, що вивів люд свій із неволі. І саме цього, а не якоїсь видуманої неприхильности чи й ворожости до Шевченка не може забути Кулішеві комуністичний режим й індоктринована ним наука в Україні. І тому теж статті Кулішевої „Чого стоїть Шевченко як поет народній” не знайти сьогодні в ніякій із радянських публікацій, а коли і є згадки про . . . зерна правди у ній, то вони обставлені — навіть і в Рильського — громленням її автора за „цілком чужі нам твердження”.

Питанням місця Шевченка в національній свідомості, його ролі і значення присвячені промови двох інших найвидатніших репрезентантів повітньої України - велетня слова і думки Івана Франка (1856-1916) і велетня української науки Михайла Грушевського (1866-1934). У своїй промові, виголошеній на Шевченковому святі 1903 року, Іван Франко, так же само як і Куліш, визнав Шевченка „володарем дум і керманичем покоління” українських. Підкреслюючи „високе почуття національного обов'язку” в Шевченка і його безмежну любов до України і водночас із цим Шевченкову „гарячу ненависть і погорду до всіх ренегатів, до всіх тих, хто матір забуває”, Франко конкретизує й актуалізує Шевченкові візії й заклики і дошукується в них розв'язки на „великі та болючі політичні та суспільно-політичні питання про нашу національну самостійність, про можливість добитися нам повного права в своїй хаті і повної національної єдності”. І знову ж, надрукована в Києві в I-му томі матеріялів літературної спадщини Івана Франка, ця промова великого Каменяра не знайшла ніякого відгуку в радянській дійсності. В публікаціях для ширшого загалу її не передрукуюють, підкреслених у ній основних думок і моментів у писаннях про Франка і Шевченка не згадують. Такої ж самої долі зазнає, ясна річ, і про-

мова Михайла Грушевського, виголошена в 38-мі роковини з дня смерти Шевченка, 1909 р. у Львові, що в ній цей засуджуваний ще й досі в радянській науці за „буржуазний націоналізм” видатний український історик, основоположник української історичної науки визнає Шевченка „святим прапором нашої національної одности, одним із найвизначніших символів української спільности, одноцільности України й українського життя”.

Із дальших праць і статей, присвячених окремим питанням Шевченкової біографії і творчості, на першому місці і часово і з погляду на важливість треба поставити розвідку видатного українського письменника і літературознавця Василя Щурата (1871-1948), що його в радянській науці намагаються тепер адоптувати, викреслюючи із його літературного і наукового доробку усі його писання з релігійною тематикою. У своїй, написаній ще 1903 р. праці „Святе письмо в Шевченковій поезії”, Василь Щурат довів переконливо справедливості думки Драгоманова, що Шевченко „в основі своєї творчості зістав біблейцем аж до смерті”. З того погляду праця Щуратова не втратила своєї ваги по сьогоднішній день. Особливо ж актуальна вона в обличчі сучасних — сміховинних і даремних — намагань радянських філософів і літературознавців зробити Шевченка атеїстом, безбожником малошо не богохульником.

В шевченкознавчій науці видатне, хоч і відокремлене місце, займає написана з позицій фрейдівського вчення про Шевченка студія львівського вченого психолога Степана Балея (1885-1952), що перейшовши на становище професора Варшавського університету, застосовував психоаналітичну методику в розгляді творчості Стефана Жеромського і добився в цьому напрямку незвичайних успіхів і признання в науковому світі. Передрукований в нашому збірнику із цієї праці, що появилася 1916 р. п. н. „З психології творчості Шевченка”, розділ „Ендіміонський мотив

у Шевченка" вказує на ті великі можливості, що їх дало б застосування модерних методів досліду у вивченні Шевченкової творчості. Спроби продовжувати почин Степана Балея в українському шевченкознавстві, виявлені в 20-их роках в працях С. Гаєвського і Гр. Майфета, були засуджені й обірвані режимними комісарами від науки.

Прозовій творчості Шевченка — питанню його російських повістей — присвячена опублікована 1925 року в київській „Україні” розвідка одного з найвидатніших українських шевченкознавців, редактора першого академічного видання творів Шевченка (незакінченого внаслідок репресій комуністичного режиму) академіка Сергія Єфремова (1876-?) п. н. „Спадщина Кобзаря Дармограя”. Ця перша основна для вивчення російських повістей Шевченка праця, що її промовчують цілком пізніші радянські шевченкознавці, включаючи з акад. Олександром Білецьким, який присвятив цьому питанню також окрему статтю, є важливою, особливо ж з того погляду, що вона заперечує вперті і безвідставні твердження радянських літературознавців про недоцінювання а то й відкидання „буржуазними націоналістами” прозових творів Шевченка, писаних російською мовою. Показовим щодо цього може бути зафіксоване в праці акад. Сергія Єфремова, до речі, знищеного радянським режимом, засудження виступу Ю. Тиховського, який поставився до писаних російською мовою творів Шевченка, як до цілком не вартих уваги, здатних хіба „мишам на снідання”.

Дуже важливою й основною для вивчення біографії Шевченка була й залишиться реабілітована подекуди сьогодні вже і в радянській науці після реабілітації її автора, довголітнього в'язня советських концентраційних таборів, праця Михайла Новицького (нар. 1892) „Шевченко в процесі 1847 року і його папери”, із якої передрукований в цьому збірнику перший розділ „Шевченко в процесі 1847 р.”.

Опрацьована на підставі джерельних матеріалів і надрукована в київській „Україні” 1925 року праця цього найкращого знавця мемуарної літератури про Шевченка і водночас найвидатнішого дослідника текстів Шевченкової поетичної творчості, важлива не тільки своїм критичним розглядом догогочасних писань про Кирило-Методіївське братство, але особливо ж підтвердженням погляду М. Драгоманова про заперечувану деким сьогодні провідну і вирішальну роль Шевченка в оформлюванні ідеології братчиків. Цитоване М. Новицьким місце із доповіді графа Орлова про „можливість існування України, як окремої держави” в пізніших радянських публікаціях того документу пропущене. Не згадуються ніде в опублікованих тепер „спогадах сучасників” Шевченка цитовані і М. Драгомановим і М. Новицьким слова Шевченкового земляка про те, що „Шевченко приїхав на Україну з Петербурга з готовими думками про волю України від московських царів”.

Дослідження про мистецьку творчість Шевченка репрезентовані в цьому збірнику статтею автора складеної і готової вже до друку, як VII-ий том редакційного акад. С. Єфремовим академічного видання творів Т. Шевченка і знищеної з доручення комуністичного режиму монографії про Шевченкову мистецьку спадщину — академіка Олексія Новицького (1862-1934) п. н. „Шевченко та Рембрандт”. Надрукована в „Україні” 1925 р. стаття проводить не тільки паралель між обома мистцями, але й знаходить спільність між ними у соціальних і національних умовах їхніх народів.

Як зразок змістового інтерпретування окремих творів Шевченка подана в цьому збірнику стаття видатного західньоукраїнського мовознавця і шевченкознавця, автора виданої 1934 року у Варшаві книжки інтерпретацій „Т. Шевченко” акад. Степана Смоль-Стоцького (1859-1938) про „Великий Лях”. Написана 1927 р. в Празі, ця стаття дає яскраву патріотичну інтерпретацію названої Шевченкової поеми-мі-

стерії, що в ній з пророцькою силою висловлена Шевченкова візія минулого України і його ж концепція її історичного розвитку.

Чергові чотири статті Бориса Навроцького (1894-?), акад. Філярета Колесси (1871-1947), акад. Максима Рильського (нар. 1895) і акад. Леоніда Булаховського (1888-1961) присвячені мало ще розробленим у нас проблемам Шевченкової поетики, його віршування і мовних засобів у його поезії. Друковані в малодоступних або й знищених виданнях ці статті є останнім словом досліджень в цій ділянці. Особливої уваги заслуговує стаття репресованого в половині 1930 років радянського літературознавця Бориса Навроцького про „Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу”, передрукована із виданої 1934 книжки його ж статтей „Шевченкова творчість”. Абстрагуючи від застосованої в цій праці соціологічної методи, автор дав у ній цікаву спробу з'ясування секретів Шевченкової поетики.

Не зважаючи на всі наші заходи, нам не вдалося розшукати статті відомого українського мовознавця, також репресованого в 1930 роках Олекси Синявського про Шевченкову мову. Щоб зарепрезентувати й цю ділянку шевченкознавства, передруковуємо тут зв'язку і змістовну статтю сучасного радянського мовознавця Василя С. Ващенка (нар. 1905) про „Багатство Шевченкового слова”. Написана вона на підставі рідко застосовуваних у філологічній науці статистичних даних і з'ясовує переконливо складну організацію Шевченкового слова, „невичерпну в своїх потенціях сил”, зокрема те, чому у нього це „слово пламенем взялось” і „людям серце розтопило”.

Надруковані наприкінці цього збірника статті передчасно померлих — поета і вдумливого есеїста Годося Осьмачки (1895-1962), і літературознавців Миколи Глобенка (1902-1956) та Євгена Юлія Пеленського (1908-1956) визначають місце Шевченка в свідомості сучасного українства. Виходячи із

слів Куліша „Воїстину — ти наш поет, а ми — твій народ”, і Франка „Воїстину — ти цар над царями і князь над князями”, Годось Осьмачка дав у своєму есеї натхненну і пристрасну інтерпретацію європейського і водночас глибоконаціонального розуміння Шевченка, як поета і його творчості, далекого до огуди Хвильового про „плаксивого, сантиментального, просвітянського батька в шапці та в кожусі”. В тому ж напрямку, що Осьмачка ішов і Микола Глобейко, з'ясовуючи у своїй — на жаль незакінченій — статті п. н. „Живий Шевченко” переконливо на підставі цитатів із творів поета незвичайно широкий засяг Шевченкової освіти, знання і зацікавлень — усе, що пробував висвітлювати у деяких своїх статтях, хоч і зв'язаний режимними настановами, акад. Олександр Білецький. Проблемі особистого чару Шевченка присвячена вкінці стаття Євгена Ю. Пеленського, автора виданої 1942 р. книжки „Шевченко — клясик”.

Упорядкований підписаним збірник охоплює сімнадцять праць і статей — усе здебільшого уже покійних авторів. Із живих репрезентовані в ньому тільки акад. М. Рильський і В. С. Ващенко. Усі статті подані в хронологічному порядку, за часом їх написання чи опублікування. Упорядник збірника свідомий, що крім надрукованих тут матеріалів у сучасному українському шевченкознавстві можна б знайти ще багато праць, які б заслуговували з кожного погляду на те, щоб їх пригадати сучасному читачеві. Проте ж, технічні можливості, примушували упорядника відмовлятися від використання не раз цінних праць і статей й обмежуватися тільки до найбільш вартісних, закінчених формою і змістом і найбільш характеристичних для Шевченкової біографії писань. При селекції матеріалів до збірника упорядник керувався своїм найглибшим переконанням, яке часто може бути суб'єктивне. Чи і як виконав він своє завдання — рішати-муть читачі і критики.

БОГДАН КРАВЦІВ

ЧОГО СТОІТЬ ШЕВЧЕНКО ЯКО ПОЕТ НАРОДНІЙ

І. ЛИСТ ТРЕТІЙ З ХУТОРА

Чуємо й ми по хуторах, що вмер Тарас Шевченко. Тяжке горь, що немає вже на світі великого поета, і свята перед Богом усяка сльозина, що пала на його домовину: слізьми своїми зложили ми ціну подвижникові рідного слова, которе одно становить нашу народню силу, нашу народню славу, — одно дає нам право на ділницю між іншими народами. Поки між нами жив Шевченко, оддавали ми йому шанобу, яко високому поетові, і очі одвертали од усякої хиби його і упадку на тяжкій, одинокій дорозі; яке ж велике було його діло, що він зробив для нас українців, і що були б ми без Шевченка, — се вже тепер тільки уповні нам одкрилося.

Занедбали здавна вже письменні городяни сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою; до чужих людей розумом пригорнулися, до тих людей, що серед великої громади темного люду невеликою купою держаться і самі тільки один одного, мов у кагалі, розуміють, і байдуже їм, що покинули далеко позад себе нечисленні тисячі неписьмених. Слідом за ними й наші письменники поплентались і вкупі з ними узялись до роботи — книжки академічним якимсь складом писати, і вже своєю славою величалися, що одну книжню академічну мову од моря до моря, мов який невід, на людські душі закинули. Великим сим писателям і строїтелям речі

книжньої було байдуже, що звесь наш простий люд крізь той невід здавався недорікою, байдуже й на те, що не було сьому людові іншого ходу в письменство, тільки мусів рідного простого і виразного свого слова зректися. Оддаючи тоді в школи дітей, наші хуторяни все одно, що в москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, которі по нашому розмовляли і по нашому на Божий мир дивилися і по нашому між селянами оберталися.

Тут же нам городяни здоровий розум і чистий смак своїми книжками каламутять, а тут — сусіль! увійшов до нашої простої хати чоловічок, по нашому прибраний, наших ніби й звичаїв, нашої й мови, та й почав якісь вірші про якогось Енея слезезувати. То-то б, здається, треба нам зрадіти! по-нашому чоловік віршує! Та ба! бодай так і не віршувати! Зараз декотрі перестерегли, що воно за проява. „Придивітесь лишень”, кажуть, „до сього чоловічка зблизька: се городянський панок по-нашому прибрався. Гляньте: у його й панська хода і вся удача панська, а мовою своєю він тільки нас передражнює і на сміх підіймає. Се він глузує з наших звичаїв, з нашої батьківщини, з нашої простоти, що ми, бач, панських присмаків не знаємо, та панських фухів не заводимо, та панських речей солодких цураємось. Гляньте: в його Еней про рідну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує, як він українське село перековерзує. Се нам пани таке дзеркало подарували, що як погляне в його простий чоловік, то й сам себе не пізнає”.

Оттакий дали тому віршованню суд наші розумні люди, і одвернулась усяка ясна душа од перекуйовдженого не знать по-якому Енея. Аж тут Маруся Квітчина до нас у хату завітала. Серденько кохане! яке ж ти любе нам та поважне після того цигана троянського здалося! Се наша душа на Божому лоні по нашому заговорила. Се перва була книжка, котора

тим же духом, що й слово Учителя благого, дихала. Тим самим поглядом Квітка на нас, простих людей, подивився, що й той великий чоловіколюбець. Здивувалися ми, як ясно засіяв наш народній образ, дарма що на йому пахарський піт густим пилом припав. Глибоко глянули ми з Квіткою в душу свого простого люду і сами загадалися, звідкіля в його та глибина неказанна . . .

Загадалися, аж тут Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він з домовин німу нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвітщину і поставив перед нею українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався. Хто ж би тут не домислився, або душею не почув, що, викупавшись у своїй крові, перебувши незчисленні руїни і пожежі, мусіли наші предки багато у свою душу од давніх часів зачерпнути. Намалювавши сам себе у своїх думках, намалювавши старого Персбендю, батька й матір Катерини, та й саму Катерину з її щирим коханням і великими муками, Шевченко зараз явив високий історичний спосіб словесної живописі; бо й його власний образ духовний і вся та сім'я рідних йому душ — всі вони були історичні чада нашої старосвітщини. Узяв він голос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяни, слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи. Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було і що єсть на Україні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, — усяке серце од його співу стрепенулося.

Квітка первий зрозумів поезію наших народніх звичаїв, яко сім'ї благої, праведно людської. Шевченко нам явив поезію нашої життя народньої. Квіт-

ка здивував нас усіх, показавши велику героїчну душу в тихому, смирному образі пахарському, в сільському житті простому. Шевченко дав нам збагнути її глибини таємничу: визвав він перед наші очі забуту давнину українську, і побачили ми, що ся душа смирення не днями, не годами, а цілими віками, в бідах і напастях пробувала, та й не зникчемніла, не знігилась, нечестивій волі слугою не вчинилася, а глибоко сама в себе входила і, понуро серед лукавих людей стоячи, своєї пори, своєї долі мовчки виглядала. Отже, як осіяла Квітку, з його простодушними творами, огненна поезія Шевченкова, тоді розумно стало нам, що Наум Дрот — той же Кішка Самійло народній, бо видержав він пробу не меншу від Самійлової, живучи дома на чужині, і вік за віком бідуючи не погнувся, не знизився духом твердим і високим.

Шевченко — наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, відповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так, як йому самому пісня народня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При сьому світлі всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир, з которого Квітка вибрав свою Марусю з її сім'єю поетичною. При сьому світлі всяке побачило, що наші звичаї народні — та ж сама історія народнього духа нашого, що й народня пісня, що й народня дума, тільки не всякому, а вищому, постичному погляду одкривається їх краса і повага. Всяке розумне зрозуміло, що нам у своїй словесності ні за ким слідом іти, як тільки за своїм генієм народнім, которий мовчить у наших панських та чернечих

літописях, нишком живе в звичаях і голосно говорить тільки в народній думі та пісні.

Був на світі Кониський — і своєю Історією Русов, мов якою завісою мальованою закрив од нас старосвітщину, аж поки Шевченко не розідрав, не розпанахав тієї завіси. Прийшов слідом за ним Котляревський — і своєю Енеїдою ізробив із нашої простої життя, з її звичаями розумними, мов би якийсь смітник за панським задвірком. Одвернулись од того смітника обидва наші поети і появили інших українців з українками в Марусі, в Сердешній Оксані, в Козир-Дівці, в Катерині, Наймищці і в інших праведних творах поетичних.

Квітка первий довів українців до сліз мовою українською, і тим нам показав, що ми ще не звелись ні на що: єсть бо в нас що розказати по-своєму, єсть над чим заплакати. І великого мабуть стоїть народ наш простий у своїх домотканих свитинах, коли, ввійшовши в його сім'ю, найрозумніший, найученіший з нас має собі ту сім'ю за свою рідну, — самий могутий і прославлений з нас, самий високий і чистий духом не одцурався б Марусю рідною сестрою звати, і її матір --- рідною матір'ю, і її батька — рідним батьком. Оттаким-то людом убогим і смиренным Квітка наш перед усім світом похвалився: чи є мов такий другий на всьому світу великому?

Скупились ми коло Квітки, скільки нас було тоді однієї віри, одного розуму. Мало було нас, бо інших невірна городянська наука знівечила, а тих нужда до землі прихилила; а все ж почули ми глибоко в серці, що ми — ми, і справив се велике діло Квітка. Шевченко застав нас уже готовими слухати його думи смутні, і до невеличкої громади нашої почав земляків зо всього світу скликати.

Озвались до кобзаря з рідним вітанням на Кавказі, на Сибірі, за Бендерами, за Случчю й за Дунаєм. Що тільки живе було з українського роду по всьому світові, все стрепенулося, нашорошило уші і в серце

прійняло благовісткування своєї народности. Шевченко став мов би високою короною серед розпороченого на тисячах миль нашого люду, із того часу всі в нас поділились на живих і на мертвих, та й довго ще ділитимуться. Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила — народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сім'ю з'єднала і наше українське сугь на віки вічні утвердила. Шевченко чистим подвигом словесним докінчав діло, за которе гетьмани наші нечистим серцем бралися. Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назнав широкі границі нашому духу народньому. Тепер уже не мечем наше народне право на вражих твердинях зарубане, не шпиргаллами і печатями супротив лукавства людського стверджене: у тисячах вірних душ українських воно на самому дні заховане і тисячолітніми споминками запечатане.

Слово, не що інше як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичну підкинуло. Взяв бо Шевченко свою чудотворну річ не з городів великих, не з академій самопрославлених, не з між товариства блискучого і всевладного: все те минув він, занедбав і покинув, тільки хуторська й сільська мова йому до його великого діла здалася; тільки поселах, по простих хатах шукав він для своїх поем людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих. Через сих то людей, через їх душі постичні, праведні, вся тайная в старосвітщині нашій йому відкрилася; сі то люди, забуті історією панською, надали йому сили древні могили розкривати і по скривавленій землі, як по пергаментях, правду святу вичитувати. Їх самостайнім духом виріс він до тих творів високих, що без друкарні по всьому світу ширяться, що на всіх щирих серцях українських огненними словами падруковані. Вони дали йому крила піднятись над землею якимсь образом несьогосвітнім, ве-

личним, і з вишини всі людські душі оглядіти і оплати. Вони — наша історія живая, наші голосні літолиси — поставили перед його очима й Прометея, в которого криваве серце щогодини вмирає і щогодини оживає. Їх нескінченно живі душі навчили його говорити і до мертвих, і до ненароджених.

Провівши нашу історію через простий, здоровий розум народній, він дав їй новий образ, — не той, що в Кониського, а провівши наш народ по його історії, не тим він нам його явив, що в Котляревського. Очистив він історію од усякої омани правдивим і високим духом народнім, і споминками старосвітськими перед розумними людьми вповажив. З того нову жизнь почала Україна, і хто брався до роботи громадської не сліпуючи, той добре знав, з якого боку вхопитись і куди простувати. Широком ходом пішло наше народне діло — не казав би то во ім'я всіх земляків, во ім'я всіх вірних душ українських. Під королювою Шевченковою ми піби вернулись до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесність сталась для нас службою Господу правди. Після його величної, святої речі, Котляревщина зневагою святині нашої здалася, і блаженські вірші наших пустоцвітків тільки той лепетав, мов дитина, кому не страшно дрібний свій гомін піднімати серед народньої молитви. Замовкла була наша словесність на якийсь час, прислухаючись до поважного благовістування поезії Тарасовії, і благодатна була тиша, серед котрої поет давав нам нові закони слова українського. Не мале творив він діло тим благовістуванням: він іззивав забутих у рідну сім'ю, між ті люди, котрих ми праведно людьми величаємо. Слово було пробою забутих, чи достойні вони такого товариства, чи воскреснуть із свого сну, котрим вони мусіли спати десятки і сотні років. Слово було їх правом віковичним на володіння тим, чого, мовляв, ніхто не додбає і не розруйнує. Словом скріплявся новий союз братерський, нова сім'я українська . . .

Отож Шевченкове діло, ото місто Тарасове в нашій народності. Поставивши собі за найвищий взір творчества велику душу народню, назнаменав він нашим письменним людям дорогу просту, ні в кого не питану. Тепер уже тільки той у нас буде робітник не нікчемний, хто йтиме вперед великої народньої громади, знаючи її нужду духовну, маючи її смак чистий, дивлячись її поглядом праведним. Тим то не хто, як хуторяни та селяни, знають і чують душею, чого стояв Шевченко. Він їх вивів, наче Ізраїля, із книжньої неволі, в котору були городяни взяли всякий розум письменний; він скинув з них ганьбу всесвітню, що вони люди — ні до чого; він возвеличив їх образ духовний і виставив його на взір перед цивілізованим миром: дивітесь, землі і панства просвіщенні: тисячу років сей люд убогий себе пам'ятає, і тисячу років, у своїй темноті і недостатках, тільки мужу громадському він корився; хто з його вгору вибивався і панською пихою од людей одрізнявся, він йому не кланявся; він його, мов порчену кров, ізвергав із себе; він тільки громаду величав „великим чоловіком”. Се возвістив я людям сим простим і вбогим слово велике, праведне, во віки і віки непохибне, і вони його зрозуміли, гарячими слізьми своїми його скропили-освятили, і слово моє станеться в них силою неборимою. Не збавить йому сили ніяка сила земная, і поки світу сонця, поти воно не забудеться. Пійдуть колись в непам'ять славні діла і тріумфи великих городян, що з високої високости на вас, мої сиротята, позирають, а ваш образ духовний через моє слово ніколи не забудеться. Сотворив я вам словом своїм вічну пам'ять, а самих вас учинив собі самому вічною пам'яттю міждо живими.

Так промовляє сумній душі нашій душа Тарасова. Його смерть якусь нову, свіжую силу надала його поезії, і в нас по хуторах і селах почали її за-ново читати. Усяке слово його тепер якимсь новим світом сияє, і дивом нам здається, що такий поет недавнеч-

ко ще жив між нами. Невелика книжка з його писання вийде, а про ту книжку можна вдесятеро більше написати. Нехай же сю працю візьмуть на себе люди дотепніші, а з нас буде й того, що ми, як думали, як серцем чули, так про Тараса по-простому й написали. Слава тобі, Тарасе, поки на Україні хоч одно дівча рідну пісню співатиме, поки хоч одна мати по-своєму дитину голубитиме, поки хоч один батько не чужим словом про давні могили сину говоритиме!

II. СЛОВО НАД ГРОБОМ ШЕВЧЕНКА

Цемає з нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все ж ми через його маємо велике й дороге нам право -- оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії чи в Болгарії чи в Чехах, всюди він був би між своїми. Боявся еси, Тарасе, що вмереш на чужині, між чужими людьми. Отже ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так як тебе на той світ не провозжали. Були в нас на Україні великі війни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх і сім'я рідна в тебе найбільша. Ти бо, Тарасе, вчив нас не людей із сього світу згоняти, не городи й села опановувати: ти вчив нас правди святої животворящої... От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люди, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і провозають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо Богу святому, що живемо не в такий вік, що за слово правди людей на хрестах розпинали або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертенах зібралися ми славити великого чоловіка за його нау-

ку праведну: зібрались ми серед білого дня, серед столиці великої, і всею громадою складаємо йому нашу щирю дяку за його животворне слово.

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій Слов'янщині, і не чужі люди тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав еси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: ти ж бо його любив і малював і голосно прославив. Маємо в Возі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я з своїм ім'ям на віки з'єднав... Ще ж ти нам zostавив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, --- у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдаємо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам предложив еси. Коли ж не стане в нас сили твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то краще ми мовчатимем, — і нехай одні твої великі речі говорять людям во віки і віки чисту, немішану правду.

— . —

(Стаття П. Куліша „Чого стоїть Шевченко як поет народній” була надрукована найперше в журналі „Основа”, за березень 1861 і потім в „Листах із хугора”, Лист III, Петербург 1861. Поданий тут текст передрукований із Творів П. Куліша, Львів, 1910, стор. 486-497).

ІВАН ФРАНКО

НА РОКОВИНИ Т. ШЕВЧЕНКА

В одній із найкращих пам'яток нашого старого письменства, в Мономаховім поученні дітям, маємо оповідання ось про яку річ. В часі одного далекого походу над Волгою дізнали Мономаха послі від його братів і сказали: „Пристань до нас, виженемо Ростиславичів, галицьких князів і заберемо їх маєтки, а як не підеш з нами, то ми зробимо собі по своєму, а ти лишишся ні з чим“. А се було швидко по закінченні і заприсягненні миру між князями. І мовив Мономах: „Хоч ви й гуївайтесь, а я не можу йти з вами і зломати присяги“. І далі він оповідає, як, відправивши послів, замучений тим доказом віроломства та незгідливости князів, він узяв псалтирю, розгорнув її і натрапив на такі слова: „Вскую печалуєши, душе, вскую печалиєши мя?“ І в тих словах, що були немов відповіддю на його біль і сумніви, він знайшов собі потіху.

Мають до себе твори великих мислителів, а особливо великих поетів, таких, що зміли бачити та відчувати всі потреби, всі болі й радощі свого часу, й яким було дано висловити все те, що ворушило їх серце. Мають те до себе, що їх мова, простий, чистий та ясний вплив їх великого серця, промовляє просто та ясно до серця тисяч та мільйонів людей не лише тих, що живуть разом з ним, але й потомних. Слова таких поетів, здається, тратьє свою безтілесність та минушість, надихані великим огнем їх душі, вони робляться немов розтопленим металом,

виливаються в нові форми, в нові цінності, збагачують нашу душу новими образами, збагачують наше власне чуття, розширюють наше духове я, бо дають йому можливість відчувати та розуміти більше, ширше, повніше, ніж перед тим. В тім лежить велика вага живого, поетичного слова для виховання молодих поколінь, в тім криється секрет їх впливу на формування душі та ідеалів цілих народів. Коли правда те, що народ видає таких поетів, яким є сам у найліпших хвилях свого життя, то навпаки, поети силою свого слова, своєї пісні роблять народ таким, як вони його розуміють та бажають бачити. Має й те до себе слово великих поетів, що з нього мов у криниці б'є жива вода потіхи й розради для кожного поодинокого чоловіка в його особистих сумнівах, потребах, болях та радощах. Поетичне слово, сказане в щасливій хвилі при якійсь одній нагоді, як золота монета не втрачує своєї вартости, і по році і по сто роках може промовити до другої й у інших обставинах, може кинути ясне світло на справу, про яку поет і не думав пишучи свої слова. І зовсім натурально. Ті нагоди і пригоди, дрібні, буденні, різnorodні, це немов ті пальці, що торкають золотих струн, нап'ятих у душі поетовій. Не від пальців, а від струн залежить тон, чи торкнуться їх ті чи інші пальці, струни все обізвуться по своєму. На дні всієї строкатої різnorodности наших пригод і незгод лежать вічні, таємні бажання, потреби та пориви людської душі. Слово великих поетів тим власне велике й віковичне, що не зупиняючися на поверхні, на шкаралющі, на тимчасових формах явищ, заховає їх суть, основу, те, що в них вічне і загальнолюдське, і через те воно в душі кожного чоловіка вміє збудити відгук та співчуття і може в даній нагоді відповісти тій душі на її найглибші, найболючіші запити та пориви, дати їй потіху в горю, вказати ясний шлях.

У нас таким поетом, таким володарем душ і керманичем поколінь є Шевченко. Він досі не стратив

для нас живої сили, його поезія не пережилася, не вичерпала свого животворного змісту, не перестала, як та псалтиря Мономахові, давати відповідь на важкі й болючі питання нашого часу. Розгорнімо ж при нинішнім народнім святі, споминаючи пам'ять Тарасову, його книгу — не навгад, не на те, щоб у випадково натрапленім слові шукати ворожби, — розгорнімо з ясним поглядом і скупленою увагою і вичитаймо звіттам поради й упімнення великого Кобзаря. Уявімо собі, що дух його витає тут, між нами, що уста його можуть проговорити, і обернімося до нього, як діти до батька, вилиймо перед ним те, що нас болить, що нас мучить, наповняє нашу душу тривогою та обавою за будучину, а потім, з очима зверненими вглиб власної душі, послухаймо його слова, того, що він сказав нам у своїй книзі.

Візьмім насамперед ті великі та болючі політичні та суспільно політичні питання про нашу національну самостійність, про можливість добитися нам повного права в своїй хаті і повної національної єдності. Нема сумніву, що Шевченко відчував її дуже живо, хоч звісно, по своєму, зразу в формі відновлення Гетьманщини, пізніше в формі більше республіканській. Те своє почуття він вилив у словах, які й досі мусять оживлювати кожного з нас, що мостимо мости від сумної теперішности до далекого, незвісного берега будучини.

А я брате,
Таки буду дождити,
Таки буду сподіватись,
Серцю жалю завдавати.

Звісно, самою надією моста нашої будучини не збудуємо. Треба великої, невсипущої праці, треба в важкі упруги орати рідний переліг і сіяти слово, і дуже легко може бути, що з того слова виростуть мечі обоюдні, що розірвуть не лише наші кайдани, але розіб'ють спокій не одного українця. Шевченко огоньними фарбами малює нам ті моменти прийде-

ньої кризи, коли свідомість довго давленого народу прокинеться і ригне полум'ям наперед усього на виро-
дів, синів України, що нетямущими руками пома-
гали матір катувати. Наслідуючи старозавітного
пророка Осію, Шевченко ось як промовляє до Укра-
їни:

Спочивши, скорбная, скажи,
Пророчи своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє -- огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані па людських душах:
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня їм охляп сісти
Та утікати: не втечете
І не сховаєтесь. Усюди
Вас найде правда — мста, а люде
Підстерезуть вас, на тотеж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго закують,
В село на грище приведуть
І на хресті отім, без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашої кровію, собаки,
Собак напоять...

Не говорім, що се говорила устами Шевченка роз-
пука, вид останніх хвиль кріпаччини, брак надії на
кращий, сумирний хід історичного розвою. Від часу
написання тих слів минуло 43 роки, кріпаччина впа-
ла давно, а проте подумаймо, наскільки ближче ми
до здійснення наших національних ідеалів, Шевченко-
вих ідеалів, ніж був він сам. Наша нація як була,
так є розмежована кордонами і в своїм нутрі роз-
ділена суперечностями, величезний процент її синів,
що вигодовані її хлібом, цураються її, заперечують
її існуванню і залюбки пруться туди, де їх ніхто не

просить і не потребує, де з них сміються, де ними погорджують, хоч і користаються їх геростратовими послугами. І коли правда те, що чим більше освічений, освідомлений і zorganizований народ, тим більше можна надіятися, що великі історичні кризи зуміє перебути спокійно та сумирно, без зайвої трати сил і зайвої жорстокости, то не забуваймо, що з тридцяти мільйонів нашої нації, щонайменше двадцять мільйонів не вміє ні читати ні писати, а з тої малої часті письменних більша половина не виховується, а систематично деморалізується та винародовлюється. Не забуваймо, що у всіх частях нашої вітчизни безтямна та безсовісна політика пануючих верств усіми силами державної адміністрації чи то з політичних, чи з національних мотивів систематично пре наш народ до бідности, темноти, упосліджує його і в вимірі прав та справедливости, опустошує його землю, занедбує його культуру, гонить його з віковичних батьківських гнізд, а часто фантастичними плянами чужородної колонізації немов самохіть прискорює національні та суспільні катастрофи. Радю припускаю, що Шевченко, якого велике серце здібне було відчути всі великі нещастя української мнущини так живо, немов би це були нещастя та страждання його власної доби і його власної рідні, — що Шевченко не передбачав тих новочасних, макіявельських способів політичного та національного гніту, що не раз виступають навіть під плащиком далекозорого економізму та лібералізму. Але поучений досвідом віків і морями пролітої крови, Шевченко добре знав, що такі речі, як свободу людини і національности, як національну самостійність та повноправність, не дістається просто з рук Божих, як Мойсей таблиці закону на Синаї, що їх не дають з ласки для наших гарних очей ті, що досі тягли користь з нашого поневолення, з нашої темноти та бідности. Шевченко відчував усією душею, що боротьба за звільнення української нації буде важка.

А щоб збудить
Хиренну волю, греба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будуть,
А то проспить собі, небога,
До суду Божого страшного
А панство буде колихать,
Храми, палати будувать,
Любить царя свого дурного
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

Треба миром, громадою. От тим то й ба, що Шевченко занадто добре знав свою громаду, добре бачив, що зібрати ту громаду до якоїсь громадської роботи, а ще до такої важкої роботи, як боротьба за права народні, безмірно трудно. Він бачив у тій громаді велику силу безтямности та духової несаможестности, і у нього інколи проривалося гірке слово:

А на громаду хоч наплюй,
Вона капуста головата.
А в тім, як знаєш, пане брате, —
Не дурень, сам собі міркуй.

Оте сам собі, то була найтяжча рана в Шевченковій душі, і не перестала бути нею й досі, в душі кожного, хто бажав би працювати для рідної справи і бачить на кожному кроці брак проводу, брак товаришів і співробітників, брак ширости і безкорисного віддання себе для тої справи, якій вони буцімто служать. Ся саможестність у праці й терпінню більше від ворожої сили гнітила душу Шевченка, доводила її до погляду, що будучина українського народу криє в своїм лоні якісь великі, важкі катастрофи, у яких „потече сторіками

Кров у синє море
Дітей ваших,” —

у яких „виростуть внучата тії,

Христові месники святії,
І без огня і без меча
Стратеги Божії воспрянуть,
І тьми, і тисячі поганих
Перед святими побіжать”.

Ся думка не покидала Шевченка ніколи. Воля українського народу являлась йому мов сонце, що сходить скупане в крові українських ворогів. І в своїм заповіті він кличе землякам:

Поховайте і вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Ми не пророки і не можемо знати, чи справдиться Шевченкове слово, чи великий поет силою свого чуття здужав відгадати велику загадку нашої будучини. Для нас, однодневних мух, що живуть нинішнім днем, його короткими турботами й надіями, важко знати, що нам самим діяти, до чого простувати, як тримати себе на нашій короткій шляху. І тут став перед нами великий Шевченків Заповіт:

Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте,
В останню скорбную хвиливу
За неї душу положіть.

Обов'язок кожної праведної та чесної одиниці супроти своєї вітчизни розумів Шевченко дуже високо.

Я так її, я так люблю
Мою Україну небогу, —
За неї душу погублю.

Високе почуття того обов'язку надихало його тією безмежною любов'ю до України, яко цілості, а особливо любов'ю до її великої робочої маси, до того найменшого брата, до тих рабів незрячих гречкосіїв, із яких він бажав бачити людей і братів в повнім, високім значенню. Те саме почуття надихало його горячою ненавистю та погордою до всіх ренегатів, до всіх

тих, хто матір забуває, хто відцурався її чи для уряду та пенсії, чи з остраху перед сильними світу, чи, нарешті, задивившись в високі привиди філософії, науки відірваної від життя і загопленої в абстрактах, у яких розпливалися конкретні потреби, інтереси її прикмети рідного народу. В такому значенню я розумів би ті Шевченкові слова, за які так часто докоряв йому небіжчик Драгоманов:

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя,
А то залізете на небо:
І ми — не ми. І я — не я.
І все те бачив, все те знаю.
Нема ні пекла, ані раю,
Немає Бога, тільки я
Та кудий німець вузловатий.

Заки будемо докоряти Шевченкові за те, що він в оцих словах в іронізованні над сучасними огнями став вороже супроти загальнолюдського поступу, супроти європейської науки та її світочів, пригадаймо, які зразки тієї науки та того поступу міг мати перед очима Шевченко, пишучи ті слова в 1846 році. Пригадаймо, що німецька ідеалістична філософія Шелінга та Гегеля перемінилася в багатьох росіяні у доктрину деспотизму, що при кінці 30-х років Белінський іменем тої філософії величав російську автократію. Ця філософія була в Росії також сильною підпорою національного централізму, який вперто замикав очі на існування національностей і їх спеціальних потреб і бачив тільки держави, їх державні язики та інтереси. Не забуваймо, що такий сучасний огонь, як реалізм у поезії, проголошений в ту пору в Росії за починком французів та англічан, сплотив у Росії Гоголя, який на довгі десятки літ збаламутив саме чоло української інтелігенції, сплотивши фікцію, що інтелігентна вища література може бути лише на російській мові, а українська мова надається лише для популярної, просто-народної літератури. Не забуваймо, що й другий ви-

сокий сучасний огонь — увага інтелігентних людей до соціальних питань і змагання до поправки стану найширших робочих верств, — що навіть се наскрізь чоловіколюбне змагання в Росії довгі роки служило претекстом для відтягання української інтелігенції від рідного українського ґрунту, підтримувало духа національної централізації та неґації України — її окремих інтересів. Що Шевченко супроти сеї громадної, епідемічної апоґазії найкращих українських сил бажав українцям своєї мудрости, це не значить, що він одмагався, аби вони покинули вчитися у чужих, освічених народів. Ні він виразно, в тім самім Посланію, зазначував одинокую розумну дорогу: „І чужому научайтесь й свого не цурайтесь”. Це повинна бути та своя мудрість — синтеза свого рідного матеріялу, свого життя зі здобутками чужої, загальнолюдської чи властиво чийної людської науки. Саме хапання вершків чужої мудрости, нічим не зв'язаних з темним, безпросвітнім колом українського народу, плодило лише розбрат погубний для обох сторін, бо ж і ті ніби вчені українці, не бачучи на Україні суголосного ґрунту для своїх здалека принесених ідей, виділи духово. Ті ідеї, деінде справді живі й плодородні, перемінялися у них на пусту забавку, на золоті брязкальця, непридатні до буденного життя і ховані лише про велике свято та про рівню пустомовних гостей. Люди, що з-за кордону привозили знання санскриту, історії, французької революції, найліберальніших американських та європейських конституцій та найрадикальніших філософій, на Україні в щоденному житті робилися огидливими здиґцями та тиранами своїх кріпаків і навіть своєї найближчої рідні. Ось що мав на думці Шевченко, бажачи тим людям своєї мудрости, себто освіти, вишлеканої на ріднім ґрунті і органічно виростлої на нім, такої, що відповідала б його потребам і обставинам, була б йому доступна і була би справді плодородна серед тих обставин, серед яких йому доводилося жити.

Високе почуття національного обов'язку у Шевченка не знало ніякого компромісу. Йому певно доводилося не раз говорити про надії, які дехто з українців покладав на ласку з гори, на соціальні чи національні милості з висоти престолу. Досить буде сказати, що навіть радикальний між радикальними росіянами Герцен якийсь час носився з такими надіями і проповідував їх у своїм „Колоколі”. Шевченко, що зазнав на собі всю безодню самоволі та притиску можних, ані на хвилю не дурив себе такою надією, і немов у відповідь таким ілюзіоністам кличе в своїх Неофітах:

Горе з вами.
Кого благодати ви прийшли.
Кому ви сльози принесли
Свою надію. Горе з вами
Кого благаєте, благії,
О нерозумнії сліпі!
Чи ж камінь милує кого?
Молітесь Богові святому,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь.

Але що ж таке та правда на землі? В Шевченковій поезії дуже часто ся фраза являється тим самим, що суд і кара, та іншим разом це життя серцем, життя во любові до людей. Він молиться Богу:

А дай жити, серцем жити,
І людей любити
І Твій світ нерукотворний
І Тебе хвалити.

В однім і другім разі, чи ходить про розірвання кайданів, про змазання зі світа давніх провин кривавою купіллю, чи ходить про уможливлення сумирного, люб'язного життя і співділання людей на землі, першим і найвищим заповітом людини, що почувается до своїх людських і національних обов'язків, являється ненастанна, розумна праця, найтяжчим злочином і нещастям — після гріху апостазії, є добровільна чи

примусова бездіяльність, пасивність та байдужість.

Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше спати, спати,
І спати на волі,
І заснути на вік віки,
І сліду не кинуть
Ніякого — однаково,
Чи жив, чи загинув.

Стан такої примусової бездіяльності перейшов і переболів Шевченко власною душею до самого дна, але певне й те, що він перечув і переболів разом з тим і загальну апатичну, в'ялу та байдужну вдачу українця-русина. Не за себе одного, а за всіх нас він молиться до Бога:

Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.

Він надіявся на силу слова — рідного, животворного слова, що „серце б'ється, ожива, як їх почує”, надіявся на те, що не вважаючи на всі насильства, на всю погань, на всю нашу слабкість та бездарність, усе-таки

        права оживе.
Нагхе, накличе, нажене
Не встхее, не древле слово
Розтліннее, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе.

В тій надії, в тих заповітах Шевченкових мусимо й ми стояти, мусимо твердо й ясно бачити, що тільки в них наш рятунок, тільки в них наша будучина.

— . —

(Ця виголошена Іваном Франком на Шевченківському святі 1903 у Львові промова за Франкового життя не була друкована. Вперше була надрукована

вже із збереженого у Львові автографу у серійному виданні: Літературна спадщина. Іван Франко, Випуск 1., В-во АН, УРСР, Київ, 1956, на стор. 375-381. Цитовані Франком тексти Шевченкових поезій взяті із сучасних авторові промови видань „Кобзаря” і в них є розбіжності із тепер устійненими текстами).

СВЯТЕ ПИСЬМО У ШЕВЧЕНКОВІЙ ПОЕЗІЇ

Вже після повороту з заслання Шевченко подарував своєму другові Кулішеві два Євангелія. Сам вибір подарунку — знаменний. А ще знаменніший є епіграф, написаний на одному з тих Євангелій гарними російськими віршами¹⁾:

Не погасай мое світило,
 Туман душсвннй разганяй,
 Живи мене твоею силою
 И путь тернистый, путь унылый
 Небесным світом озаряй.
 Пошли на ум твою святиню,
 Святым напїєм напою —
 Да провѣщаю благостиню,
 Что заповѣдана тобой.

Так постично, чи так просто і щиро, міг про Євангеліє виразитись тільки той Шевченко, про котрого Драгоманів сказав, що він в основі своєї творчості зівстав біблійцем аж до смерті²⁾. Драгоманів найдрібнішої гадки не вмів висвати з пальця. Кожна гадка такого чоловіка повинна б заслуговувати на особлившу увагу, а вже гадка про Шевченка-біблійця серед спеціалістів передовсім. Чому національна амбіція визначувала своєрідній Шевченковій музи не раз трохи не ролю покоївки в Міцкевича, — чому вчена бистроумність прикладала її, як п'ястук до носа, до Гегеля і до Руссо, а ні одна пі друга не ви-

¹⁾ Л.-Н. Вістник. 1900, кн. IV. Хроніка і бібліографія.

²⁾ Громада, 1879, ч. 4, ст. 140.

гягнула консеквенцій з гадки і національно амбітного і справді вченого Драгоманова, не тут місце над тим застановлятися. Фактом є, що того „святого на и-тія“, яке напоїло Шевченкову Музу, досі не прояснено, хоч таке прояснення повинно б мати не лише літературно-наукову вартість. Під нинішнє люте время воно повинно б стати у нас кріпким громозводом. Бо скільки то громів посипалось хочби в найновіших часах на нас нібито через те, що ми наші національні ідеали взяли з руки Шевченка — того богохульника, чи, делікатніше сказавши, раціоналіста! А врешті Шевченко-біблеєць може представляти для декого також індивідуальний інтерес. Признаюсь отверто, що такий індивідуальний інтерес він представляє для мене. Вільно богохульникам дошукуватись у Шевченковій поезії богохульств, раціоналістам — раціоналізму, а всяким іншим спеціалістам — знову чого іншого, так чому б мені невільно було шукати в тій поезії того, що в ній найскорше знайти можна, — слідів Св. Письма? Аджеж Шевченка не взято еще в аренду! А скаже хто, що це скандал — зв'язувати Шевченка з Св. Письмом, так в мене є для нього відповідь стара: як що правда є скандалом, нехай буде скандал!

II.

Шевченків батько був письменний і охочий до читання. Яка ж могла бути його лектура? Хіба ніяка інша, як лиш церковна. Про одну книгу, з якої він частіше читав уголос в крузі своєї сім'ї і сусідів, говорить Шевченко в епілогу „Гайдамаків“:

Бувало, в неділю, закривши М и н е ю,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину . . .³⁾

---

³⁾ Поезії Т. Шевченка, вид. Просвіти, Львів ст. 378.

Ледве, щоб лектура Шевченкового батька на одній Миней вже й кінчилась. Без сумніву охоплювала вона і частини Св. Письма і була першим джерелом найраніших літературних вражень Тараса. Вже в ранній дитячий вік, коли не здібна була ще працювати думка — вже тоді його ухо навикало до таємних слів і зворотів тої мови, яка пізніше дала оригінальну закраску його поетичному слову. І лиш завдяки тому, що церковщина Шевченкової мови коріниться в глибині його дитячого віку, являється вона в нього такою ж природно-гарною, як і те слово:

Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла.

В часах своєї елементарної науки Шевченко ще більше безпосередньо стикається з Св. Письмом. Воно було першою книгою, на якій хлопець пробував себе в штуці читання. Воно давало йому вже тоді такі малярські теми, як „Три царіє со дари“, що їх Тарас малював на аркуші паперу, купленім за краденого п'ятака (див. поему „Козачковському“). Воно згодом стало єдиним засобом, яким Шевченко здобував собі насущника на службі у дяка Богорського. Пише про це найновіший його біограф:

„Тарас знав тоді увесь псалтир на пам'ять, читав його виразно, голосно і тямив, що людям подобається, коли над покійником читають виразно, голосно. Відав він і те, що читання над померлим псалтиря було привілеєм дяків, а дяки часто замість себе посилали школярів. Нарешті розумів, що дяк, людина п'яна, не завжди через підліток спроможен читати псалтир, значить — охоче візьме його яко доброго читачу і посилатиме читати псалтир. Згуртувавши все отсе, бачимо, що Тарас може і з доброї волі пішов до дяка Богорського, щоб добувати собі мізерний заробіток. Виразне і голосне читання Тарасове подобалося людям, його охоче кликали, де траплялася потреба читати псалтир. І не було в селі поховано ні

одного мреця, над яким Тарас не читав би псалтиря⁴⁾.

І залюбився Шевченко в псалтирі. Перейшовши на службу до попа Григорія Кошиці в Кирилівці, він вечорами, коли не було роботи, читав псалтир або „Життя Святих”⁵⁾. Для того з дитячого віку винесеного і в хлоп’ячій віці скріпленого замилювання в Св. Письмі, знайшлась пізніше нова спонука. Було це вже в Петербурзі, коли Шевченко в Академії вчився малювати під проводом Брюлова. В автобіографічній повісті п. з. „Художник” пост так про це розказує:

„Я зробив ескіз малюнку, як Петро Пустельник веде першу ватагу хрестоносців через одно місто німецьке. Показав Брюлову, але він заборонив мені брати теми з чого будь, окрім як з біблій, да з давньої історії греків і римлян. — Там, каже він, просто і зграбно, а в історії віків середніх — неморальність і потворність. — Тепер у мене на квартирі — жадної книжки окрім Біблії нема”⁶⁾.

В Петербурзі малярський інтерес зв’язав Шевченка наново з Св. Письмом так само сильно, як перше, попри очевидним замилюванні, інтерес зарібковий. Шукаючи тем для малярських образів, він попадав на поетичні образи Св. Письма, які в його пам’яті не губились вже безслідно. В Києві студіювання Св. Письма представило Шевченкові знову новий інтерес — суспільно-етичний. Сталося це під впливом кружка тих людей, які заложили відоме Кирило-Методіївське Братство. Гурт молоді, що коло того братства згуртувався, був глибоко освічений Св. Письмом. „Се була молодь — як каже Куліш — високої чистоти духовної; апостольство любови до ближнього доходило

---

4) Ол. Кониський: Т. Шевченко Грушівський. Хроніка його життя. В „Збірнику філол. секції Наук. Тов. ім. Шевченка”, т. I, ст. 27.

5) Там же, т. I, стор. 37.

6) Т. Шевченко: Кобзар, вид. Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1895, ч. III, ст. 40.

у неї до ентузіазму⁷⁾). Опершись в своїх прямуваннях на ідеях Св. Письма, братчики цитували його так, як інші цитують популярних поетів. Навіть на печатці забраній в Костомарова під час ревізії був напис: „Іоанна, гл. XIII, ст. 32, Н. К.". Ідея перекладу Св. Письма на народну мову, та ідея, якої зреалізування взяв на себе Куліш, була без сумніву ідеєю цілого Братства. В тім Братстві Шевченко був чоловіком бажаним. Братчики дивилися на нього, як на якийсь світільник небесний. За словами Куліша він з'явився серед них, як видиме оправдання їх надхнення звиш⁸⁾. З своєї сторони й Шевченко старався показати себе достойним такого пієтизму. Це йому й легко прийшлося. Він, поет, настроюється на тон біблійних пророків і стає гідним речником ідей Кирило Методіївського Братства. За свідченням Куліша „се вже був не Кобзар, а національний пророк". Кулішеві здавалося, що „сталось те, чого зазнав на собі ветхозавітний посол Господень, — те, що змалював по його слову такий же великий, як і сам Шевченко, геній слова⁹⁾).

З арештуванням Шевченка настали для нього часи примусового читання Св. Письма. Вже в Петербурзькій тюрмі Біблія є єдиною книжкою, яку йому в самотній келії дозволено було читати.¹⁰⁾ А в Орську спершу теж крім Біблії до читання в нього нічого сенько не було¹¹⁾. Однак і та примусова лектура Біблії стала Шевченкові в тюрмі у великій пригоді. Вона навіяла в його душу тої християнської філософії, про яку він згадує в листі до кн. Репніної: „Я тепер наче той злодій, що падає в безодню; ладен за все вхопитися. Жахлива безнадійність! така жахлива, що тільки одна філософія християнська спроможна боротися

7) *Op. cit.*, т. I, ст. 153.

8) Там же, т. I, ст. 154.

9) Там же, т. I, ст. 211.

10) Там же, т. I, ст. 239.

11) Там же, т. II, ст. 12.

з нею"¹²). І прохаючи в тім же листі прислати йому книжку Томи Кемпійського „О подражании Христу”, він додає: „Єдина моя втіха тепер святе Євангеліє. Я читаю його щодня, щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері за життям св. Марії, непорочної Матері Христової, але тепер! Се було б взято мені за злочинство"¹³). В іншій листі до тієї ж кн. Релігійної Шевченко писав знову: „Новий Завіт я читаю благоговійно і в мене родилася думка описати материне серце за життям Пречистої Діви, Матері Спасителя, а друга думка змалювати картину розп'ятого Її Сина. Молю Бога, що б хоч колинебудь здійснилися мої мрії. Коли б мені дозволили, я бажав би в тутешню церкву римську змалювати запрестольний образ (безплатно), а на тому образі змалювати смерть Спасителя повішеного між розбійниками; але ж ксьондз не схоче молитися перед розбійниками. Що діяти! Мимоволі знаходиш схожість віку ХІХ і ХІІ"¹⁴). Подібно писав Шевченко й далі: „Молюся Богові і не трачу надії, що колинебудь буде край мого нещастя. Тоді поїду в Седнев і там змалюю в церкву образ „Смерть Спасителя"¹⁵). Ось як настроювала Шевченка лектура Св. Письма. Але й тої „єдиної втіхи” не полишено йому довго. З причини доносу зроблено в нього ревізію і забрано все — навіть Біблію, навіть Євангеліє і книгу „О подражании Христу"¹⁶). Не маючи змоги писати, ні малювати, ні читати, Шевченко взявся ліпити фігури з глини. А теми брав знову ж не звідки інде, як лиш з Св. Письма. Так виліпив він фігури Христа і Його катів. Христос сидів у терновому вінку, а перед ним жид навколішках висоло-

---

¹²) Там же, т. II, ст. 44.

¹³) Там же.

¹⁴) Там же, т. II, ст. 51.

¹⁵) Там же, т. II, ст. 52.

¹⁶) Там же, т. II, ст. 57.

пив язик і дразнив його. Другий, ставши з заду, бив Христа батогом по спині¹⁷⁾).

I після визволу з неволі Шевченко не випускає з рук Св. Письма. Доказ на те його власний „Журнал” писаний під час повороту. В нього на господі все була Біблія під руками¹⁸⁾). В ній він знову ж став дошукуватися тем до гравюр, яким хотів посвятитися в будучині. Одною такою темою, в якій Шевченко прямо залюбився, була „Притча про блудного сина”. Він так про це писав у своєму „Журналі”: „З часом я гадаю ще пустити в світ гравіюрою акватінга і власну дитину „Притчу про блудного сина”, приладжену до сучасних норівів крамарів. Розклав я сю „Притчу” на 12 малюнків. На папері вони майже що всі уже зроблені. Але над ними ще треба довго і пильно працювати, що б зробити їх такими, якими можна перевести на мідь. Загальна думка доволі добре приладжена до грубіянського нашого купецтва, але виконання її показалося не по моїй силі. Треба на це зручної, меткої, вірної, а головне діло не карикатурної намішки; певніше мовити: треба драматичного сарказму. На се треба пильно працювати та порадитися з людьми тямущими. Шкода, що отся ідея не прийшла в голову до небіщика Федотова, а він би з неї спорудив зграбну сатиру про наше темне, напів тагарське купецтво. Мені здається, що за нашого часу неминуче потрібно сатири і про наш середній стан, напів освічений. Тільки, що б сатира була розумна і шляхетна. Отака, приміром, як от „Жених” Федотова, „Свої люди — сочгемся” Островського, — та „Ревизор” Гоголя. Наша середня молода громада походить на лінивого школяра: зупинилася вона на складах та без принуки й не хоче учитися, і не спроможеться переступити через оту дурну „тму-мну”. На вади і хиби нашої вищої верстви не варто звертати увагу. Раз,

17) Там же, т. II., ст. 110.

18) Шевченко: Кобзар, вид. Н. Т. ім. Ш., ч. III., ст. 156.

що сей шар невеликий; а вдруге, що його моральні недуги — застаріли; м'ягенькою сатирою тут не проймеш. Та з погляду національного наш невеличкий вищий шар чи й має яку вагу? Здається, ніякої! Інша річ верства середня: се велика і на лихо напів темна маса; се половина народу, се серце національності. От про його то й треба сатири, — та не суздальська притча про блудного сина, а шляхетна сатира, метка і зграбна. Я вважав би себе за найщасливішу людину в світі, коли б отсей мій несамовитий ледащо, отсей мій Блудний син вийшов добре; а я його проміркував так щиро, так чистосердечно¹⁹⁾). Ті рефлексії Шевченка, які мов нитку з кубка виснував він з біблійної притчі, вказують наглядно, чим було Св. Письмо в кузні його думок. Вони вказують нам також і те, в який спосіб вмів Шевченко використовувати мотиви Св. Письма — не знижаючись до ролі ремісника, все остаючи на вершинах артизму. З думкою гравюрного оброблення „Притчі про блудного сина” він носився пізніше в Петербурзі²⁰⁾).

В тім самім часі, коли Шевченко писав свій „Журнал”, він познайомився з російським письменником В. Ів. Далем. З того знайомства попав у „Журнал” опис такого інтересного епізоду: „Ми з В. Ів. — пише Шевченко — якось несподівано зачепили в розмові Давидові псалми і взагалі Біблію. Спостерігши, що я не байдужий до старозавітньої поезії, Даль спитав у мене, чи читав я Апокаліпсис? Я відповів, що читав, та нічого не розумію. Він взявся з'ясовувати мені розум і поезію отієї богонадхненої нісенітници і нарешті подав мені перчитати власний його переклад „Откровения” з коментарями і прохав, щоб я, перчитавши, повідав йому мою думку. Не до душі мені останне; без цієї

¹⁹⁾ Там же, ч. III, 29-30.

²⁰⁾ Кониський! *op. cit.*, т. II, ст. 230.

умови, можна б, не читавши, подякувати, а тепереньки треба читати. Побачимо, що воно за звір в перекладі²¹⁾). Після прочитання того перекладу Шевченко вписав у свій „Журнал” таку рецензію: „Читал и сердцем сокрушился, зачем читать учился”. — Читаючи оригінал, себто переклад Апокаліпсиса на мови слов'янську, приходить гадка, що апостол писав його про своїх неофітів і щоб закрити від приставів певний розум свого напучування, уживав умовлених виразів. А може бути, ним керувала і мета матеріальна — щоб пристави подумали, що старий збожеволів і верзе нісенітницю і тоді може швидше визволять його з заслання. Остання гадка здається мені більше подібною до правди. З якої ж речі така розумна людина, як Даль, перекладав і товмачив отсю алегоричну нісенітницю? Не тямлю! І з якою думкою дав він мені перечитати свій убогий твір? Чи не міркує він завести в Нижньому катедру теології і зробити мене неофітом? Ледве чи так! А яку ж думку я йому висловлю про його чудернацький твір?²²⁾). Осуд гострий. Але й годі було б ждати іншого осуду від Шевченка, якому могли подобатись, зовсім природно, лиш так званий хлопський розум, евангельська простота і ядерність стилю пророків. До містицизму в нього не було вродженого нахилу. В найбільш містичній поемі, в „Великім Ляху” він все ще старається стояти на ґрунті реальних фактів. Все ж таки, хоч і як не по нутру була йому мряковинність Апокаліпси, він її читав раз, і читав другий раз, не зважаючи на досвідне упередження, стараючись збагнути її. І збагнув — по своєму, т. є так, як се було в його силах.

Як ґрунтовно мусів Шевченко прочитувати Св. Письмо, свідчить факт, що він затямлював собі з нього найменші подробиці. Під датою 20 липня (1857)

21) Шевченко: Кобзар, вид. Н. Т. ім. Ш., ч. III., ст. 152-153.

22) Там же, ч. III., ст. 153-154.

він записав у „Журнал” таке: „Ізлінь день! Ілля в о-лох а т и й: так про його написано в Біблії. Він не так, як інші пророки, він не лишив після себе писаного пророкування”²³⁾.

Мені здається, що хіба досить було б і самих тих біографічних фактів на доказ, що Драгоманів зовсім слушно назвав Шевченка біблейцем. І всякому свідомому тих фактів, хоч би він і не прочитав ніколи ані рядка з Шевченкової поезії, мусить з невідпiрно-поражаючою силою накинутись здогад, що пост до тієї міри очитаний і замилуваній в Св. Письмі певно і в поезіях своїх підчинився його впливові. А що ж тоді, коли перекинешься листки „Кобзаря”? Здогад переміниться в переконання під впливом численних і зовсім явних слідів Св. Письма. Таке переконання виразив сильним словом біограф Шевченка, Кониський. „Попри природу і історію України — пише він — Духовим хлібом Шевченка, можна сказати, змалку і до останку, стає Біблія і переважно з неї псалтир. Останній він трохи чи не з першого і до останнього слова вивчив ще з малку і читав його з пам’яті. Біблію читав він і потім за порадою Брюлова. Читав її, сидячи потім і в тюрмі, і в казематі, і в казармі; тут читав її і по-волі і по-неволі, бо більше жадної книжки не давано йому читати. Вплив Біблії яскраво і виразно відбивається скрізь, і в поезіях Шевченка, і в прозі писаній мовою російською, і в „Записках” його і навіть в листах до приятелів і до знайомих. Вплив Біблії не менше впливу народної пісні на творах Шевченка лежить червоною ниткою”²⁴⁾.

Кониський висловив таке переконання лиш на основі біографічних фактів і того враження, яке лишається після прочитання „Кобзаря”, значить — і на основі явних слідів Св. Письма в „Кобзарі”. Точне зреєстрування тих явних слідів Св. Письма в поезії

23) Там же, ч. III, ст. 74.

24) Кониський: *Op. cit.*, т. I, ст. 97; пор. також ст. 42.

Шевченка і виказання тих знову, що на них досі не звернено уваги, повинно б поета-біблейця поставити в ще яснішій світлі.

III.

Явні сліди Св. Письма в Шевченковій поезії не всі є однієї ваги. Є такі, що обмежуються на згадку про Св. Письмо, і такі, що виступають лише в характері епіграфів. Є далі такі, що свідчать тільки про формальний зв'язок поем Шевченка з темами Св. Письма. Але є вкінці і такі сліди, що являються більше чи менше вірними наслідуваннями Св. Письма в змісті і в ідеї.

Поєми „Саул”, „Царі”, „Во Іудеї, во дни они”, і „Марію”, — поєми, що в них Шевченко лиш формально оперся на Св. Письмі, я тільки зазначую. Відступаючи подекуди в основнім напрямі від Св. Письма, вони не можуть бути предметом студії про Св. Письмо в Шевченковій поезії — студії, що має виказати зв'язок Св. Письма з Шевченковою поезією. Остається зареєструвати згадки про Св. Письмо, епіграфи з нього і наслідування.

В однім вірші згадка про Св. Письмо є вельми характеристична. З вигостреним товаришем за хлявою вибирається пост шукати правди в світі — в жидовина, в багатого пана, в поганого шляхтича, —

І у ченця, як трапиться:
Нехай не гуляє,
А Св. Письмо читає,
Людей поучає,
Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали²⁵⁾

Згадка характеристична, бо вказує, як розуміє Шевченко науку Св. Письма. Так розуміючи її, він і

²⁵⁾ Поезії Т. Шевченка, вид. Просвіти, ст. 116.

в поемі „Чернець” своєму любимцеві-героеві Палієві, з яким зідентифікував себе самого²⁶⁾, вкладає в руку Св. Письмо²⁷⁾. І в „Москалевій криниці” праведний Максим тим либонь і праведний, що його душа перейнята наукою Св. Письма. Він в неділю прочитає „Апостола” серед церкви, а дома —

Бере святий псалтир у руки
Та іде читати
У садочок (у садочку
Там у холодочку
Катерину поховали)...
Отож у садочку
За упокої душі її
Псалтир прочитає.
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
„Со святими”, та й заплаче,
А потім пом'яне
„О здоров'ї” тещу з сином, —
І веселий стане.
„Все од Бога”, скаже собі:
Треба вік ложити!”
Отакій то муж праведний
Був він на сім світі.²⁸⁾

Вкінці згадку про псалтир зустрічається і в Шевченковій вірші про того чумака, що серед степу гине на чуму. Гайворони вже клюють його тіло, а він їх просить полетіти до батечка, щоб службу служили, та за його грішну душу псалтир читали²⁹⁾.

Згадки про Св. Письмо виявляють лиш відомі вже Шевченкові симпатії до Св. Письма взагалі. Епіграфи вводять в сферу тих ідей Св. Письма, які Шевченкові були найсимпатичніші. І так „Неофіти” попереджені спіграфом з пророцтв Ісаї (гл. 56, ст. 1):

---

²⁶⁾ В. Щурат: Замітки до поеми Шевченка „Чернець”, Львів 1894.

²⁷⁾ Поезії Т. Шевченка, вид. Просвіти, ст. 253 і 254.

²⁸⁾ Ст. 574.

²⁹⁾ Там же, ст. 109.

„Сія глаголет Господь: сохраните суд и сотворите правду, приблизися бо спасеніе мое прійти, и милость моя открьеться”. В поемі „Іван Гус” є епіграф з псалма (117, ст. 22): „Камень, егоже небрегоша зыждущїи, сей бысть во главу оугла: от Господа бысть сей, и есть дивен в очесех наших”. З євангелія Іоанна (гл. 14, ст. 17) узятий епіграф поеми „Сон”: „Дух истины, егоже мїр не может прїяти, яко не видит его, ниже знает его”. Свое „Посланіє” Шевченко заосмотрив епіграфом з Соборного Посланія Апостола Іоанна (гл. 4, ст. 20): „Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть”. Відгомін тих ідей лунає часто в Шевченковій поезії. На деякі є досить виразні натяки. Так, напр., ідею Соборного Посланія Апостола Іоанна мав Шевченко на мислі говорячи в „Кавказі”:

По закону Апостола
Ви любите брата?
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру а не душу...⁸⁰⁾

Ще краще, ніж епіграфи, вводять в сферу ідей Св. Письма Шевченкові наслідування псалмів і пророків. Наслідувань псалмів є в Шевченка одинадцять: Між ними — десять вірніших, [I, XII, XLIII, LI, LIII, LXXXI, XCIII, CXXXII, CXXXVI, CXIX], а одно [XI] зовсім свобідне. Наслідування CXLVI псалма загубилось⁸¹⁾. З пророків наслідував Шевченко свобідно — Ісаїю (гл. XXXV), Іезикиїла (гл. XIX) і Осїю (гл. XIV).

IV.

.....

⁸⁰⁾ Там же, ст. 236.

⁸¹⁾ Ковиський, *op. cit.*, т. I, ст. 146.

VI.

Кожен чоловік, навіть не філософ, має свою філософію. Він має якийсь засіб таких усталених гадок про світ і людей, які надають напрям усьому його мисленню. В залежності від усталених вже гадок родиться в нього кожна нова гадка. І не прийде на гадку про сотворення світа той, хто не має гадки про Бога, ані не думатиме про загробовий світ, хто не думав про безсмертність душі. В кожній людині її гадки в'яжуться з її світоглядом чи філософією. А як говориться про філософію людей, так ще скорше можна говорити про філософію писань. Св. Письмо має також свою філософію. Якже ж віднісся до тієї філософії Шевченко, коли він, користуючися гадками Св. Письма мусів з нею зустрічатись? Він ту філософію просто апробував, а доказом на це не лиш той матеріял, який вже увійшов в порівняння з Св. Письмом, але ще кращий і довідніший — початок прологу „Гайдамаків”:

Все йде, все минає — і краю немає...
 Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
 І дурень і мудрий нічого не знає.
 Живе... умирає... одно зацвіло,
 А друге зав'яло, навіки зав'яло...
 І листя пожовкле вітри рознесли,
 А сонечко встане, як перше вставало,
 І зорі червоні, як перше плили,
 Попливуть і потім, і ти, білолиций,
 По синьому небу вийдеш погулять,
 Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
 І в море безкрає, і будеш сіять,

³²⁾ У пропущених тут розділах з праці В. Щурага поданий докладний розгляд Шевченкових наслідувань псалмів і його подражаний старозавітним пророкам, як теж переведене в них порівняння Шевченкових текстів із відповідними текстами в Біблії (Б. К.).

Як над Вавилоном, над його садами,
 І над тим, що буде з нашими синами.
 Ти вічний, без краю! Люблю розмовлять,
 Як з братом, сестрою, розмовлять з тобою,
 Слівать тобі думу, що ти ж нашептав.
 Порай мені ще раз: де дітись з журбою?
 Я не одинокий, я не сирота, —
 Єсть у мене діти, та де їх подіти?
 Заховать з собою? — Гріх, душа жива!
 А може їй легше буде на тім світі,
 Як хто прочитає ті сльози-слова,
 Що так вона щиро колісь виливала,
 Що так вона нишком над ними ридала.
 Ні, не заховаю, бо душа жива!
 Як небо блакитне, нема йому краю,
 Так душі почину і краю немає;
 А де вона буде? Химерні слова!³³⁾

Три філософічні гадки лягли в основу цього чудово-поетичного уступу. Перша гадка зазначена відразу початковими словами: „Все йде, все минає — і краю немає”. Значить: все суєта суєт. Те „все” обмежує поет дальшою ілюстрацією так, що воно обіймає лиш всі діла людські. Всі вони марні, всі йдуть, всі минають. „А сонечко встане, як перше вставало, і зорі червоні, як перше плили, попливуть і потім, і ти, білолиций... ти вічний без краю”. Цим протиставленням зазначена друга філософічна гадка. Марності всього, що людське, протиставить поет вічність всього, що Боже, вічність сонця, зір, місяця, або, замість поетичного спеціалізування, загально сказавши, вселенної. А що ж твори людської душі? Що її думи? Чи вони також марні, як і людина, і з людиною мають бути поховані в могилі! Ні! — каже поет, а пояснюючи, чому ні, висловлює третю філософічну гадку: „Бо душа жива! як небо блакитне, нема йому краю, так душі почину і краю немає”. Вона така ж вічна, як вселенна; нема їй ні почину ні краю, як замкненому в собі кругові. Вічні є її твори.

Коли б хто не мав найменшого поняття про по-

³³⁾ Поезії Т. Шевченка, вид. Просвіти, ст. 303-304.

ходження цієї філософії, то наткнувшись у зверненні до місяця на зрадливу згадку про Вавилон і його сади, він мимохіть повинен опинитися думкою в Орієнті. А опинившись там, вже став би близько джерела. Тим джерелом є „Книга Еклезіяста”. Там майже на початку першої глави стоїть виписана майже до слова ціла філософія прологу „Гайдамаків”.

„Суета суетствій, рече Екклесіаст: суета суетствій, всяческая суета. Кое изъобиліе человеку в всем труде его, имже трудится под солнцем? Род преходит, и род приходит, а земля в век стоит. И восходит солнце, и в место свое влечется: сіе возсіявая тамо, идет к югу, и обходит к северу; обходит окрест идет дух, и на круги своя обращается дух”³⁴).

Отже не лише філософію, але й поетичні вислови всіх трьох філософічних гадок взяв Шевченко з Еклезіяста. Шевченкове „все йде все минає” — це те саме, що „род преходит и род приходит”. Вислів: „а сонечко встане, як перше вставало” — знову ж такий сам як: „и восходит солнце и заходит солнце”. Вкінці тією ж самою плястикою вислову послуговується Шевченко, що й Еклезіаст, говорячи про вічність душі. Як Еклезіаст, так і Шевченко зображує ту вічність, як рух в замкненому крузі. Що „на круги своя обращается” — то хіба що вже й „Почину ні краю немає”.

І в інших поемах Шевченка подибуються сліди філософії Еклезіяста. Згадуючи колишню славу Чигрина, поет говорить:

Чигрине, Чигрице!
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає³⁵).

³⁴) Кн. Еклезіяста, гл. 1, ст. 5.

³⁵) Поезії Т. Шевченка, вид. Просвіти, стор. 226.

Гине, пропадає слава Чигрина, як кожне діло рук людських. Інша справа — діло Боже. Даючи в „Сні” чудову картину природи в літній ранок, Шевченко кінчить її:

І усе те, вся країна
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Ранньою росою,
Вмивається, красується,
Сонце зустрічає.
І нема тому почину,
І краю немає.
Ніхто його не лодбає,
Ані розруйнує³⁶⁾.

На природу дивиться Шевченко як Еклезіяст. Вона вічна. Еклезіястівське протиставлення вічної природи марності справ людських дає Шевченко в поемі: „До Основ'яненка”:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив.
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив³⁷⁾.

Але й гадці про вічність творів духа дано вислів у тій же поемі. До ворога, що сміється над руйною Україною, поет каже:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине,
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже;
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чий ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України!³⁸⁾

36) Там же, ст. 397.

37) Там же, ст. 217.

38) Там же, ст. 218-219.

39) Там же, ст. 232.

Як вічні є твори духа, так вічне й те, що становить достояннє духа, отже й воля його. Висловив це Шевченко в „Кавказі”. Символом тієї вічності вільного духа є там розбиване орлом серце Прометей. Що день божий його орел розбиває, —

Розбиває, та не вип'є
Живучої крови:
Воно знову оживає,
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля...³⁹⁾

Ті сліди філософічних поглядів Еклезіяста в різних Шевченкових поемах свідчать, що репродукція їх в прологу „Гайдамаків” не була випадкова. Видко, що поет досить сильно переймався ними, якщо так часто вони йому приходили на гадку. Можна сказати, що стали вони в скарбниці його понять таким же здобутком, як багато інших ідей Св. Письма. До оцінки ж поета-біблейця вони посідають подекуди чи не найбільшу вартість. Десь-якийсь поетичний образ, десь-якусь оригінальну гадку Св. Письма може присвоїти собі перший-ліпший поет. Зробити філософію Св. Письма своєю філософією — це може тільки справдешній поет-біблеєць, яким був Шевченко.

(Передрук із книжки: Д-р В. Щурат, Святе Письмо в Шевченковій поезії. Львів, (1904), стор. 5-20 і 61-67).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СЛАВА ТОБІ, НАШ ТАРАСЕ...

(СЛОВО В СОРОК ВОСЬМІ РОКОВИНИ СМЕРТИ
ШЕВЧЕНКА)

З року на рік зростає слава і велич Шевченка, його культ серед нашого народу і співзвучних груп чужих народів. Сотні зростають на тисячі, тисячі на мільйони — гарячих приклонників пам'яті нашого великого поета, найулюбленішого сина України. Все нові й нові покоління прибувають, національно усвідомлені, свідомі великого значення Шевченкової творчості, перейняті глибоким поважанням для голошених ним ідей. Триумфальним походом іде його слава з більших культурних центрів у менші, з краще розвинених національно і культурно країн у темні, ледве розбуркані простори нашої землі. Виходні українські, вільні і невільні, несуть Шевченкову славу через безмежні простори Азії, до берегів Тихого океану, і пасерби рідної землі, що йдуть по кращу долю за межі Атлантики, по-божно несуть зі собою, як свій національний палладіум, золоту книгу українського генія в гарячі праліси Бразилії, в холодні степи Канади. Де ступає українська нога, як святий прапор українського життя, підіймається корогва нашого Кобзаря. Першою іскрою національного життя так часто буває віще Тарасове слово в якійсь занедбаній країні нашої-несвоєї землі. А одним із найвірніших зв'язків, що в'яже верхи і низи нашої суспільности, різні групи нашої інтелігенції, різні частини нашої землі при всіх різницях у напрямках, поглядах, культурі і політичних обставинах, — це пієтизм для великого поета, спільний культ його поезії, його віщих ідей. Він святий прапор нашої національ-

ної одности, один із найвизначніших символів української спільности, одноцільности України й українського життя, — одноцільного, не зважаючи на державні, церковні і всякі інші межі. Він віщує кращих часів, коли, поборовши тяжкі перепони на шляху свого розвоку, „встане Україна”, вільна і могутня, повна сил і певности себе, і вільні руки подасть недавнім противникам для спільної дружньої праці на добро народів.

В тяжких часах найгіршого поневолення наших народних мас, занепаду нашого культурного і національного життя, сей спільник хлопської недолі нашого люду блиснув яскравим промінням перед очима зневіреного суспільства. З-під убогої кріпацької стріхи, з темних передсіпків панської челяді виніс він перед здивовані очі світу перли чистої поезії, високої ідеї гуманности, благородний ідеалізм людини. І се було єдине в своїм роді, найбільше і найсильніше свідoctво невичерпаних сил народного організму, невмирущої енергії відродження поневолених народних мас, що виключно майже представляли тоді українській народ, зраджений своїми вищими верствами, обробований з усіх засобів матеріяльних і духових. Воно наповнило радістю й надією всіх, хто не мирився з думкою про національну смерть українства, про неминуче виродження і загибель нашого народу. І цілі десятиліття під'яремного життя, тяжкого поневолення українства, постать геніяльного кріпака зіставалася сливе одиноким благовістям відродження. Як символ цього відродження, вона зістанеться навіки дорогоцінним скарбом всенародним, спільним верхам і низам нашого суспільства, спільним усім напрямам його, всім частям нашої вітчизни, розділеної, прип'ятої до різних державних організмів, але нероздільної і нерозривної. Ні одно ім'я в нашій довговіковій, повній багатого змісту традиції, не панує так абсолютно, так нероздільно і повно над нашими симпатіями, не тішиться такою безмежною любов'ю, свобідною від усяких застережень і обмежень, як се благородне ім'я великого

співця великого горя українського люду і його великих надій. Ні одно ім'я не в'яже нас в одну національну цілість, як воно.

Всім нам пам'ятні слова Шевченка, якими звеличав він великого будителя Слов'янщини Шафарика:

І о диво! Трупи встали
І очі розкрили;
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки.
І потекли в одно море
Слов'янські ріки.

Цей пеан у приложенню до розбитої, пригнобленої, розшматованої України, ще з більшою силою може бути звернений до нашого поета. Його поезія розкрила очі приспаному українству і роз'єднані частини України звела в одну національну сім'ю. Парафразуючи Тарасову хвалу Шафарікові, можемо з повним правом кликнути до нього самого:

Слава Тобі, НАШ ТАРАСЕ,
Во віки і віки,
Що звів еси в одно море
УКРАЇНСЬКІ ріки...

Не тільки з'єднав в одно тіло розшматовані частини української землі, українського народу, але й оживив його душею живою. На гробовищах старої державної України вказав живу, невмирущу силу — український люд, український демос. Навчив бачити в нім носителя українського життя, українських надій на будуче. В своїй особі й своїй творчості розкрив нескінченно багатий, благородний зміст народної душі, народного життя. В розвою і поступі народних мас вказав нехитбу дорогу до нашого національного відродження; в їх усвідомленню, в обороні їх прав, прав робочих мас — запоруку нашого суспільного і національного подвигнення.

І zarazом — з гарячим прив'язанням до свого народу, його традицій, його інтересів, його надій на кра-

ще майбутнє, зв'язавши нерозривно пошану до всіх благородних змагань людини взагалі, — з релігією нації зв'язав релігію людства. В його устах оборона людських прав свого народу не переступила ні на волос пошани чужих людських прав, — і любов до України в ньому зливалася гармонійно з любов'ю до людини, обіймаючи на ґрунті здобутих національних прав не оргії національного егоїзму, а сильні підстави любови і братерства.

Ці провідні ідеї Шевченкової творчості стали провідними ідеями нашого національного відродження, і Шевченкові свята стали неустанними маніфестаціями народолюбних, демократичних, поступових, гуманних ідей, які одушевляли й одушевляють кращу частину нашої суспільності. Змістом Шевченкових свят стало не тільки засвідчення нашої вірності культу великого поета, але й вірності провідним ідеям його поезії. Вони є публічним ісповіданням віри для нашого громадянства й обрахунком сумління його членів. Перед лицем поета мусимо здати собі справу, чи живий у нас дух його? Чи не держимо ми тільки національної шкаралупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем і іншими кращими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обов'язків перед народними масами, цією основою українського життя, підставою нашого розвою і надій? Чи палить нас отся свята, повна пожертвовання любови до України, якій дав вираз Шевченко у знаних словах:

Бо я так її люблю
Свою Україну небогу —
За неї душу погублю...

Бо ж тільки тоді наше свято буде честю і славою Шевченкові, а не профанацією його імені...

— . —

(Передрук, з пропущенням актуального для кінця 90-их рр. закінчення в справі побудови пам'ятника Шевченкові в Києві, з Літературно-Наукового Вісника, 1909, кн. 4, стор. 3-6).

ЕНДІМІОНСЬКИЙ МОТИВ У ШЕВЧЕНКА

Кнут Гамсун розказує в своїм „Голоді” дивну пригоду, що трапилася героєві його повісти. Коли збідований, голодний, лихо приодітий і брудний блукав він вулицями міста, заступила йому дорогу жінка молода, гарна, чепурна з очевидним наміром познайомитися з ним. Він не зараз відважується зблизитися до незнайомої. Вкінці нав'язується між ним і жінкою розмова. Знайомість зроблена, та збентежений і онесмілений герой, хоч і захоплений красою жінки, не відважується на якийсь виразніший вислів своїх почувань. Вони мають вже розійтися. На прощання каже жінка до нього: „Дякую за нинішній вечір”. Він не може навіть знайти у відповідь властивих слів. „Я — розповідає герой про себе — схилив голову і не відважувався згадати щонебудь. Відтак зняв я капелюх і стояв перед нею з відкритою головою. Чи не схоче вона подати мені руки? — „Чому ви не просите мене провести мене трохи?” — питає вона тихо і дивиться на кінці черевиків. Він проводить жінку і вони стають перед брамою її хати. „Коли ми станули при брамі хати — признається далі герой — вдарила мене знову моя нужда. Як можна було задержати відвагу, будучи таким зламаним. Стояв я там перед молодою жінкою брудний, обдертий, заснічений голодом, невмитий, тільки напів зодягнений — я бажав майже сховатися під землю. Я зробився малим, зігнувся мимовільно і сказав. „Чи можете вас знову зустрінути?” Я не відважувався надія-

тися, що вона дозволить мені на ще одну зустріч, бажав я майже гострого — „ні”, яке змогло б зробити мене сильним і рівнодушним. „Так! — відповіла тихо, майже нечутно”.

Приходить хвиля розстання. Несміливий герой обмежується тим, що обтрясає рукою сніг з її плаща, щоб бути близько неї. „Раптом вона зробила резолютний рух та відсунула воальку аж над чоло, через секунду дивилися ми на себе. Вона... піднеслася, обняла мене руками і поцілувала в уста... Один раз, ского, одурююче скоро, в уста...”

Жінка молода і гарна, що кидається сама на шию несмілому, заляканому, а при тім брудному і менш чим елегантному чоловікові, — це річ, що в дійсності трапляється дуже рідко, коли взагалі вона колинебудь трапляється. Зате подія така часта — у мріях того роду людей, як герой Гамсунівського „Голоду”. Чим менше люди такого типу мають зовнішні і внутрішні дані на те, щоб з'єднати для себе жінку, чим менше в них сміливості і певності себе, потрібної до здобуття любовної ласки, чим далі вони від того, щоб у дійсності бути героями любови, тим багатіша їх мрія про таке щастя.

Чим далі тікає в житті перед ними здійснення їх любовних бажань, а їм бракує волі чи відваги піти за ним навздогін, тим частіше щастя це приходить до них с а м о — у сні. Любка, супроти якої вони замало смілі, щоб мати певність успіху, за горді, щоб наражатися на відмову, якій ніколи може не виявлять своєї любови — приходить до них у мрії і сама руками обвиває їх шию і цілує уста.

З ними діється таке чудо, як з Ендіміоном, до якого — як каже грецький міф — богиня Селене сама сходила з неба, навівши на нього сон, щоб могли без перепон пестити його досхочу.

Коли ми навели з Гамсуна приклад „Ендіміонського” любовного відношення, то зробили ми це тому, що Гамсун знаменито знає тло, з якого росте та-

кий любовний ідеал. Багато його романів — це або аналіза душі гордих і несмілих воднораз мрійників, яким сниться така саме любов, або уосіблення „Ендіміонських” мрій, а зглядно одно і друге поруч себе.

Уосібленням такої любки-богині, що з неба мрії сходить до любчика, є „Вікторія”, героїнка відомого роману Гамсуна, яка, хоч вона горда дочка поміщика, палає безмежною любов'ю до бідного мельникового сина Івана. Іван знову ж — це тип мрійника, який, хоч і багатий золотими, пишними мріями, не вміє сміливо йти „назустріч сонцю золотому”, а тільки з якоюсь дивною внутрішньою впертістю жде на солодке упоення, що дає щастя, яке само приходить непрошене. (Сцена подібна до цитованої нами з „Голлуду” повгорується також у „Вікторії”, як і в інших повістях Гамсуна).

Але таке щастя, що сповняється тільки у мрії, не може бути тривалим. так, як не можна вічно жити у світі омани. Дійсність щохвилини перериває золотий сон і навіває на душу огірчення і розчарування. І тим вияснюється, що в історіях, яких героями є того роду мрійники, відзиваються також сумні тони, що вони хоч часто звенять голосом безмежного упоення — розпливаються нерідко сумним акордом.

Цей рід любовного відчуття, який ми саме схарактеризували, може прибирати різнородне забарвлення в міру того, як комплікуються психічні джерела, що мають вплив на характер любовного почування.

І так часто набирає воно забарвлення наче б чогось „немужеського”, дитячого. Безрадість дитячого віку вимагає, щоб була якась сила, яка була б для дитини родом провидіння; дитина з природи примушена займати у відношенні до оточення більше пасивну роллю, вона полишена добрій волі тих, під опіку яких вона віддана. А цій природній потребі опіки в дитини відповідає у матері інстинкт, що робить її вражливою на безпомічність дитини і розбуджує в

ній потребу зацікавитися слабим створінням. Тому дитина при звичається до такої материнської поведінки з нею. Вона звикає підчиняти себе слухняно якійсь вищій силі і чекати від неї сповнення бажань, яких вона сама не змогла б і не сміла б перевести в діло. Цей „пасивізм” дитини минається з часом, як вона з дитячого віку переходить в мужеський, часто однак ще останки його сходяться з початковими проявами еротичних почувань.

Улюблений колись мотив літературних зображень — любов „пажа” до „дами” (Pagenliebe) давав не раз різним письменникам нагоду змалювання такої забарвленої „пасивізмом” й „інфантилізмом” любови. „Дама” — це для „пажа” предмет такого почування, в якому крізь дитяче прив’язання тільки не сміло і для самого підмету ледве помітно пробиваються перші проблески любовного нахилу. Супроти „пажа” стає дама, як його „пані” і як віком більше за нього зріла жінка, на таким високім рівні, що обожування, яке він для неї відчуває, не сміє скристалізуватися в якусь дію, якимось виразно сформоване бажання, хіба тільки дає початок мрії, що пишна пані сама схоче наділити його своєю ласкою.

Хоч, як ми завважили, такі форми любовного почування відпадають вміру того, як психічне життя переходить у зрілу форму, то все ж таки щось з дитини, з „пажа” залишається живим і в душі зрілої людини. І тим, що, дійшовши до зрілого віку, переконались, що світ „не батько” а „доля не ненька”, хвилями робиться жалісно на серці, як малій дитині, що плаче за матір’ю, і якимось дитяче бажання родиться в душі, щоб добра і тепла рука приголубила їх, успокоїла так, як матір дитину. Коли правдивою є думка філософа, що генії є ціле життя великими дітьми, то правдивість її є в тім, що у різних геніїв, хоч вони розвитком психічних здібностей переростають пересічну людину, сліди „інфантилізму” задержуються у них виразніше. Психологічна аналіза геніїв змо-

гла привести доказ на це у багатьох випадках. А вкінці, багато творців-геніїв самі сповідаються з таких дитячих настроїв душі, і признаються до дивного бажання вернутися назад до дитячого віку. Це те почування, якому наймаркантніший вислів дав Стріндберг, розповідаючи про проймаюче часто його душу враження, начеб він заскоро вийшов з лона матері.

Сей інфантилізм слідний часом і в любовних почуваннях артистів-геніїв. Певне, почування генія-артиста відзначає всесторонність, що дозволяє йому переживати багату скалю різnorodних почувань позірно протилежних і взаємно себе виключаючих, і тому теж і їх любов буде мінитися багатством різnorodних барв. Тому і згадане „пасивістичне” дитяче її забарвлення не буде виключним і незмінно тривалим: а все ж таки попри і крізь „мужеські” почування, також і дитячі любовні настрої пронизують їх душу і хвилями займають її цілком.

Звершено увагу, що постать „Беатріче”, яка супроводить творця „Божественної Комедії” Данте по небі, піклується ним, охороняє перед небезпеками, а коли треба, також картає. Ця любка-матір, наказам якої так слухняно піддається поет, — є відблиском еліття любовних почувань з дитячим „пасивізмом” в душі поета.

Сліди цього психічного настрою повелося відшукати також в „Новім житті” Данте. Зроблено навіть спробу відшукати лінії психологічного розвитку, що ідуть звідти до дитячих переживань поета (Alice Sperber).

Ділання такого психічного підкладу, як чинника поетичної творчості, слідне виразно між іншими також у Словацького, поета-мрійника *par excellence*, у творчості якого знаходимо дуже виразну ілюстрацію цієї інтерпретації Ендіміонового міту, що нею ми займалися вище. Говорячи про Філона, що його поет представляє, як мрійника „на власний образ і подобіє”, Словацький каже:

Bo Filon marzył los Endymiona,
 Marzył że kiedyś po blasku miesiąca
 Biała bogini, różami wieńczona
 Z niebios błękitnych przyplynie i drżąca
 Czoło pochyli, a koralowemi
 Ustami usta jego rozplomici.

Поєма Словацького „В Швайцарії”, психологічна генеза якої була здавна загадкою для польської критики, є в переважній частині парафразою Ендіміонської мрії поета, вирослий на еротичнім тлі, а забарвленій пасивізмом й інфантилізмом, який у Словацького висловлюється не раз доволі яскраво: („Jako na matki odejście się żali mała dziewczyna, tak ja płaczu blizki”).

І так постова любка зі згаданої поеми перша виявляє постові свою любов („Oto przed Tella kościołem pierwsza na kamień wyskoczyła płochą, i powiedziała mi w głos, że mnie kocha”), приходить сама, як Селене, до Ендіміона цілувати свого любчика під час сну, є для нього провідницею, як Беатріче для Данте („А она так мене проводила wszędzie”) і взагалі становить для нього предмет того віддано-м'якого „пасивізму”-обожання, яке вичуває найвищу розкіш у безмежнім підчиненню себе волі другої особи („i mogła była co chce zrobić ze mną”). Варто ще додати, що поєтова любка є однією з тих фантастичних постатей з його творчості, які під трохи зміненім видом повторяються у різних його творах, а які погім у містичній епоєі його творчості зливаються разом в одну містичну постать, в якій поет бачить і оживотворення своєї любки з молодечого віку і своєї матері (Kleiner).

Коли ми досі старалися накреслити цей рід любовного відчування і подати в найзагальніших образах образ психічного тла, з якого він виводиться, то зробили ми це тому, що бажали б розглянути ролю „Ендіміонського мотиву” в творчості Шевченка. Починаємо обговорення цього мотиву тепер, на вступі

нашої спроби аналізувати Шевченкову творчість не в переконанні, щоб цей мотив мав, як чинник творчости Шевченка, яесьь винятково велике, передове значення. Для нас рішальна інша причина — а саме, що розгляд цього мотиву дає нагоду ознайомитися з деякими прикметами психіки Шевченка, що має вирішну вагу для відношення, в яким його особисті „приватні” почування і бажання остають до його поетичних творів.

Є між Шевченковими творами два, що приходять на думку, коли справа іде про Ендіміонський мотив: та частина „Гайдамаків”, що описує любов Яреми до Оксани, і вірш „Мені тринадцятий минало”. Обидва ці твори Шевченкової музи замітні тим, що лірика їх незвичайно сильна, що Шевченко вклав у них дуже багато своєї душі. Почування, з яким вплили ці прояви творчости, було дуже глибоке.

У першій із згаданих поемі поет не говорить про себе, а про Ярему „сироту убогого”, „жидівського попихача”, що ходить у „сірій свитині”, а від жида мусить терпіти глузування, що він, „хамів син”, любить Оксану, титарівну. Він знає, що вона йому „не пара”, що вона, як титарівна, могла б погорджувати його сірою свитиною, та він потішає себе мрією, що ось колись, діставши „свячений”, добуде „срібло, золото і славу” і тоді посадить свою кохану, пристроєну „як паву”, „як гетьманшу”, „на дзиглику” та буде дивитися на неї так до смерті. Часом одначе, коли вертається свідомість дійсности, а обставини примушують його пригадати собі його нижчість від Оксани, тоді налягає на його душу зневіра, сумнів, чи не згорділа його кохана і не відцуралася його. Та саме в такий момент приходять вона, „злітає з неба” до нього, як зоря („Одпочинь, моя ти зоре, ти з неба злетіла!”). Зневіра шезає, розтоплюється в обіймах і поцілунках. Ендіміонський характер цієї любовної історії слідний відразу, так що не потребуємо вже вказувати на аналогії між нею і між обговорюваними нами вище прикладами.

Коли в „Гайдамаках” поет говорить про любов Яреми, з яким він себе просто ідентифікує, то у вірші „Мені тринадцятий минало” Шевченко говорить виразно вже про свою власну особу. Різниця далі в цьому, що коли там йде мова про зрілу любов зрілих людей, то тут маємо до діла з напівдитячою пригодою, ніжно-еротичне забарвлення якої пробивається ледве помітно крізь інші почування.

Малий хлопчик пасе ягнята, і не знати чому — якось любо і радісно робиться йому на душі. Йому уявляється, що ціле оточення ділить його радість, що веселиться „Господнє небо”, і село, і ягня. А ось за хвилину так, як передтим, негладано на душу найшла радість, так і розвіялась вона нараз, сховалась разом зі сонцем і на душу наляг тяжкий сум, важке почуття бездомності і самотності. „І хлинули сльози, тяжкі сльози...” Та нараз, зовсім несподівано, його розжалоблена душа знайшла потіху. Добра доля зіслала йому саме в ту хвилину зневіри янгола-хоронителя в жіночій постаті. З'явилась якась дівчина, як ті богині, що колись давно сходили з неба потішати героїв відданих їх опіці, стерла сльози дитини і на уста його склала цілунок. Пригода, здавалося б, не така дуже незвичайна; а все ж, скільки чуття вкладає в неї поет; чусмо, що якась диспропорція існує між описаним фактом і почуванням, що його супроводжає; відразу видно, що зовнішня подія, як така, не мотивує як слід внутрішнього переживання. Властиво і поет, як каже, не знає добре сам, що так дуже ворушило його душу і звідки такий наглий перехід від якоїсь радості без меж до сліз гірких і потім знов до радості. Майже не хочеться вірити, щоб тринадцятилітня дитина могла бути здібна до таких почувань надземного захоплення і безмежного одчаю, що роблять враження містичної глибини.

Обговорюючи вище Ендіміонський мотив, вказували ми на нитки, що ведуть від нього до людської душі, яка родить його з своїх нездійснених пристрас-

тей і бажань. А коли ми сконстатували сліди цього мотиву в Шевченка, то перед нами стає телер питання:

Яку роллю грає цей мотив у Шевченковій душі? Які особисті переживання і бажання дають почин до появи цього мотиву в Шевченковій творчості? І чи можна на основі творів Шевченка робити здогади відносно цих особистих факторів?

Це справа, над якою прийдеться нам тепер призадуматися.

Життя Шевченка плило серед обставин, які легко могли витворити в його душі мрійливість. Самота, що найбільш сприяє розвиткові цієї властивості душі, була часто і довго товаришкою поета, по його волі і неволі. Чи коли хлопцем ховався по бур'янах, чи коли вже, як доросла людина, пересиджував безконечні години в казармі, могла легко витворитися в його душі здібність, що дозволяє людині відірватися думкою від оточення, замкнутися в області власної душі і так творити собі світ омани.

Була ще друга причина, що мусіла йти назустріч самоті в настроюванні Шевченкової душі на мрійливий тон. Коли поет, „мов окаяний”, плаче, що молодість його минула без „пригоди”, то таку скаргу вивирає з його душі та обставина, що доля відмовила йому переживань, яких чекало його серце. Які „пригоди” має на думці Шевченко, що їх не принесла йому молодість, не тяжко догадатися. Знаємо, що доля не дозволила поетові пережити повну, щасливу любов, і знаємо, яка глибока була в його душі потреба любити і бути любленим. Це перша ділянка бажань поета незаспокоєних дійсністю. Доля відмовила далі Шевченкові тривалого життєвого захисту, казала йому бути бездомним цілий його вік; таким робом незадоволеним залишився другий рід бажань, вщиплених подібно, як потреба любови, кожній людині.

Не інакше як з особистими хотіннями поета діялося з бажаннями, що виростали в його душі на тлі

загальних, національних чи суспільних почувань. Тут також доводилося поетові „завдавати серцю жалю“, що не здійснювався ідеал такого життя України, який він лелівав у душі.

Не завжди однакові є дороги, по яких людська душа шукає виходу з такого положення, де дійсність і бажання постійно ідуть в розріз. Пасивна резигнація — це найпростіший вихід; однак вона веде до нидіння душі, і тому натури обдаровані багатством внутрішнього життя, не легко звертаються в цей бік. Люди вразливі і ніжні, тип до якого належав Шевченко, вибирають часто іншу дорогу, а саме ту, про яку ми говорили вище; відштовхнені дійсністю, вони заклеплюються в собі, як черепахи, і творять власний, фантастичний світ омани і сну, в якому, як курці опіюму, переживають у пишних візіях те, чого відмовила їм дійсність. Мрія стає в такий спосіб сурогатом, що заступає дійсність там, де вона сама не є досяжна; вона має виразну ціль в житті душі: приспати бажання, коли не можна заспокоїти їх цілком.

Така дорога стояла і перед Шевченком і певно манила його не раз під час довгих самотніх хвилин, коли серце його накупало болем незаспокоєної жаги і тужило за „пригодами“. Проте поет не пішов у цей бік; мрійником в тому значенні, в якому звичайно трактується це слово, він не був. Душа його була видно відпорна на покуси, якими тягнув його до себе світ омани і мрії. Де шукати джерел цієї відпорності?

Коли йде про прикмети Шевченкової психіки, що зумовлювали ролю мрії у внутрішнім житті поета і відбилися на його творчості, то насувається зараз на думку такий факт, встановлений деякими критиками Шевченка. Вони завважують (Яків Ярема, Остап Грицай), що уява Шевченка показує при точнішій її розгляді якесь обмеження, якесь внутрішнє зв'язання, яке не дозволяє їй на широкий розмах; вона залишається завжди в середині не дуже великого круга, поза границі якого не виходить.

Не входячи покищо в точніший розгляд цього питання, треба завважити одно: звуження обсягу уяви, недостача в неї багатства, обильности, не виключає ще зовсім мрійливости. Мрійливість не зумовлюється тим, щоб кількість та різноманітність образів, що їх перед собою розсовує душа, була дуже велика; навпаки у мрійників вона замикається у кількох, що повторяються без упину. Справа тут не в багатстві образів, а в ролі, яка припадає їм у психічній житті одиниці. Коли мрії стануть для душі її насущним хлібом, коли вони в силі відбирати умові часто нам'ять про дійсність, коли вони роблять з людини не-вільника, абсорбуючи для себе цілу творчість його душі — тоді, хоча б їх зміст був убогий і одностайний, вони накидають на душу тавро мрійливости. Так, отже, коли у Шевченка, не дивлячись на ряд сприятливих обставин, не розвинулася мрійливість, причини цього факту не можна пояснити вузькістю скалі його уявної творчости; бо вузькість фантазії не виключає мрійливости. На властивий напрям, в якому треба шукати цієї причини, наводить нас інша прикмета, що її, поруч обмежености, приписує дехто з критиків уяві Шевченка, а саме її „реалістичність” (Яким Ярема). Річ незаперечна, що в душі поета лежали якісь чинники, на визначення яких мимохіть насувається поняття реалізму. Тільки, прикладаючи до чогось визначення „реалізм”, не багато з цього користаємо, бо слово це може мати різні значення і різні нюанси. Те, що в творчості різних артистів прозвано реалізмом, мало у кожного з них окремі риси; є стільки родів реалізму, скільки реалістичних творців. Тому то й говорити про Шевченковий реалізм тоді тільки матиме якийсь глузд, коли визначиться точніше, у чому він проявляється. Це річ не легка, тим більше, що і в самого Шевченка „реалістичність” має так сказати б різні обличчя і не дасться тому схопити одним словом. Саме розгляд Шевченкової уяви доводить нас до одного з проявів цього реалізму. Рамки,

покладені фантазії Шевченка, мають, як нам здається, своє головне джерело не в ній самій, а поза нею; межі, в яких порушається уява поета, визначає його сумління. В його почуванні дійсність навколишнього світу має занадто велику вагу, є чимсь надто серйозним, як на те, щоб хтонебудь мав право без виправдання викривлювати її образ уявою. Не значить це, щоб в Шевченка дійсність покривалася з тим, що добре і справедливе. Коли є тип людей схильних відчувати світ за словами Гегеля, що "was wirklich ist, ist vernünftig", то Шевченко належить саме до протилежного типу. Він має незвичайно високу вразливість на дисонанс між тим, що повинно бути, а тим що є в дійсності; більш заради того, що „правда п'яна спить", навіщував його дуже часто. Коли одначе багато людей вдоволяється вже тим, що вони відкрили світ правди, до якого можуть тікати перед осоружністю дійсності, то з такого джерела для Шевченка не могло впливати чисте, незаймане задоволення. Йому здавалося гріхом проти правди падати в захоплення перед пишністю уявленого світу в той час, як дійсність затоплена морем лиха. „Латана свитина" дійсності ставала заслоною між ним і мрією і гасила її чар.

Є в Щоденнику Шевченка інтересне місце, де він веде полеміку з Гете на тему значення надії для чоловіка. Постові йде там про таку справу. Сам він сидить у кріпості, а мріється йому зустріч з людьми „милими його серцю", мріється перебування в академії мистецтв і в петербурзькій опері. Щось наче надія на те все здійснюється в його душі. Та тут же зараз підноситься внутрішній голос і починає дорікати йому, що він забавляється безосновними вигадками і тиснуть йому в душу слова Гете „що надією живуть нікчемні душі". І поет чується примушеним виправдатись перед совістю із своєї мрії-надії, полемізуючи зі своїм німецьким братом по перу і проголошуючи малий трактат про моральне виправдання

надії: „Надія властива і малим і великим і навіть дуже матеріялістичним і позитивним людям... Вона прекрасна і у всемогучого царя і у всесвітнього мудреця і у бідного хлібороба і у мене мізерного завжди без влину голубить довірливу фантазію і вколисує недовірливий розум своїми чарівними казками, в які кожний з нас так радо вірить. Я не кажу — насліпо: це справді нікчемна голова, яка вірить, що на вербі грушки виростуть. Але чому б мені не вірити, що хоч під зиму, але напевно буду в Петербурзі? Що побачу людей, милих моему серцю, побачу мою прекрасну академію...? О, як солодко, як невимовно солодко вірити в сю прекрасну будучину! Я був би байдужий, холодний атеїст, як би не вірив у цього прекрасного бога, в цю чарівну надію”.

Річ інтересна: надіятися „на сліпо”, це в розумінні Шевченка, не, як дехто думав би, нерозумно, але — нікчемно. І щоб виправдати себе перед собою за гріх — за хвилину надії-омани, поет уважає доконсчним переводити таку довгу аргументацію, переконуючи себе з одного боку, що і матеріялісти надіються, а з другого, що він став би атеїстом, не маючи надії.

Хоч це відчуття дійсності підноситься в Шевченка інколи до ступеня свідомої рефлексії, то це не значить, щоб він був у нього завжди висловом ясно зформульованого принципу волі. Це діється в нього часто мимохіть і є правилом внутрішнього життя душі раніше, заки стає свідомим категоричним імперативом.

Саме у тім Шевченковім відчутті дійсності, у тім імперативі не прогрішатися проти неї „голубленням довірливої фантазії” „на сліпо”, лежить стрим для фантазії, який пригинає розпростерті до лету її крила; тут джерело відпорности його душі на покуси мрії. В тім змислі Шевченко „реаліст” не тому, що його фантазія була у своїй суті реалістична, а навпаки його фантазія стає „реалістичною” тому, що

її розмах стримує вкорінене глибоко в душу поета почуття дійсності.

Реалізм Шевченка в обговоренні нами значенні позначений глибоко на його поезії. Свідомий програмний його вислід дає поет, як відомо, у вірші: „Якби ви знали, паничі”. „Творити елегії” в той час, як „люди плачуть живучи”, здається поетові насміхом з людських сліз. Очевидно, дорікання „паничам”, що вони писанням „елегій” нехтують гірку дійсність, накладає обов’язок і на поета самого; вимагаючи від інших, щоб вони видуманими образами щастя не прикривали перед своїми очима і перед очима других злиднів дійсного світу, поет такий сам постулятує мусить ставити і до власної поетичної творчості. Вважаючи „елегії” насміхом над людськими сльозами, поет, що правда, надає своєму реалізмові етичне забарвлення; співчуття для людського горя підсувається як мотив заперечування світляних образів брехливої уяви. Було б одначе невірним шукати повного джерела цього реалізму в альтруїзмі поета, в його любові до ближніх і України. Наведене нами вище місце з Щоденника показує, що стримування розмаху фантазії здавалося Шевченкові обов’язком не лише з огляду на себе самого. Сумління, що казало йому держатися дійсності, не було проте виключно суспільним сумлінням, а було совістю в ширшій цього слова значенню, яка диктує принципи поведінки людини навіть там, де добро других зовсім не входить в гру. В тім розумінні був реалізм Шевченка у своїй основі справою „чесности з собою”, як нині дехто висловився б.

Підкреслити це треба тим більше, що безнастанне підношення суспільного і народного моменту, як чинника творчості Шевченка, несе з собою небезпеку насильного втискання психіки поета в тісні трохи рамки апостольства суспільної справедливості і затирати ті прикмети його душі, що виходять поза цей обсяг.

Оскільки поетична творчість була для Шевченка засобом для вислову гірких і прикрих почувань, що раз-у-раз переповнювали його душу через край, почуття дійсності не накладало їх поетичному впливові ніякого стриму; бо Шевченкові дійсність здавалася саме прикрою і злорадною. Інакше, одначе, було тоді, коли душу його огортала жадоба почувань ніжних і теплих, коли він сильно відчував потребу ввійти на якийсь час в атмосферу погідну і ясну. Охота творити силою уяви світ, в яким було б це вичікуване постом тепло і добро, входила тоді у конфлікт з Шевченковим почуттям дійсності. Тому то поетові не залишався інший вихід, як або зрезигнувати зовсім з радості, яку міг йому дати створений ним самим ідеальний світ, або старатися довести якоесь до компромісу між обома змаганнями душі, шукати для ідеального відблеску бажань і почувань якогось оперття на дійсності, на якимсь „документі“*), як висловлюється Шевченко. Змагання поета в тім напрямі ми бачимо на способі, в яким „ендіміонський” мотив вплітається в його поезію; в нім можемо також простежувати перші стадії еволюції, якому підлягає це зусилля. Ми перше вже вказали на наявність цього мотиву в „Гайдамаках”, а саме в любовній історії про Ярему й Оксану. Що Ярема — це сам поет, і що любов до Оксани — це проєкція у поетичний світ його власних любовних бажань і настроїв — це те, що насувається безпосередно при читанні поеми: своє духове споріднення з Яремою признає і сам поет:

„Отакій то мій Ярема
Сирота богатий
Таким і я колись то був!”

*) З нагоди одержання листа від Лазаревського, який пише про можливість визволення Шевченка із заслання, поет пише у своїм Щоденнику: „... слава Богу, в мене є цей неціненний документ (себто, згаданий лист), значить у мене є киява, на якій я можу виводити найвигадливіші і найвибагливіші здогади”.

Обидва вони, Ярема і поет, були бездомними, обом „сіра свитина” казала двигати тяжку й упокоючу долю рабів. І обом їм мріялось наперекір життєвим обставинам золоте щастя в постаті любки-краси, яка не дивилася б на сіру свитину і, „злітаючи з неба”, як зоря, принесла б зболілим їх душам найбільшу радість життя. Поет робить Ярему тим рідким щасливцем, мрія якого стає дійсністю, очевидно на те, щоб могли разом переживати те, що для нього самого не стало дійсністю; він дає Яремі Оксану, щоб з ним нагрітися його любов’ю. Коли таким чином любовна історія Яреми і Оксани видається поетичною парафразою еротичної мрії поета, то треба все ж таки взяти до уваги ще такий момент. Поет не говорить просто про себе самого, а про Ярему; таке об’єктивізування власного я в неособистій формі може впливати у поетів з артистичних мотивів, бо це дає можливість одержати корисне тло для зображення. Однак у Шевченка ми можемо здогадуватися ще й про інші мотиви. Про Ярему каже поет, що він наполовину видуманий; значить він принайменше наполовину невидуманий, дійсний (як історична особа). Уосіблюючи себе в постаті частинно реальній, постова мрія через те знаходить опору в дійсності, легітимується назовні „документом”, і тому теж поетове почуття дійсності вичуває хоч частинне заспокоєння. Тут саме, як нам здається, треба шукати мотиву, для якого Шевченко кинув вимріяну ним любовну „идилію” на історичне тло.

Цей чинник психіки Шевченка, про який ми тут говорили, комплікується з іншим, для характеру творчості Шевченка незвичайно важливим. А саме в Шевченка був сильний нахил підкладати свою власну психіку, свої власні почування і бажання до постатей, які він знав з історії і до осіб, з якими зводило його життя. Ця експансія поетової душі поширюється далі і на істоти природи, що поза людським світом. Здібність вкладати свою душу в інші істоти була в

поета розвинена до незвичайно високого ступеня; вона тільки обмежується до об'єктів, до яких поет відчував симпатію і в яких він (справедливо чи ні) добачував подібність із самим собою.

Остап Грицай гарно виводить, як геніяльно і як глибоко поет вкладає себе, а головню своє почування суму і самоти, в тополю. При тім тополя являється поетові не якимось символом чи алегорією його душевного стану; він просто бачить тополю такою, як її описує; бачить, бо вкладає в неї свою душу.

Поет часом усвідомлює собі свій нахил віднаходити себе в постатях оточення:

„А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі
Одно-однісіньке під тинном
Сидить собі в старій ряднині —
Мені здається, що — це я,
Що це ж та молодість моя”.

Що в історичних постатях, якими інтересувався Шевченко, він схильний був добачувати психічні черти аналогічні до його власних, слідно на постаті „Ченця”, як на це звернув увагу Василь Щурат. Рефлексії і почування „Ченця”, що відтятий від світу у келії згадує свої літа молоді, це почування і рефлексії поета самого замкненого в тюрмі на засланні.

Ця здібність до „вчування” себе в інші постаті, хоч сама собою незалежна від нахилу до респектування дійсності, могла легко піти на його послуги. Бо почуття вкладені в дійсні предмети діставали через те опертя у дійсності, одержували „канву”, на якій могли спокійно розснєвуватися, не наражаючи поета на докір совісти, що наперекір гіркій дійсності забавляється творенням „ідилій”. Так про те, як в „Ченця” вкладав Шевченко свою душу на основі аналогій, які добачував між ним і собою, так і в Ярему, постать якого він уважав чимось наполовину дійсним і який притягав до себе його симпатії, вкладає він зміст власних бажань і мрій.

Одначе половина дійсності це було замало для поета; в його тенденції було мати за собою цілу дійсність. І тому, чим більше скріплялося його сумління дійсності, тим менше могла заспокоювати його того роду проєкція власних почувань, яка мала місце в „Гайдамаках”, де поет мусів наполовину видумувати. З цієї точки погляду стане для нас зрозумілою друга, пізніша форма, в якій „ендіміоновий” мотив вергається у творчості Шевченка, а саме у вірші „Мені тринадцятий минало”. Там усе вже є дійсністю, бо є, а принаймні здається Шевченкові спомином з молодих літ. Ця добра жіноча ласка, що осушує сльози з очей і цілунком вливає в душу безколючне блаженство, те щастя, за яким тужить поет в мурах тюрми, потішає його там не у виді мрії, а в формі пригаду з минулого. Не маючи змоги найти в теперішності якоїсь „канви”, на якій можна б розснувати почування, що тиснуть на душу, а не хочючи задурювати себе мрією, думка поета повергається назад, в обсяг давно пережитого, і відкриває там дійсність того, чого тепер бажається душі. Чи одначе справді те, що в виді спомину насувається душі поета, є тільки чистою, вірною обнотою давніших, дитячих переживань? Чи не є це радше почування, яких дізнав би поет, коли б тепер зустрінула його така „пригода”, яка трапилася йому в тринадцятому році життя? Чи не вкладає поет в своє давніше, дитяче „я” своєї теперішньої душі?

Ми завважили вже перед тим, що почування, з яких сповідається поет у цій вірші, є того роду, що можна мати сумніви, чи Шевченко міг пережити їх в тринадцятому році життя. Почуття відчуження від світа, зірвання з ним усякого контакту, яке огортає душу без ясних свідомих мотивів, і почуття захоплення, яке так само без свідомої причини переповняє серце, викликає у нім піднесений настрій, наче б душа ввійшла вже у царство Боже і поєднувалася з Богом у молитві, і те почування експансії власного я, в якому воно відчуває увесь світ, як свою власність —

усе те разом є характеристичне для переживань відомих під назвою містичного досвіду чи містичної екстази, яку в різних ступенях сили переживають не самі тільки містики раз ехселенс, але також і люди „нормальні”, обдаровані високою вражливістю. Вірш Шевченка, який висловлює ці почування, є доказом, що поет переживав у своєму житті хвилини містичних настроїв; а коли він у своїм вірші в'яже таке переживання з впливом любовного елемента, коли цілункові дівчини приписує силу повернути душі назад радісне захоплення, яке уступило вже місце одчаєві, то це доказує, що відвічний, глибокий зв'язок між містикою й еротикою, так багато разів стверджений у різних містиків, знайшов відгук і в Шевченковій психіці. Однак здібність до містичних переживань розвивається звичайно в пізнішій трохі віці, і тому хоч містична екстаза, про яку каже поет, виступає там у зв'язкій, елементарній формі, можна мати сумніви, чи це містичне забарвлення почувань, таке, як зустрічаємо його у вірші Шевченка, сягає дійсно уже тринадцятого року його життя. Так, отже, є безсумнівним, що Шевченко переживав хвилину містичного настрою, нема також причини не вірити поетові, що він у дитячому горю знаходив не раз потіху у співчутті дівчини, однак синтезу тих елементів в одну часову цілість з дагою: тринадцятий рік, можна вважати пізнішим витвором, довершеним під впливом потреби дошукуватися у своєму минулому хвилин глибокого й інтенсивного щастя, що його теперішність відмовляла поетові.

Вірш цей, сам про себе взятий, не давав би повної основи до цього роду інтерпретації його генези, якщо б у творчості Шевченка не знаходилися інші ще випадки, що дають можливість вияснювати їх в подібний спосіб.

В поезії Шевченка знаходимо інший ще спогад з молодого віку, що його дехто в'яже з цією самою жіночою особою, яка грає головну роллю у вірші: „Ме-

ні тринадцятий минало". Йде туг про маленьку Оксаночку, що про неї поет згадує виразно в двох віршах: „Ми вкупочці колись росли" і „Не молилася за мене". Мала це буги товаришка дитячих літ поета, з якою вони колись любилися дітьми і мали опісля, з волі батьків, творити пару. В обох згаданих віршах поет проявляє велике заінтересування Оксаночкою і колишнім своїм відношенням до неї. Відчуває глибокий жаль, що Оксаночку постигла доля „Катерини", і що вони вже ніколи разом не будуть могли дивитися на гори і тішитися подружнім щастям. Цікава річ одначе, що цей живий спомин минулого знаходимо в поета щойно так пізно і що ані поезія ані бібліографічні доступні нам дані не вказують на те, щоб в міжчасі оця Оксаночка грала в думках поета якусь більшу ролю. Догадуватися, що її має поет на думці в „Мені тринадцятий минало", ми не маємо ніякої фактичної основи.

Про якусь Оксану (не Оксаночку) згадує поет правда також у вірші „Три літа", одначе і туг здогад про ідентичність цієї Оксани з товаришкою його молодих літ не дасться переконливо мотивувати. Коли б навіть і так було, то лишається факт, що поет ставить її тут на тім самім рівні супроти своєї особи, що „Катерину"*), особу якби не було тільки поетичну, і що навіть говорить про неї щойно на другому місці. В дійсності одначе здається, що коли поет і вертався колись давніше думками до товаришки молодих забав, то не був це спочатку для нього живий спомин такий, що до дна ворушив би душу та вагою

---

*) „Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусю
В московській дорозі,
Що молились з козаками
В турецькій неволі,
І Оксану, мою зорю,
Мою добру долю,
Що день божий умивали..."

своєю вибивався б понад інші спогади; щойно пізніше, коли душа поета почала з незвичайною інтенсивністю тужити за раєм любови і добра, до якого ворота були для поета замкнені, тоді в противенстві до теперішнього горя і тьми минувшина почала набирати в очах поета світла і барв; поетові здалося, що в раю, до якого тепер так дуже тужить, він уже колись давно, дитиною був і що до осягнення щастя вистачило б вернутися назад в цей рай дитинства. У світлі такого настрою і кучерява товаришка молодих літ здалась йому ідеальною коханою, призначеною йому вже в дитинстві, з якою він міг бути щасливий ціле життя і здавалося йому, що як він колись просив Бога про подругу, товаришку життя, то саме оця Оксаночка була предметом його прошень.

Від здогаду, що Шевченко носив у собі постійно образ милої з дитячих літ аж до пізнього віку і що цей образ був психологічною спонукою деяких його поетичних кресцій (передовсім Оксани з „Гайдамаків“, з якою вона має спільне ім'я), здається нам правдоподібнішим здогад протилежний, а саме, що ідеальна постать коханої виростала з бажань поета без замітнішої співучасті спогаду Оксаночки і що спогад цей, сам собою спочатку без глибшого значення, почав у Шевченка набирати ваги щойно тоді, як поет для образу ідеальної, вимріяної коханої почав шукати відповідника у дійсності. Це торкається не тільки спогадів поета про Оксаночку а також, як нам здається, його спомину про пригоду з тринадцятого року життя. Це психічний процес, аналогічний до того, що в житті народів веде до творення багатьох мітів; так міг про рай втрачений людськістю є проєкцією ідеальних, нездійснених бажань людства в ранні, дитячі його часи; він є перенесенням в минуле образу щастя і досконалости, за яким тужить людство, а якому теперішня дійсність не дає змоги зреалізуватися.

Так ось моменти звороту до дитинства, рід „ін-

фантилізму” — зустрічаємо і в Шевченка, подібно, як і в багато інших геніїв почування; і, подібно як в них, інфантилізм цей входить у зв'язок з еротикою. Цей інфантилізм лежить не тільки в тім, що поет переносить уявою своє любовне щастя в дитячі літа (Оксаночка) і хлоп'ячий вік (Мені тринадцятий минало), а також в тім, що еротичні почування перенижуються почуваннями дитини до матері, як це слідно в вірші: „Мені тринадцятий минало”. Коли в дівчині з „Мені тринадцятий минало” дехто догадується коханої Шевченка з дитячих літ, то все ж залишається факт, що відношення, в яке ставить себе поет до неї у цій поемі, має рівночасно виразний нюанс відношення дитини до матері; потішаючи зажуреного хлопчика й обгирючи йому сльози, ця дівчина заступає йому на хвилину матір, якої йому бракувало.

Тенденція до креування постатей ліплених з пам'яті і фантазії, які уособлюють кохану і, частинно, матір і які є предметом частково любовних, і частково дитячих почувань, постатей таких, як Беатріче Данте чи Словацького кохана з „У Швайцарії” — лежала отже і в Шевченковій психіці; більшої поетичної креації що правда вона у Шевченка не дала; але сліди її існування не тяжко віднайти.

(Передрук із книжки „З психології творчости Шевченка”, Львів, 1916, стор. 16-46).

СПАДЩИНА КОБЗАРЯ ДАРМОГРАЯ

I

Рідко хто чув про Кобзаря Дармограя. Рідко кого цікавили його твори. Навіть ім'я це мало кому відоме — хоч воно належить певним способом одному з найблискупіших людей свого часу, що й досі стоїть у центрі літературних дослідів на Україні. Але шануючи ту людину, здебільшого й на думку нікому не спадає, що частка її невмирущої слави падає й на скромну, нікому майже невідому постать Кобзаря Дармограя, що час би вже заходитись і коло його, щоб визначити, що це ім'я значило в житті популярного свого двійника. А тим часом справа Кобзаря Дармограя та його літературної спадщини торкається одного з найяскравіших моментів у нашому письменстві. Це справа того, що вже придбало собі право на спеціальне наукове вистудіювання — справа шевченкознавства. Бо ж Кобзарь Дармограй — то псевдонім Шевченка, яким наш поет підписував на засланні свої російські повісті. І коли тепер знайшлися автографи цих повістей, то — зрозуміла річ — мало кому відоме ім'я й до себе повинно буде притягти належну увагу.

Віршованим автографам Шевченка у нас, можна сказати, таки пощастило. Про їх знали — навіть із самих же таки віршів Шевченкових, — ними цікавились, їх студіювали й використовували, видаючи Шевченкові твори — хоча, правда, аж до останнього часу здебільшого недбало. Вже зараз по смерті Шевченка на підставі тих рукописів систематично, з книги в книгу, друковано в „Основі” нові, доти незнані, по-

смертні твори Шевченка під спільним заголовком „Кобзарь”. Для „Основи” стало немов би свого роду традицією кожну книгу починати з тієї, мовляти, „захлявної” і взагалі посмертної сподщини Шевченка. Перше з посмертних видання Шевченкових творів, так зване Кожанчиківське (1867 р.), так само містить дещо нове — з того, що не встигла, припинившись, надрукувати „Основа”. „Друкується тепер, — писав, мабуть Костомаров, у передмові до цього видання, — усе, що можна було знайти і надрукувати . . . Добувши писані власною рукою його твори від широкого друга його покійного Михайла Магвієвича Лазарєвського, нам, шануючи Тарасове ім'я і пам'ять, хотілось, щоб кожна йота з його писання, та скільки було можна, стала відомою без жодної одміни, бо хто ж одважиться Шевченка оміняти?”¹⁾ Те, чого „не можна” було тоді друкувати в російському виданні, собго всю політичну поезію Шевченка, десять років по тому використано за кордоном, у так званому празькому виданні „Кобзаря” (1876 р.), — взято її, певна річ, з рукописів, які вже тоді були — що в копіях, а що і в першовторі — на руках у київської громади²⁾. Дещо нове з'являлось і в пізніших виданнях „Кобзаря”, але взагалі першу серйозну роботу над віршованими автографами Шевченка зробив аж 1906 р. небіжчик Василь Доманицький. Він мав у руках увесь Шевченківський матеріал з музею В. Тарновського в Чернігові, а також обидві власноручні Шевченкові книжечки, що належали тоді В. Науменкові, й ще деякі інші матеріали, напр. з архіву Департаменту Поліції³⁾. Наслідком цього пильного перегляду віршованих автографів Шевченка і було видання „Кобзаря” 1907 р., що на дов-

¹⁾ Шевченко Т. — Кобзарь. Коштом Д. Є. Кожанчикова. СПб., 1867, Передмова стор. V.

²⁾ Русов О. — Спомини про празьке видання „Кобзаря”, „Україна”, 1907, II, стор. 127.

³⁾ Доманицький В. — Критичний розслід над текстом „Кобзаря”, Київ, 1907, стор. 4-6.

гий час, власне аж по цей день, стало було немов каноном Шевченкової віршової творчости і має бути скоректоване хіба аж тепер, в академічному виданні творів Шевченка, що саме опрацьовується до друку.

Але оскільки була відома і викликала живий інтерес ця частина Шевченкової спадщини, його власним ім'ям підписана, остільки ж стояла в затінку, занедбана, друга її частина, що автор пробував був свого часу пустити в світ під прибраним ім'ям *Кобзаря Дармограя*, — прозові твори Шевченка. Про них просто були забули, як забули й про те, що десь повинна бути ціла колекція Шевченкових рукописів-автографів, хоча б з того вже погляду цікавих, що їх писав Шевченко, і писав за найтяжчих у своєму стражденному житті часів. Блискуче слово поета Шевченка вбило скромні спроби Кобзаря Дармограя . . . І найближчі до Шевченка люди, а за ними й широка публіка раз на завжди були вирішили, що ця частина, твори писані російською мовою, не варта славного ймення свого автора, а тому й на якусь пильнішу увагу не заслуговує. Дістається вона до друку аж через десятки років по смерті Шевченка, та й то кожного разу, друкуючи її, люди виминаються та ніби аж оправдуються, що витрачається час, гроші й папір та увага читачева на таку другорядну річ. Прозова спадщина Шевченка поділила ту долю його художньої спадщини. Слава Шевченка-поета затьмарила була славу Шевченка-художника і тільки пізні вже часи принесли останньому повну реабілітацію. Для Кобзаря Дармограя ці часи не настали, мажна сказати, і по цей день. Навіть самі автографи якось зійшли були з обрїю, зникли з очей; думка було, що вони пропали, навіть, принаймні ніхто не знав, де вони, а не то, щоб переводити над ними якусь критично-дослідчу працю. Коли для академічного видання приходила черга на роботу над цією частиною Шевченкових творів, редакція опинилась у великому клопоті: нічого окрїч видання редакції „Кіевскої Старины“ („Поэмы, повѣсти и рассказы Т. Г.

Шевченка, писання на рускомъ языкѣ", Київ, 1888), вона не мала, а тим часом важко було навіть услідити й установити тепер, як і скільки редакція цього видання використала автографи, скільки можна взагалі звіритись на поданий там текст. Ніякі розпитування й довідки про, те куди поділись автографи й де вони можуть тепер бути, не помагали. Слідів, здається, не лишилось ніяких . . .

Для такої долі отих шевченківських рукописів завважило найбільше наше загально-національне становище. Звичайно, літературна спадщина Кобзаря Дармограя друге займає місце в шевченківському надбанні. Не вона створила славу й популярність авторові. Але, як побачимо зараз, вагу російських повістей його все ж розуміли давно, принаймні з автобіографічного погляду. І все ж більшість ставилась до них холодно, байдужно, траплялись навіть явно ворожі виступи, зразком яких можна поставити хоча б працю Ю. Тиховського, надруковану колись в „Українській Хаті" („Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка", 1910 р.). Серед Українців загально беручи, творчість найвизначнішого письменника українського чужою мовою подекуди викликала навіть вороже почуття; її брали як якесь збочення з простого шляху, як поступку перед російською войовничою стихією, в кращому разі — перед злидненими обставинами життя поетового на засланні, коли Шевченко, видимо, почав був занепадати на душі й хапатись за чужу мову, аби хоч так задовольнити свій потяг до писання. „Одірваний од рідного краю, — так вияснив Шевченкові спроби російською мовою до заслання згаданий допіру Тиховський, — піднятий на сміх деким з публіки та критиків за свою „мертву", „мужицьку" мову і мертві козацькі та сірі „мужицькі" теми (сюжети), йдучи може слідом за Гребінкою та Квіткою, що задля економічних причин писали й друкували найбільш на великоруській мові, обертаючись нарешті і на Україні серед кругів змосковцених і обрусителів, що по-укра-

їнському часом і зовсім не вміли (от як хоч би В. Н. Рєпніна) --- Шевченко захотів показати, що він зможе — коли схоче — не згірш писати і живою панською мовою — мовою великоруською". З „величезної амбіції" поет „од погорди і призирства переходив до розпачу і нарікання, од заміру писати тільки „мертвим словом" — по-українському та бути „мужицьким" поетом — до багатьох спроб і палкого бажання написати щось незвичайне і великоруською мовою і тим доказати своє" (sic!)...⁴⁾). А наслідком усього того, кінчить Тиховський, були твори, які „здатні були на одно — *мишам на снідання*"⁵⁾).

Психологічно таку занадто сувору оцінку зрозуміти й пояснити ми можемо. Як згадано вже, її породила ненормальність у загальному становищі українства в дореволюційній Росії. Українське письменство мусіло з боєм одвойовувати собі місце і, звичайно, всяка спроба українського письменника писати й по-російському виглядала ніби як уривання од насущних власних потреб і можливостей на користь чужому і, значною мірою, конкурентному письменству. Тут була своєрідна боротьба за існування в умовах тодішньої російської дійсності. І тим більше, що та друга сторона раз-у-раз вибивала очі саме російськими творами українських письменників, коли хотіли взагалі довести непотрібність самостійного українського письменства й національного розвитку. Ходячим аргументом у лавах обрусителів був звичайно українець Гоголь, що писав „не на малороссийском языке, а разве только о Малороссии"⁶⁾). Але цей аргумент все ж не вражав боляче: зденационалізовані люди — взагалі не доказ проти національного розвитку. Дошкульніше було, коли обрусителі од Гоголя переходили до Шев-

⁴⁾ Тиховський Ю. — Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка. „Українська Хата", 1910, ч. 2, 37-38.

⁵⁾ Там же, стор. 46.

⁶⁾ Добротворській А. --- Загоровській монастирь. „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи", 1863 р., вересень, стор. 179.

ченка, а тим часом вони це робили з тим більшою охотою, що менше знали й цікавились причинами, через які українські письменники не цурались і російської мови. Вороги цинічно і злорадно розчухували струп, що сам собою дуже болів свідомих українців. „Землякам подражателям и особенным почитателям его (Шевченка), — писав напр. допіру цитований автор з ворожого табору, — не излишне напомнить здесь, что и он, ознакомившись лучше с чистым русским языком, даже для дневника своего предпочел уже, чистое общерусское наречіе местному малороссийскому⁷⁾». Натурально, що такі голоси з льоху викликали, як реакцію, повне нехтування, приниження тих російських творів і такі оцінки, яких зразок наведено вище. Оддати ці твори „мишам на снідання“ — далі, здається, йти вже було нікуди в бажанні виправдати національного кумира, — звичайно, одкинувши наперед саме питання, чи потрібно було взагалі таке виправдання... А тим часом на долі російської спадщини Шевченка це одбилось фатально і вона має свою історію, якої торкнутись тут буде річчю може не зайвою.

II

З листування Шевченкового часів заслання ми довідуємось деякі подробиці про ті повісті, що тоді саме виходили з-під поетового пера. Так, вже в листі до Бр. Залеського з 21 квітня 1856 (?) р. Шевченко пише: „Еще посылаю тебе „Варнака“ и „Княгиню“; прочитай их и поправ, где нужно, отдай переписать и пошли по следующему адресу: „в Петербург, в академію художеств, художнику Николаю Осиповичу Осипову, на квартире графа Толстого“, — а если имеешь там добраго и надежного человека, то пошли на его имя для известнаго употребления⁸⁾». В дальшому листі, з

⁷⁾ Там же, стор. 180.

⁸⁾ Шевченко Т. — Твори, т. II, СПб. 1911, стор. 391.

20 травня, Шевченко дещо міняє в своїх плянах щодо згаданих повістей⁹⁾, і потім не раз і в різних людей справляється про їхню долю. „Для известного употребления” — видимо, до друку. „Я писал Алексею¹⁰⁾”, — одлисує поет до того ж таки Залеського 10 червня 1856 р., — чтобы он справился через своих знакомых в Петербурге о рукописи К. Дармограя; но так как ему теперь почти невозможно, то прошу тебя, если ты имеешь знакомого в столице, то чтобы он зашел в контору „Отечественных Записок” и взял (если она только не напечатана) рукопись под названием „Княгиня” К. Дармограя, и прислал бы ее тебе или передал в другой журнал; если же напечатана, то чтобы сделал условие с редактором, на каких условиях может К. Дармограй доставить в редакцию свои рукописи¹¹⁾). Цей уступ з листа до Залеського кидає трохи світла на спроби Шевченка друкуватись під псевдонімом і може навіть до якоїсь міри пояснює, чому саме поет знов узявся був до закинутого вже російського писання. Адже по-українському не тільки преси, а навіть видавництва тоді ще не було, на їх ще й не світало, і єдиний шлях до читача був через російське слово, via російський журнал. Для поета за його тодішніх злидених обставин це була єдино можлива продуктивна і що дивного, коли він за неї хапається з того часу, як українська муза знов одлетіла

⁹⁾ Там же стор. 372. Хронологія цих листів у друку переплутана: із змісту видно, що їх писано одного року і перший після другого.

¹⁰⁾ В листі педагованому, — там же, стор. 391.

¹¹⁾ Там же, стор. 394. Цікаве питання, яким способом — бо ж очевидно не поштою — переслав Шевченко свої чималі обсягом твори, не можна докладно вирішити на підставі підручного матеріалу. Думаю, що це робив він через okazji, використовуючи тих людей з інтелігенції, що залітали вриди-годи й до забутого Новопетровського. В листуванні і в щоденнику Шевченко згадує з таких людей про Головачева, Н. Данилевського, Писемського, — про останнього навіть у підозрілій саме до своїх повістей близькості (див. Твори, т. II, стор. 400).

від його в неволі. Що це так, що російське писання було для Шевченка супутником злиднів, психічної депресії ознакою й показником, бачимо з самого місця, яке в його житті займали оті повісті. Спочатку він за них дбає, посилає до редакцій, турбується, перепитує в приятелів за їх долю. Але коли знов подих волі усміхнувся йому, коли блиснув промінь надії на скоре визволення, сталося те, що було вже й попереду раз у житті Шевченка: „украинская строгая муза... обняла и приласкала меня на чужой стороне“, як читаємо у відомому листі Шевченка до редактора „Народнаго Чтенія“. Коли Шевченко дістав звістку про волю, він одразу ж вертається до своїх плянів про творчість на рідній мові. Розшукує, перепитує у приятелів про свої давніші праці, з'являються у його нові сюжети, нові заміри, хвилюючись, боязко, з острахом береться він до рідного слова. „Я писав тобі, друже мій єдиний, — озивається 3 червня 1857 р. поет до Кухаренка, — що вже не втну нічого віршами. Отже й збрехав, збрехав і не схаменувся. Правда, і сам думав, що я вже зледащів, захолов у неволі; аж бачу — ні! Нікому було тільки огню положити під моє горем недобите, старе серце, а ти, друже мій, догадався — взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі, друже мій єдиний! Довго я читав твій лист, разів з десять, чи не більше. Дочитався до того, що в мене не тільки очі — серце заплакало, мов то голодна дитина. А серце, сказано, не дитина, його галушкою не вагодуєш. Що тут на світі робить? — думаю собі, — та вставши рівенько, помолвився Богу, закачав рукава та „заходився коло оцієї „Москалевої криниці“. Бог поміг: то сяк, то так кончив. Мені і полекшало трохи¹²⁾“. Воскрес забитий неволею в Шевченкові пост — і з того часу російські повісті на задній потроху одходять плян.

Спершу силою інерції він з ними ще возиться, але то була тільки інерція, як і самі повісті, вживаючи

¹²⁾ Там же, стор. 410.

Його ж власного образного порівняння, були тільки галушкою, а не справжнім бальзамом, як українська поезія, на його змучене серце, а „його ж галушкою не нагодуюш” . . . Він ще дещо, напр. „Матроса” докінчує й переписує його навіть у Нижньому сидючи, але це вже для його „несносно скучная работа”, „несносная работа — когда я ее кончу?”¹³⁾ — як записує Шевченко в щоденникові. Посилає він і до друку, — напр. того ж „Матроса” через С. Аксакова, але й це робить якимось мляво, невпевнено і без великого запалу — знов же ніби якусь набридлу повинність справляє, аби довести діло до краю та — може — залатати літературним заробітком свої грошові діри¹⁴⁾. Неудача з ними теж, видно, не дуже Шевченка вразила, принаймні це не одбилось чимнебудь у його щоденнику та листуванні. Він просто перестає цікавитись своїми російськими дітьми, діставши знов надію на друкування українських творів.

Мені здається, що в генезі російських повістей Шевченка, в поясненнях, чому він писав їх, не звертано досі уваги саме на цей психічний стан Шевченка на другому засланні. Безпросвітня неволя, одноманітне життя вбили були в йому до самого себе віру — він „сам думав, що вже зледащів, захолов у неволі”, — загасили іскру натхнення. Йому треба було, щоб хтось підложив „того святого огню”, щоб „серце заплакало”. А до того російські оті повісті й були для нього лиш сурогатом, скажу так, творчості, квартиркою, через яку він випускав хоч трохи того задушливого повітря, що згрудилось біля поета й нагнітом важким лежало на його духовій істоті. Тому то він так легко прохолов до своїх російських творів і,

13) Там же, стор. 299.

14) Характерна фраза -- „в ожидании будущих благ”, що її кинув Шевченко, сідаючи за переписування „Матроса”, — див. там же, стор. 298. Ще виразніше в листі до Куліша, коли поет питав у того поради — що робити з руськими повістями: „Затопись грубу шкода: багато праці пронаде. Та й грошей би хотілося, — бо тепер вони мені дуже потрібні” (там же, стор. 422).

по невдалих спробах примостити їх до котрогось із тодішніх журналів, не подбав про те навіть, щоб збирати їх од численних довірених. Вони переховувались навіть у чужих руках. І, певне, не ті невдачні спроби головним чином прохолодили Шевченка: просто на волі не було вже потреби в маленькій квартирі, коли він мав широке вже вікно в своїх поезіях. По визволенні про них і говорять найбільше листи й щоденник Шевченкові. Воскрес поет і одсунув у йому літературного поденщика. Кобзарь Дармограй помер, не встигнувши навіть народитись для публіки.

Звичайно мали тут певну частку ваги й ті олюдушні присуди, що стрілися на шляху Шевченкової спроби говорити до російського читача. Досить буде тут нагадати, як поставився до неї, з одного боку, голова української критики, Куліш, а з другого — й само російське письменство в особі такої поважної людини, як С. Аксаков. Куліш, що взагалі хотів тоді поставити ім'я Шевченка на височінь недосяжну, з цього погляду російські повісті його цілком одкидав, жадної їм ваги не надаючи. Ще сидючи в Нижньому, Шевченко запитував поради у Куліша: „Навчи ти мене, будь ласка, що мені робить з руськими повістями! У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні. Порадь, будь ласка, що мені робить?”¹⁵⁾ З порадою Куліш не загаявся. „Про московські ж повісті, одписує він 1 лютого 1858 р., — скажу, що зневажиш ти себе їми перед світом, да й більш нічого. Щоб писати тобі помосковськи, треба жити між московськими писателями і багато де-чого набратись”. Нагадавши Квітку, що російськими творами ні землякам, ні чужим не догодив, Куліш проказує далі: „Так і тобі буде, брате! Як би в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да і спалив. Читав я твою „Княгиню” і „Матроса”. Мо-

¹⁵⁾ Там же, стор. 422.

же ти мені віри не піймеш, може скажеш, що я москвичини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати"¹⁶). Це було перше відро холодної води, яким линули на Шевченка за його повісті. В м'якшій лагіднішій формі, з компліментами та виминанням, але по суті той самий присуд був і од С. Аксакова. Прочитавши „по немого“ прислану йому повість Шевченка, видимо того ж таки „Матроса“ („Прогулка с удовольствием и не без морали"¹⁷), Аксаков одписує авторові в березні 1858 р.: „Я не советую вам печатать эту повесть: она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина. Вы лирик, элегист; ваш юмор не весел, а штука не всегда забавна. Правда, где вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи — там все у вас прекрасно, но это не выкупает недостатков целого рассказа. Я — додає Аксаков — без всякаго опасения говорю Вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как Вы, можно смело сказать се, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея пред собою блистательное поприще, на котором Вы полный хозяин, Вы не можете оскорбиться, если Вам скажут, что Вы не умеете пройти по какой нибудь степной тропинке"¹⁸).

По такому присуді з двох боків справу з повістями й для самого автора скінчено. Про них більше він не згадує й про них не дбає. І тільки через два десятки літ по смерті автора залунали інші голоси про ці забуті твори — в оцінці Костомарова, В. Горленка та М. Петрова, Пипіна та Огоновського¹⁹).

¹⁶) Письма П. А. Кулиша к Шевченку — „Кіевская Старина“, 1898, II, стор. 234-235.

¹⁷) Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 298.

¹⁸) Чалый М. — Жизнь и произведения Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 119-120.

¹⁹) Петров Н. И. — Очерки истории украинской литературы XIX ст., Київ, 1884, стор. 349-356.

III

Помер Шевченко. Його приятелі подбали про те, щоб списати все, що по йому лишилося, — дрібниці його життєвого обиходу, книги, малюнки. Характерно, що в цих описах не знаходимо й сліду тих його рукописів, що містили в собі спроби російських повістей: очевидно автор їх не мав у себе. „Основа”, що з надзвичайним пієтетом ставилась до пам'яті поета й збирала найменші про його дрібнички — вже в першому коротенькому оповіщенні про його смерть, згадала була і про його автографи — і знов характерно, ні слова про російські рукописи. „В наших руках — читаємо там, — теперь находится драгоценное собрание неизданных его стихотворений, лично нам переданных поэтом при первой вести об осуществлении южнорусского вестника, и подлинный дневник Шевченка, с 1857 по 1858 г., сообщенный нам близким его другом. Радуемся вместе с нашими читателями, что не все скрылось для нас в этой безвременной могиле”²⁰). І тут ніже єдиної згадки про повісті, ніби вони справді пішли в могилу з автором. Нема ніякої згадки і в передмові та післямові редакції „Основи” до Шевченкового щоденника. І раптом тільки аж у березневій книзі „Основи” за 1862 р. за підписом того самого „близького друга” поета, що передав до „Основи” і його щоденника, себто М. Лазаревського — знаходимо оце „Извещеніе о прозаических сочиненіях Т. Гр. Шевченка на великорусском языке”.

„По смерти украинскаго поэта Т. Гр. Шевченка, осталось одиннадцать рукописей, в которых заключаются литературныя (довольно слабыя) сочиненія поэта, писанныя на великорусском языке, прозою.

Из этих рукописей девять переписаны рукою Шевченка вполне, одна — на половину, а другая ся половина и еще одна рукопись только исправлены авто-

²⁰) „Основа”, 1861, II, вставний листок перед текстом, з другого боку.

ром. Все они переписаны на серой плохой бумаге, и большую часть не сшиты в тетради, а только сложены в четверть и пол-листа.

Сочинения эти, как редкость, продаются все вместе и каждое отдельно (но без права издания, которое остается за наследниками) по следующей цене:

1) *Наймычка*, написанная 25 февраля 1844 года, в Переяславе, на $15\frac{1}{2}$ листах, сложенных в $\frac{1}{4}$ листа — 50 р.

2) *Варнак*, 1845 г. в Кіеве, $13\frac{1}{2}$ листов — $\frac{1}{4}$ л. — 40 р.

3) *Княгиня*, 1853 г. подписано *Дармограй* (псевдоним Шевченка); без конца; 3 листа — $\frac{1}{4}$ л. — 10 р.

4) *Музыкант* — 28 ноября (начата), 15 января (окончена), 10 листов — $\frac{1}{4}$ л. — 30 р.

5) *Несчастный*, 24 января и 20 февраля 1855 г., $7\frac{3}{4}$ листа — $\frac{1}{4}$ л. — 25 р.

6) *Капитанша*, 5 марта, $4\frac{1}{2}$ л. — $\frac{1}{4}$ л. — 15 р.

7) *Близнецы*, 10 июня и 21 июля $13\frac{1}{2}$ л. — $\frac{1}{4}$ л. — 40 р.

8) *Художник*, 25 янв. и 4 октяб. 1856, 10 л. — $\frac{1}{4}$ л. — 30 р.

9) Драматическое произведение без названия и конца, неизвестно какого времени, 3 л. — $\frac{1}{2}$ л. — 10 р.

10) *Прогулка с удовольствием и не без морали*, в двух частях. Первая часть на $22\frac{1}{2}$ листах, переписана не Шевченком, а только им исправлена (30 ноября 1856 года); вторая же часть, на 23 листах, переписана самим Шевченком. Под обоими подпись *Дармограй* — $\frac{1}{2}$ л. — 100 р.

11) *Повесть о безродном Петрусе*, неизвестно какого времени, переписанная не Шевченком, а им только исправленная. $23\frac{1}{2}$ л. — $\frac{1}{2}$ л. — 25 р.

Желающие приобрести эти рукописи могут адресоваться к доверенному от наследников Шевченка, Михаилу Матвеевичу Лазаревскому, в Москву, на Сивцовом Вражке в доме Дымковой, с приложением денег, для доставления их наследникам покойного поэта.

Мы были бы весьма благодарны за перепечатку этого извещения и в других изданиях”.

Навожу прецікаву цю оповістку од слова до слова не тільки заради того, що вона подає перший і, як бачимо нижче, найповніший спис ненадрукованих тоді Шевченкових творів, але й заради самого факту та одбиття його в свідомості одного принаймні з найближчих приятелів поета. Поминаючи вже деякі відомості про самі рукописи та й недоречну, може, в оповістці характеристику їх („довольно слабыя”), натрапляємо туг на цілу низку питаннів, знов же не малої ваги в історії Шевченкових рукописів: чому і на віщо зродилася думка продати їх, що власне продавалося, до кого перейшли рукописи і т. і. Справа ця, скільки взагалі її можна тепер вяснити, стояла приблизно мабуть так.

Рукописи повістей, як і щоденника, були на руках у Михайла Лазаревського, тільки на інших певних умовах. Щоденника подарував йому сам Шевченко 12 липня 1858 р. на ймення Лазаревського²¹⁾, тим часом як повісті або ж передав йому просто на сховок, або ж вони перейшли до його, як до душеприкажчика, вже по смерті поета, серед інших речей, а найпевніше — вони скупчились у нього самі собою після невдалих спроб надрукувати їх, як у головного довіреного Шевченкового в зносинах з редакціями, а Шевченко так мало ними цікавився, що не вигадав часу, щоб забрати їх до себе. Так чи інакше, в усякому разі, як показує оповістка в „Основі”, право власности на рукописи належало спадкоємцям поета і гроші од продажу мали йти на них таки („для доставленія их наследникам покойнаго поэта”). Продавались вони „как редкость”, себто самі автографи без права їх видавати, бо те право також належало спадкоємцям. Отже все це подає цілу побутову картину, в якій рукописній

²¹⁾ „Основа”, 1862, III, стор. 142-143.

²²⁾ Шевченко Т. — Твори т. II, стор. 342.

спадщині Шевченка одведено допоміжну роль. Певне справа йшла про матеріальну допомогу Шевченковим братам. Приятелі поста нарадись продати автографи повістей — „довольно слабых” і тому з їхнього погляду маловартних, бо ж інші автографи вони зберігають свято у себе. Чи були вони тим разом справді продані — сказати тепер не можемо, хоча в музеї Тарновського є документи, що стверджують посилання якихось грошей 1863 та 1865 рр. од М. Лазаревського Микиті та Варфоломею Шевченкам:²³⁾ може бути, що серед тих грошей були й одержані за автографи.

На цьому поки що й кінчаються висновки з того, що дає звістка „Основи”. Дальшу долю рукописів ми повинні вистежити вже з інших джерел.

Чи шляхом купівлі, чи як інше, а рукописи переходять до Костомарова „у которого, — читаємо в передмові до їх видання згодом, — лежали без движенья около 20 лет. Мысль об издании их принадлежит не покойному нашему историку, но близким к нему почитателям памяти славнаго поэта, по просьбе которых они и переданы были Николаем Ивановичем для приведения их путем печати во всеобщую известность”²⁴⁾. Так починається публікування незнаних до того творів Шевченка. Року 1881-го надруковані — „Музыкант” (у київській газеті „Труд”) та „Несчастный” (в „Историческом Вестнике” за січень); р. 1884-го — „Княгиня” (в „Кіевской Старине”), решта — в тому ж таки журналі 1886 — 1887 р., а всі

---

²³⁾ Гринченко Б. Д. — Каталог Музея українских древностей В. В. Тарновского. Том II, Чернигов, 1903, стор. 164.

²⁴⁾ Шевченко Т. Г. Поэмы, повести и рассказы... писанныя на русском языке. Изд. редакции „Кіевской Старины”. Київ, 1888, стор. III. Цими „близкими почитателями” були: Вільям Беренштам (Огоновський О. Історія літератури рускои, ч. II, в. 2. Львів, 1889 стор. 570) та, можливо, Вас. Горленко, що р. 1882 надрукував у Київській газеті „Труд” статтю „Литературныя раскопки”, в якій перший звернув увагу на спадщину Кобзаря Дармограя.

вкупі заходами редакції „Кіевской Старини“ видані окремою книжкою в 1888 році. В перекладах (здебільшого Ол. Кониського) українською мовою друкували повісті Шевченка львівські видання „Зоря“ та „Правда“, а з окремих виданнів важніші: „Кобзарь Т. Шевченка“, ч. III, IV (видання Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1895 — 1898), Київське видання „Віку“ (1901), та Катеринославське р. 1914-го.

Таким чином спадщина Кобзаря Дармограя таки побачила нарешті світ, хоча — як згодом побачимо — і не всенька. Вона викликала навіть деяку літературу, хоча до справжнього студіювання її ще ніхто не брався. Автори, що звертали увагу на повісті Шевченка²⁵), цікавились здебільшого питанням — чому український поет удався до російської мови, торкалися хронології їх у зв'язку з загальнобіографічними питаннями й майже не пробували підійти до них з погляду історично-літературного²⁶). Почасти може це й сталося якраз тому, що на видання тексту повістей не скінчилася історія автографів, без яких, певна річ, про наукове студіювання й мови бути не може.

Редакція „Кіевской Старини“ для цього видання користувалась певне з копій і треба сказати — досить добрих копій, зроблених мабуть під доглядом власника Шевченкових рукописів, Костомарова. Тим часом, громадянство якимось не цікавилось, що сталося з самими автографами і де вони поділися по смерті нашого історика. Про них якимось і пам'ять була загинула; якийсь час можна було думати, що вони взагалі не існують, загинули, принаймні розпитування у людей, що близько стояли до видання

---

²⁵) Опроче згаданих див. ще: зкад. А. Лобода — Між двох стихій, „Шевченківський збірник“, т. I, Київ, 1924.

²⁶) Найсерйозніше поставився до повістей Шевченка його біограф О. Кониський. З деякими його думками нам ще доведеться стрінутися.

„Кієвскої Старини” (напр. у небіжчика В. Бернштама), не дали певних наслідків. І ось зовсім несподівано знайшовся не тільки слід їхній, але й самі рукописи об’явилися. Виявилось, що по смерті дружини Костомарова, Аліни Леонтьєвни (1908 р.) увесь літературний архів покійного історика перейшов до її зятя, В. Г. Котельникова. В тому архіві й знайшлися автографи повістей Шевченка. 16 травня 1918 р. В. Котельников оддав ці рукописи Хв. Вовкові, що збирався до Києва, щоб він одвіз їх туди, де вони найбільший можуть викликати інтерес до себе. Але Хв. Вовк видимо боявся під той непевний час везти з собою дорогоцінні рукописи й тимчасово був лишив їх в Етнографічному Музеї в Ленінграді, звідки аж восени минулого року й дісталися вони до Києва, до Всеукраїнської Академії Наук. Таким чином дорогоцінний для біографії й творчості Шевченка матеріал дійшов нарешті туди, де його можна буде науково та й усіма сторонами використати.

IV

Ці стражденні — в буквальному розумінні — рукописи лежать тепер перед нами. Вже самим виглядом вони промовляють дуже проречисто, не тільки ставлять, але й вирішають чимало питань із тих, що на них доводилося колись сушити голову дослідникові. Певна річ, що дослідча коло них робота дасть багато і до зовнішньої сторони їх автора, і може ще більше до процесу й психології його творчості, до способу думання та писання, мови і стилю, впливів осередку та природи-натури й тих давніх одгуків селянського життя, яких не стерли з Шевченка ні Варшава, ні Петербург, ні безводні пустині Аральські, ні незамкнута тюрма над непривітним Каспієм... Хто зна, що таять у собі й можуть ще нам з цього погляду дати оці „небрегомії” рукописи.

Я поки що не маю заміру розглядати їх детально. Моє завдання — тільки повідомити, що цей матеріал знайшовся й дожидає дослідників, та подати попередні, з самої вже речі скупі, відомості.

Загальний вигляд рукописів правдиво і досить добре схарактеризував уже М. Лазаревський в наведеному попередю оповіщенні „все они переписаны на серой плохой бумаге, и большою частью не сшиты в тетради, а только сложены в четвер и пол-листа”. Додати треба, що то був папір, якого звичайно того часу вживали по канцеляріях. Деяка різниця в папері, на якому написано іноді одну і ту саму повість, або пороблено дописки на клаптиках — показує, що папір приходив до автора випадковим способом: який добуто, на такому й писано. Часто якийсь клаптик має вигляд вирізаного з якогось казенного „дела”. Так і згадується подяка ротному писареві, яку висловив був Шевченко на початку своїх щоденних записок видимо за такого роду послуги²⁷). Водяних знаків на папері не густо трапляється (напр. подовжні або поперечні лінії, раз ініціали), і з цих скупих ознак мабуть важко буде визначити час фабрикивання паперу, — принаймні на це треба буде спеціальних справок та довідок. Загальний вигляд рукописів показує, що це здебільшого брульони, остаточно не викінчені, не оброблені, не переписані, — вони, видимо, ще не одстоялися в творчій лабораторії й мають іноді, за деякими тільки винятками, вигляд накиданого нашвидку матеріалу. Характер письма скрізь один і той самий, — це показує, що писано їх протягом одного певного періоду і великих між ними павз нема. Таким самим характером визначаються Шевченкові автографи останніх років. Цікаве спостереження можна подекуди зробити на підставі характеру писання. Шевченко починав писати звичайно дрібним письмом, старанно, чепурно;

---

²⁷) Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 146.

але в процесі писання рука розходжується, працює швидше, літери робляться більші й недбаліші, а все писання більш розгоносте. Коли після такого розгоностого уривка побачите дрібненьке старання письма, що само кидається в вічі своїм контрастом, то це показує, що між сусідніми уривками була якась павза. Це дає можливість до якоїсь міри дізнатись і визначити, що написано за одним разом, може за один день.

Щодо тексту, то видання редакції „Кіевской Старини” подає його, здається, досить справно. Систематично поправлено лиш правопис, у Шевченка дуже оригінальний, та пунктуацію, яка у його цілком своєрідна, а часто й зовсім занедбана. Але вже не роблячи детально, навіть, порівняння, можна спостерегти, що трапляються й деякі стилістичні виправки, невеличкі пропуски, що мали на меті зробити стиль та мову (власне форми мови) більш російськими, ніж були вони у автора. Та загальні висновки можна буде зробити тільки по докладній аналізі й порівнянні, яких, ще, звісно, не було часу перевести в повній цілості та на потрібний масштаб.

Зате одне питання й тепер, здається, можна розв'язати. З усією певністю можемо сказати, що всі до одної повісті написано на засланні і що повну рачію мав небіжчик Кониський, коли, не бачивши навіть рукописів, на підставі самих біографічних даних та листування Шевченкового, категорично вирішив був питання²⁸⁾. До аргументації, дуже детальної й тонкої, Кониського рукописи дають посвідчення, скажу так, наочних і єдино компетентних та безпосередньо заінтересованих свідків. І папір і характер письма виразно показують, що „Наймички” та „Варнака” (а їх датовано роками до заслання) не можна одривати од цілого комплексу повістей Шев-

²⁸⁾ Кониський О. — Проба хронології творів Шевченка. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка”, т. VIII, стор. 10-15, т. XVЦ, 17-21.

чення, щодо часу написання. А як про всі інші маємо цілком певні дати, то мусимо до них пристосувати й дати тих двох згаданих повістей, рішуче одкинувши виставлені на них свідомо непевні вказівки. Виставляючи на „Наймичці“ та на „Варнакові“ 1844 і 1845 роки, Шевченко просто замігав сліди того, що на засланні ламав гостру й не раз стверджену заборону писати. Спокотувавши свою непокірливість, твори першого періоду заслання — новим, аж у Новопетровське, Шевченко зробивсь обережніший і не хотів більш ризикувати. Отже дати з-перед часів заслання — це просто спосіб конспірації, не більше, бо на обвинувачення, що зламав заборону писати, авторові формально легко було одмагатися, посилаючись на час, коли тієї заборони ще не було. Правда, ми знаємо, та знало це й начальство, що Шевченко просто не міг фізично донести з собою будь-які рукописи — через безконечні труси, арешти, сидіння в фортеці, блискавичну подорож до Оренбургу, блукання понад Уралом та по Аральських пустинях і такі інші митарства — аж до Новопетровського. Але явно неодоладня дата все ж формально рятувала автора перед обвинуваченням на випадок нової якої халепи з рукописами. Перед свідченням самих рукописів це жадному вже сумніву підлягати не може.

Переглянемо нашивдку рукописи, що лежать перед нами, йдучи слідом за поданим уже списком Лазаревського.

1. „Наймичка“. Заголовок надписано олівцем. Повість писано на 30 піваркушах, згорнутих удвоє, різного паперу (на одному піваркуші є водяні ініціали К. И.); кінець написано на окремій нумерованій чвертці (всього 61 чвертка), атраментом, подекуди вставки та іноді й самий текст писано олівцем. Вигляд брульйона. Поміж 1-м і 2-м піваркушами вставка на довгому клаптику паперу, в середині 23-го піваркуша вставка на цілу чвертку олівцем. Трапляються цілі сторінки чисті (остання 18 піваркуша, по-

лоєина першої на 30 піваркуші). Під текстом дата: „25 февраля 1844. Переяслов”, як ми бачили фіктивна²⁹). Повість зберігається в окладинці з синього паперу; на ній чужою рукою написано заголовок і ту ж таки дату.

2. „Варнакь”. Заголовок надписано олівцем. Поевсьть писано на 13 аркушах (5-й аркуш записано тільки по боках, а дві середні сторінки чисті). Рукопис, видко переписаний начисто, великим письмом, з великими берегами. Єсть виправки, зрідка олівцем. В кінці дата: „1845 года. Київ” (фіктивна). Заголовок і та ж таки дата надписані чужою рукою й на обгортці з звичайного білого паперу.

3. „Княгиня”. Після заголовку додано чужою рукою „Разказъ”, а в лівому кутику рукою автора цифра 5. Писано на 6 аркушах формату великого поштового паперу; видко, переписано начисто, з широкими берегами. На березі четвертого аркуша (остання сторінка) 8 рисунків пером: внизу профіль, решта ніби зариси усг, в одному з них всгає фігурка. Підпис — К. Дармограй, і дата — 1853, по цьому дописано ще два уступи. Посвяти, що маємо в друкованому тексті („В. Ф. Залѣському”), в рукопису немає. Наперекір Лазаревському (в „Основі”) кінець єсть.

4. „Музыкантъ”. На початку дата. „28 Ноября”, в кінці „15 Января 1855 г.”. Писано на 20 піваркушах звичайного формату, складених удвоє; остання чвертка порожня. Видимо, брульйон; писано недбало й на різному папері.

5. „Нещастный”. Писано на 14½ піваркушах зви-

---

²⁹) Хіба для курйоза варто згадати про злогад Ю. Тиховського (цитована праця, „Укр. Хата”, 1910, II, стор. 45), що це має бути Переяслов не Полтавської, а Володимирської губ. Бажаючи довести справжність дати, Тиховський взагалі береться на всякі ризиковні гіпотези (там же), але автограф збиває їх до краю.

чайного формату, складених у половину. На початку „дата: 24 генваря”, в кінці: „1855. 20 февраля”.

6. „Капитанши”. На початку дата: „15 марта”. Писано на 9 піваркушах звичайного формату, згорнених удвоє. На піваркуші 4-му крізь текст проступає олівцем писаний силует жіночої фігури і (блідише) наче дитинка в колисці, — рисунок у чотирикутних рямцях. На піваркуші 6-му впоперек тексту, олівцем надзвичайно нерозбірливо дрібним письмом написано 18 рядків — це видко, начерк листа, що починається з фрази: „... добрий мой благодѣтель, вотъ уже девятый годъ я встрѣчаю этотъ ... свѣтлый праздникъ въ пустой пустыни”... Зміст — прохання про визволення, аналогічний з відомими листами до гр. Толстого. Про адресата можна догадуватись, що то хтось із причетних до академії художеств людей, певне В. Григорович.

7. „Близнецы”. Заголовок надписано олівцем. Поруч дата: „10 июня”, в кінці дата: „20 июля”. Писано на 27 піваркушах, складених у половину, останні 1½ сторінки чисті. Брульйон. На піваркуші 13-му непіразний рисунок олівцем в овальних рямцях. Повість вложено в обгортку з синього паперу, на якій чужою рукою зроблено напис: „Близнецы. 10 июня — 21 (sic!) июля”. Та ж сама помилкова дата і в оповіщенні Лазаревського в „Основи”, — отже ці написи на обгортках робив чи не Лазаревський.

8. „Художникъ”. На початку дата: „25 Генваря. 1856”, під текстом: „4 октября 1856”. Писано на 20 піваркушах, згорнутих у половину. Брульйон, хоч і чітко писаний. Піваркуші 4 — 9 укриті по тексту рисунками олівцем: жіночі силуети, игахи, бараб, якісь штрихи; на інших (14 — 15) знаки лод фарб, ніби пробувано пензля; на 19-му в тексті обведено в рямцях: „Bronislawu Zaleskemu” і нижче до гори ногами:

Горекъ хлѣбъ подаянія

И жестки пороги чужого крыльца.

Данте Алигієри.

Поруч: „Свиданіє“. Цікаво зазначити, що ця випадкова ніби цитата з Данте припала саме на ту сторінку, де описано одну красуню „въ захолустьи почти необитаемомъ“ та розчарування з неї героя повісти. Варіацію тих самих слів і того ж 1856 р. знайдемо в листі до Бр. Залеського: „А. (себто Агата Ускова С. Є.) имела неосторожность попрекнуть меня своими благодеяніями, и я отряхнул прах от ног моих и повторяю слова великого флорентинскаго изгнанника:

Горе хлѣбъ подаянія
И жестки ступени чужого крыльца³⁰⁾.

В світлі цієї цитати весь уступ з повісти набирає певного автобіографічного значення.

9. „Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“. В першій редакції повість ця звалася „Матрозъ“. Сидючи в Нижньому, Шевченко, як знаємо з щоденника (записи 22, 25 і 31 жовтня 1857 р.), дав переписати першу частину повісти й сам переписав другу (записи 13, 16 і 17 січня), змінивши й заголовок. Видимо, це той самий екземпляр, переписаний у Нижньому. На заголовному листі, після заголовка (олівцем), — „Посвящаю Сергѣю Тимофеевичу Аксакову в знакъ глубокаго уваженія“. Іншою рукою, мабуть Лазаревського, проставлено дати. Вгорі мабуть редакційний „№ 23“. Писано: перша частина чужою, виразною рукою, з виправками Шевченка, на 45 піваркушах, дата: „30 ноября 1856 года“ і підпис олівцем — К. Дармограй, друга — рукою Шевченка на 46 піваркушах, дата: „1858. Февраля 16“, підпис — К. Дармограй. На берегах першої частини кілька уваг олівцем невідомою рукою — чи не Каткова, що йому, як редакторові „Русскаго Вестника“, Аксаков передав був Шевченкову повість (див. у щоденнику під 13 січня 1858 р.). На заголовній

³⁰⁾ Шевченко Т. — Твори, т. II, стор. 399.

картці знак стертого напису олівцем — може редакційного присуду.

На цьому й кінчається віднайдена тепер спадщина Кобзаря Дармограя. Коли наш список порівняємо з наведеним угорі списком М. Лазаревського в „Основі”, то побачимо, що тепер нема вже двох рукописів — 9-го („Драматическое произведение безъ названія и конца”) та 11 („Повѣсть о безродномъ Петрусь”). Ці твори, видко, пропали і то не тепер, а ще мабуть до 80-их років, бо нема їх і у виданні „Кіевскої Старини”. Про зміст їх та долю не маємо жадних відомостей і тільки акад. Петров присвятив був „Повѣсти о бѣдномъ (sic) Петрусь” кілька рядків у своїй праці, ставляючи між іншим питання про відносини її до поеми „Петрусь”³¹).

Тепер, коли маємо в руках мало не всі автографи з творів Шевченка писаних на засланні, доведеться взагалі переглянути справу „Кобзаря Дармограя” і може ця скромна постать докине хоч декілька цікавих рисочок до блискучої постаті його славного alter ego.

(Передрук з журналу „Україна” кн. 1-2, Київ 1925, стор. 10-23).

---

³¹) Петровъ Н. И. — Очерки исторіи укр. літературы, стор. 352.

ШЕВЧЕНКО В ПРОЦЕСІ 1847 Р.

День 3-го березня 1847 року мав надто сумні в житті Шевченка наслідки. — До попечителя київського учебного округу Траскіна прийшов був студент місцевого університету Олексій Петров і подав доноса про існування таємного товариства в Києві. У доносі, між іншим, згадано, що один з членів товариства читав на зібранні вірші Шевченка змістом своїм „явно противузаконные“. На запитання Траскіна та його помічника Юзефовича: — „Чи маєте ж ви згадані вірші? Як нема, то де їх знайти можна? Який зміст отих віршів? — Петров одповів, що віршів Шевченкових він не має, але їх можна достати у студента Навроцького; він, Петров, затямив зміст тільки двох поезій: в одній Шевченко „в самых резких словах изливаєт свою ненависть на царскую фамилию“ („Сон“), у другій — „старается возбудить Малоросіян к возстанію“ („Посланіє“...). Крім того у доносі зазначено було, що Гулак вкупі з Шевченком поїхали до Петербургу.

Ось перші обвинувачення проти поета, зібрані місцевою владою в Києві.

Справу пушено в хід... 17-го березня III Відділ одержав звістку від генерал-ад'ютанта Бібікова про існування Слов'янського Товариства, якого мета була ширити ідею слов'янської єдності й установити на території Росії республіканський лад. Того ж дня повідомлено про це наслідника царевича, і начальник III Відділу граф Орлов одержав наказ ареш-

тувати Гулака й розглянути його папери. На другий день петербурзький обер-поліцеймейстер Кокошкін і Дубельт заарештували Гулака. На першому допиті „сей молодой человек отзывался совершенным неведением всего, о чем его спрашивали”. Але коли слідчі-чиновники знайшли в його паперах статут товариства, рукопис „Закон Божий” — „в высшей степени преступнаго содержания”, перстень з написом „Св. Кирил і Методій”, а також листування „в духе Славянском” з Кулішем, Білозерським, Марковичем та Павлом Ашаніним, то Гулак не маючи більш змоги обстоювати за свою безвинність — почав був казати, що він подав слово не виявляти „ни времени, ни места, ни лиц, о которых его спрашивают” і рішуче „от дальнейших показаний” зрікся.

Знайдене в Гулака листування давало III Відділові низку нових прізвищ і особливу увагу звертало на Шевченка. Так у листі Василя Білозерського з дня першого травня 1846 року до Гулака згадувалось, що Куліш скомпонував „христианския правила”, а Шевченко написав поему Іван Гус. „Я, пише Білозерський, поневоле приятно призадумался над тем, какого гениального человека мы имеем в Тарасе Григорьевиче, ибо только гений, посредством одного глубокого чувства, способен угадывать потребности народа и даже целого века, — к чему не приведет никакая наука, ни знания, без огня поэтического и вместе религиознаго”. У другому листі (1. X. 1846) Білозерський просив Гулака докладно повідомити його про Шевченка й питав: „Где он теперь, чем занят?”

Справа з Гулаком уявлялась Орлову і Дубельту важливою та й досить таки небезпечною. Усі дані (розгляд паперів, допити) красномовно свідчили ніби про серйозність справи і притьмом вимагали негайних та рішучих заходів на зліквідування відкритого несподівано Товариства. III Відділ енергійно

розпочав свою роботу. Двадцятого березня Микола І дав наказа князю Долгорукову естафетою арештувати Навроцького. В той же день Бібіков прислав у III Відділ власного доноса Олексія Петрова. Розглянувши доноса, гр. Орлов дозволяє Бібікову розглянути в Києві папери тих братчиків, яких прізвища згадано в Гулаковім листуванні; зокрема, наказано розшукати Шевченка, котрий ніби, як стояло в доносі Петрова, поїхав з Гулаком до Петербурга, а як казав Гулак, лишився в Борзенському повіті. Але Писарева наказ із 21 березня не задовольнив. У справах III Відділу збереглася його власноручна записка, вона свідчить за те, що Шевченко не даремно в своєму „Щоденнику” обізвав камергера „ренегатом”. — „Следувало-бы приказать: арестовать в Полтаве Белозерскаго, котораго письмо показывает значительное участие его в славянском направлении; со всеми бумагами доставить в С.П.Б. Кроме сего приказать обыскать Шевченку, если он находится в Черниговской губернии, как показал Гулак”.

І дійсно, 23 березня кн. Долгорукова повідомлено про „Высочайшій” наказ, щоб негайно затримати Білозерського та Шевченка і зо всіма паперами їхніми привезти до III Відділу. При кінці березня місцева влада поробила арешти братчиків у Києві. 6-го квітня III Відділ одержав про це звістку од Бібікова, де згадувалось також, що художник Шевченко не вернувся ще до Києва.

А тим часом Шевченко безжурно перебував на Чернігівщині, не знаючи про вчинені арешти: бояринував на весіллі у Куліша, чаркував з Віктором Забілою та малював портрети поміщиків Борзенського повіту. Потім переїхав до Чернігова, звідтіля у Седнев до Андрія Лизогуба.

В перших днях квітня поет виїхав із Седнева і, вертаючись з Чернігівщини 5-го квітня, втрапив просто в жандармські лабези: „у вьезда в город Киев” Шевченка заарештовано.

Арешти братчиків на Україні та в Царстві Польському доходили кінця. Дев'ятого квітня в III Відділ привезли з Варшави Куліша. Проти ночі з дев'ятого на десяте і весь другий день урядовці переглядали папери Куліша, Білозерського і робили з них докладні витяги. Ми вже знаємо, які мав III Відділ докази проти Шевченка. Донос Петрова й листування Гулака в очах слідчих малювали поета, як людину, що зажила надзвичайної поваги та любови серед братчиків і писала „противузаконные“ вірші. Перегляд паперів Куліша й Білозерського ще більше ствердив думку, що Шевченко близький був з арештованими: перечитуючи ті папери, вони знаходять „Сон“, „Кавказ“ і інші вірші Шевченка соціально-політичного змісту, — себто до рук III Відділу попадає той фактичний „противузаконный“ матеріал, про який згадував у своєму доносі Петров. До того ж урядовці набігли на знайому вже їм картину: вдруге знайдено „Закон Божий“, статут і правила Слов'янського Товариства, а в листуванні та й не раз згадувано ім'я поета.

„Шевченко, кажеться, до сих пор не воротился в Киев, а в нем главный источник сведений“ — повідомляє Чуйкевич Куліша.

„Да, я счастлив своею женою: такая Украинка, что просто восхищение! Шевченка наизусть знает“ — писав до Чуйкевича з Варшави Куліш.

Побіжний розгляд віршів поета та сусідство їх у здобутому матеріалі з іншими „преступними“ рукописами *вперше* дали можливість III Відділу углядіти в них *агітаційні заміри*. З приводу цього урядовець-слідчий запротоколював у журналі такі рядки: „10-е апреля... Окончено рассмотрение бумаг Кулиша и Белозерского... Между бумагами... оказалось несколько стихотворений на малороссийском наречии, сочиненных, как должно полагать, художником Шевченкою; в них говорится о страданиях, о пролитой крови, цепях, кнуте, о Сибири и проч.; оне

исполнены ненавистию к правительству и, вероятно сочинены с тою же целью посеять неудовольствие к властям в народе”.

11-го квітня до III Відділу з Києва привезено ад'юнкта Костомарова й студента Андрузького. Другого дня урядовці розглянули їх папери, а також київські свідчення Посяди й Тулуба. Останній признався, що опріч балачок про релігію, слов'ян, державних кріпаків, особливо часто братчики провадили розмови про „Кобзаря”, та „Гайдамаків” Шевченка, про народність і мову українську. Шевченко на їх думку — відроджував до життя рідну мову, виявляючи в своїх віршах характерні риси української нації. Папери Костомарова надзвичайно цікаві для вияснення ідей Кирило-Методієвського Братства, але ми будемо брати з них тільки те, що безпосередньо зв'язано з іменням Шевченка. Серед них виявились переписані рукою Костомарова „Сон”, „Посланіє до живих і мертвих”, уривок з „Великого Льоху”, починаючи з слів „Як була я молодою та Присею звалась” і кінчаючи — „А на завтра, як цар вийшов, мене поховали”.

Далі йшли вірші поета зібрані в двох книжках; одна з них рукописна, чудово ілюстрована гр. Де-Бальменом і Башіловим, друга — друкована (примірник „Кобзаря” видання 1840 року і „Гайдамаків” 1841 р.). Поезії рукописної книжки писані латинськими літерами, і за винятком поеми „Гамалія” ті ж самі, що в друкованому примірникові.

В листуванні Костомарова знову фігурувало ім'я поета. Про Шевченка питалися, йому співчували, ним захоплювались, його виспівували віршами і прозою. „Возвратился ли Шевченко и будет на лето в Каменец? Поклон ему от меня” — пише Чуйкевич Костомарову. „Уведомте меня ради Бога о Шевченке — просить историка Кулш. — Неужели он в самом деле навеки умочив морду? Это ужасно!” — „Почув недавно, — оповіщає Меглинський Костома-

рова, що Куліш за границею, а Шевченко зазнався с чарочками (шкода!)... буду подписчиком на Шевченка и хорошія сочиненія... Кланяюсь панові Шевченкові і посилаю оцей подарунок. (Вірш Александра, присвячений поету). Де вин блукає, Бог его знає: першли до его”.

Того ж безщасного для Шевченка 12 квітня урядовці III Відділу допитували студента Андрузького. На першому побіжному допиті „он пояснил, что в Киевском Университете существует как-бы эпидемия политическая: почти все студенты заняты мыслями о государственном преобразовании и у многих находятся проекты разных конституций; что в Киеве славянское общество имеет две главы: Костомарова и Шевченку, из которых первый принадлежит к умеренной партии, а второй к неумеренным; что главное правило Шевченки: „кто предан Государю — тот подлец, а кто либерал, тот благородный человек”; что славянисты разделяются еще по племенам: на малороссиян, поляков и русских, но из них многочисленны только первые две партии, а их русских занимают идеями славянизма не более четырех или пяти студентов; что киевские профессора не подают студентам повода к либерализму и читают лекции весьма осторожно, и если же либерализма привозят к ним молодые люди из столиц; что в Москве считается главный корень славянизма, хотя там с этим не соединяют политических идей, а занимаются только исследованием древностей и историей славянских племен; Шевченко же распространял в Киеве то мнение, что и в Петербурге и в Москве все следуют его правилу, то есть всех преданных Государю называют подлецами, а либералов благородными людьми”.

Щирістю, одвертістю й повнотою потрібних III Відділові відомостей — свідчення Андрузького було на правду „одкровенням”. Зокрема в Шевченкову справу воно вносило чимало нових деталей і ви-

разно називало поета головою „неумеренной пар-
тии” в Кирило-Методієвському Братстві. Через два
дні Андрузький зафіксував своє свідчення на папері,
додавши нових до його штрихів. Він згадував, що
Шевченко на вечірках у Костомарова читав свої
„пасквили” й давав їх зписувати Навроцькому; не-
милосердно ганьбував Хмельницького та вихваляв
Мазепу; поет нібито докоряв Костомарову за те, що
він „часто говорив, а діяв слабо”. З приїз-
дом Шевченка до Києва відроджувалась знову за-
бута Костомарівська думка про журнал, відразу все
оживало й кипіло, тим що поет спонукав Тovarи-
ство до більшої діяльності. Шевченка підносили до
небес. „Его поэтическыя слова гремели по всей Ма-
лороссии; его ставили выше Жуковскаго, надеялись
иметь в нем своего Шиллера”. Я сам, додає Андру-
зький — плакав, читаючи його „Думи” й „Катери-
ну”. Навроцький мало що не напам’ять знає твори
Шевченка, а Куліш і Посяда визнають його найбіль-
шим поетом. Андрузький згадував також, що Шев-
ченко в той час „кутил напропалую во всех концах
Малороссии”, балакав про „попойки” з художни-
ком Сажіним і писав „пошлые стихи”. Зовсім не та-
кі були свідчення інших братчиків. Мати у себе „про-
тивузаконные” вірші Шевченка, признаватися в по-
ширюванні і деклямації отих „пасквилів”, заявляти
про близьку знайомість із поетом — усе це, звичай-
но, було не в інтересах братчиків. Кожен із них, ба-
жаючи спекатися підозріння та обвинуваченнів за
це, виправдувався перед III Відділом, як умів і міг...
Братчики зовсім не мали спеціальної мети зберегти
для України поета, як писав про це не раз потім
Куліш; одпскууючись од участі в Товаристві й саме
навіть Товариство одкидаючи, вони тим самим ви-
городжували й Шевченка. Так Куліш, наприклад, за-
певняв слідчих, що він ніколи не бачив і не читав
віршів „За горами гори” та інших; вони мовляв,

опинились серед його паперів зовсім випадково й належать, мабуть, Білозерському.

Знайомість з поетом Куліш пояснював самими-но літературними інтересами. Коли ж про це саме запитали Білозерського, то він таку дав відповідь: „Тетрадка приналежит мне, но я имел их (вірші) не потому чтобы согласовался с чувствами и понятиями в них выраженными, а единственно с целью выписать из них неизвестные мне слова для малороссийского словаря, который я намеривался составить и представить академии наук”. Так само й Костомаров пояснив знахідку серед своїх паперів Шевченкових віршів („Сон”, „Великий Лях”, „Послание до живых і мертвых...”) „Сочинения эти я держал более для языка, но разделять гнусных мыслей в них изложенных я не мог никогда. Я имел намерение давно уже составить словарь малороссийских наречий в сравнении с другими наречиями славянскими”... І тому збирав для словника „всякий сброд на малороссийском наречии”. Знайомий з Шевченком був нібито поверхово; іноді хіба поет розказував йому сміховинні анекдоти про своїх земляків та їх обряди, але ніколи в розмовах з Шевченком вони не чіпали соціально-політичних питань („не говорили ничего ни благонамеренного, ни злонамеренного”). Опанас Маркович, у якого в паперах теж знайдено було мало не всі політичні вірші Шевченка, ще в Києві, одписуючи на „пункты”, чисто-сердечно признавався: „Стихи эти сочинил Шевченко; получил я их, сколько припоминаю, то кого-то из моих товарищей, кажется, от Навроцкого, а имел их у себя по любопытству, столь обыкновенному в молодых людях, в чем сердечно и раскаиваюсь и прошу великодушного прощения. Списывать никому их не давал”. Але Навроцький на допитах уперто казав, що поезії „Сон” він не читав, навіть зовсім не знає того твору; Шевченко ніколи віршів своїх на

схованку не доручав йому, і взагалі про життя поета він мало знає.

Звичайно, III Відділ не дуже-то поняв братчикам віри, але одностайність їх відповідей, як побачимо згодом, усе ж заважила в Шевченковій справі, збивши до якоїсь міри свідоцтво Андрузького про належність поета до Кирило-Методіївського Братства.

Ще до того, як привезено Шевченка до III Відділу, Орлов запрохав офіційним папером Президента Академії Мистецтв Герцога Максиміліяна Лейхтенберзького повідомити його про те „не знаходиться ли означений Шевченко и ныне при академии, так и о мнении на его счет ближайшаго его начальства“. 15 квітня Орлов одержав від герцога відповідь; для пояснення справи поета вона не дала нічого нового, навпаки — відповідь виразно суперечила матеріалам III Відділу й була Шевченкові сприятлива.

„Художник Шевченко, писав герцог Лейхтенберзький, учился в Императорской Академии Художеств с 1838 по 1845 год, в котором году признан Художником, и с того времени, занимаясь свободно искусством, от Академии не зависит. — К сему нужным считаю присовокупить, что Шевченко имеет дар к Поэзии и на Малороссийском языке написал некоторыя стихотворения, уважасья людьми знакомыми с малороссийским языком и прежним бытом этого края; почитался он всегда человеком нравственным, быть может, несколько мечтателем и читателем Малороссийской старины, но предосудительнаго на счет его ничего не доходило до сведения Академии“.

Інакше на Шевченка та на його поезію 1838-1842 років глянули в III Відділі. Коли для Академії Мистецтв з Шевченка за ті роки був тільки ентузіаст рідної старовини, то на думку графа Орлова, поет вже тоді визначався зіпсованістю своєї натури, бо недурно він ще з 1837 року почав писати бун-

тарські вірші. В докладі гр. Орлова вираз: „Шевченко начал писать свои возмутительныя сочинения еще с 1837 года” . . . зовсім не порожня фраза; до цього висновку III Відділ прийшов по детальному студіюванні Шевченкового „Кобзаря”, „Гайдамаків” та „Гамалії”. Кожну поезію літературний з III Відділу критик перекладав на російську мову і пильно розглядав її ідейний зміст. Звичайно, вірші поета оцінювались з погляду „законности”, але ця тенденція дня нас особливо цікава тому, що вона підкреслює в поезіях Шевченка ті думки та ідеї, які на гадку III Відділу повинні були „возмуцать умы Малороссіян” проти законної влади.

Свої погляди на твори поета ранньої доби (1838-1842) третєогділенський критик зформулював так:

„Автор постоянно следует принятому направлению: непрерывно жалуется на страдания Украины в настоящем ее положении; желает возбудить ненависть к владычеству русских и, вспоминая о прежней свободе, подвигах и славе казаков, упрекает нынешнее поколение в равнодушии”.

17 квітня о третій годині вдень художник Шевченко під сильною вартою прибув до III Відділу; слідчі-урядовці зараз узялися до розгляду його паперів. На щастя поета, там не було знайдено ні рукопису „Закон Божий”, ні закликів та статуту Товариства, ні інших паперів, які б свідчили про належність Шевченка до Кирило-Методіївського Братства. Серед речей поетових не було відомого вже нам перня, ні образу св. Кирила й Methodія. В опису паперів Шевченкових з приводу цього розчаровано позначено: „Из бумаг его обращают на себя внимание стихотворения его, и только частью письма”.

Але, як на правду, то й листування поетове було льояльне, а „противузаконные” його вірші III Відділу майже всі були вже відомі. Не додаючи до „справи” власне чогось нового, Шевченкові папери

тільки ще раз наочно стверджували те, що вже мали і що знали чиновники з III-го Відділу. По розгляді паперів, Шевченка взято на допит. Поводження поета на допиті, його признання та відповіді так схарактеризовано і записано в журналі:

„При первонаочальном словесном допросе Шевченко, соглашаясь в неблагопристойности своих сочинений, сам называл их „мерзкими“. При этом виновный рассказал случай, по которому он получил свободу из крепостного состояния. Карл Брюлов написал портрет В. А. Жуковского, который представил его Государю Императору. Его Величество и прочие члены Августейшей фамилии сделали складку и деньги послали через Жуковского Брюлову, а Брюлов на эти деньги выкупил Шевченка на свободу. — Убеденный в III-м отделении, Шевченко, еще более почувствовал раскаяние в гнусной благодарности своей к особам оказавшим ему столь важную милость.

Впрочемъ раскаяние это ограничилось в отношении стихотворений, о Славянском обществе и участии в оном Шевченко показал упорное неосознание, отзываясь, что ему не было известно ни о каких замыслах друзей его”.

В руках III-го Відділу набралось досить доказового матеріалу проти Шевченка. Взагалі треба сказати, що в Шевченковій справі „перелом” настав уже після одвертих признаннів Андрузького 12 і 14 квітня; період збирання та поверховного ознайомлення зо „слідчим” матеріалом закінчився, і з приїздом Шевченка до Петербургу III Відділ приступив до детального студіювання паперів та свідченнів поета; притягаючи новий матеріал од сторонніх людей (запитання гр. Орлова до Академії Мистецтв), урядовці обмірковували, аналізували й порівнювали весь слідчий матеріал з оповіданнями братчиків. 19-го квітня Шевченкові поставлено знамениті „вопросные пункты”. 21-го пост дав на їх відповідь.

Цікаво простежити, на яких підставах III Відділ оті „пункты” збудував, що казав на допиті Шевченко і які ж були наслідки його свідчень?

На 21 квітня майже всі братчики так або інакше виявили свої відношення до поста. Їх відповіді, як ми бачили, носили подвійний характер: Андрузький виразно називав Шевченка членом Слов'янського Товариства, найгарячішим та найактивнішим, що тішився надзвичайною популярністю серед братчиків та й взагалі на Україні за свої вірші.

Інші братчики про належність поста до Товариства нічого не казали, а знайомість свою з Шевченком поясняли літературними інтересами. Але III Відділ покищо не йняв віри їх свідченням і покладався більш на „чистосердечное признание” Андрузького. „Вопросные пункты”, поставлені Шевченкові, були зкомпоновані виключно на підставі:

а) свідчень Андрузького — (питання — 2, 12, 14, 15, 19).

б) деяких свідчень-оповідань самого Шевченка — (п. 1).

в) його віршів. — (п. 16, 17).

д) його листування. — (п. 20, 21).

І тільки одним-одне питання 18-те засновувалося на паперах інших братчиків — Гулака, Куліша, Костомарова, Білозерського, Марковича та інших. Останні одинадцять — (питання: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 і 22) були загального характеру — ці запитання чиновники III Відділу ставили майже всім головним членам Товариства.

Отже ж бачимо, що прихильні до Шевченка свідчення братчиків та думка Академії Мистецтв зовсім не відбилися на „вопросных пунктах”.

Не треба тут докладно зупинятися на відповідях Шевченка — вони загально відомі. День 21-го квітня докладно занотований у журналі III Відділу; з цього запису добре видно, що саме й як оповідав

Шевченко, також яскраво виявляється й те, як у III-му Відділі поставились до оповіданнів поета.

„Апрель 21. Художник Шевченко окончил свои ответы, но его показания нисколько не объясняют дела. На все главные вопросы о Славянском Обществе, членах онаго и замыслах их, он отвечал решительным незнанием. По его словам он был знаком с Гулаком, Костомаровым, Кулешем и другими только случайным образом и будто бы вовсе не слышал от них никаких противозаконных разговоров, равно и сам будто-бы не предавался никаким политическим идеям. Относительно наглых стихотворений, он повидимому, из'являет раскаяние, и то в самых грубых выражениях. На вопрос почему он дозволил себе дерзости против Высочайших Особ, которые сверх священной великости своего сана, были еще личными его благодетелями, ибо выкупили его из крепостного состояния, он отвечал: „я начал ругать Государя потому, что слышал как ругают Его и в Петербурге и в Киеве”.

„Шевченко утверждает, что Костомаров, Кулеш, Белозерскій уважали его потому только, что им нравились его стихотворения. Но из всех писем этих лиц видно, что уважение их превосходило меру достоинства стихов его. Без сомнения не стихи Шевченки нравились молодым людям, замышлявшим народный переворот, но его наглость и буйная, возмутительная мысли, по которым они могли считать его важным для себя орудием при распространении идей своих”.

З наведеного уривка досить легко можна помітити, що Шевченко на допиті 21-го квітня сказав трохи не те ж саме, що й 17-го квітня. Додавши хіба деякі пояснення на запитання слідчих, поет свої відповіді будував переважно на тих даних, що були в його листуванні та віршах; додаючи сюди трохи автобіографічного матеріялу, напевне III-му Відділові добре відомого, Шевченко не мудрував да-

ремне, не говорив багато, а головне, — не плутався в відповідях на „вопросные пункты“. Не знайшов III-й Відділ у паперах поета фактичних доказів про належність його до Братства. Шевченко на всі допитання з цього приводу рішуче й уперто казав: „Показания, что я участвую в замыслах Славянского Общества, несправедливы“. III-й Відділ мав у руках „противузаконные“ вірші Шевченка і знав про викуп його з кріпацтва царською родиною — поет не суперечив, згоджувався щодо „непристойности“ своїх творів, виявляв каяття й сам розповідав історію цього викупу. Була спроможність вивертатись, замовчувати - - він хапався й за це. Шевченкові відновиді не задоволяли III-го Відділу. Але слідчі на якийсь час дали поетові спокій і не турбували його новими допитами аж до 15-го травня. Винятком з цього був лише один несподіваний випадок. 12-го травня III-й Відділ одержав з Києва звістку, що в арештованих повинні бути на тілі ознаки гетьманської булави. На другий день братчиків роздягли, оглянули і, розуміється, ознаків не виявили.

Тим часом справа братчиків йшла своєю дорогою. Куліш і Білозерський кінчали свої додаткові свідчення. З Кисва до III-го Відділу приїхав Олексій Петров; він давав пояснення до першого свого доносу та докази провинности Костомарова й Нароцького.

На кінець квітня III-й Відділ, можна гадати, вже мав загальні відомості про те, коли й як саме повстало Братство, яку ідеологію мало й скільки винен був кожен з братчиків. Цей здогад можна підперти й документальними даними.

Першого травня ввечері в Орлова були міністер народної освіти граф Уваров та його товариш, князь Ширинський-Шихматов.

Шеф жандармів прочитав присутнім „всеподданнейший“ доклад, статут Братства, рукопис Білозерського, який, здається, поясняв статут, „За-

кон Божий", „преступнейшие" вірші Шевченка та його друковані твори.

Процес Кирилометодіївців вийшов на певний шлях. Оставалося лише з'ясувати деякі дрібниці і різноголосиці в свідченнях братчиків. На десяте травня вироблений був поширений доклад про Кирило-Методіївське Братство і скомпоновані проекти „очных ставок". Через п'ять день в присутності графа Орлова, Шевченка поставили віч-на-віч з Андрузьким. На підставі свідчень останнього від 12-го та 14 квітня III-й Відділ склав резюме-обвинувачення, характеризуючи провинність поета такою формулою.

„Андрузский говорил: Шевченко был неумеренным представителем Малороссийской партии в Славянском Обществе, которое имело целью возстановить Гетманщину, если возможно отдельно, а если нельзя, то в Славянщине; впоследствии меньше нападал на ляхов и был непрочь от Славянщины; он всех монархистов называл подлецами; побуждал к большей деятельности Славянское общество; предположение Славянистов издавать журнал на Славянских, или, по крайней мере, на Русском и Малороссийском языках, с отъездами Шевченки из Киева приостанавливалось, а с возвращением его оживлялось; Шевченко из Малороссийских Гетманов перевозносил Мазепу и на вечерах у Костомарова читал пасквильные стихи". Відповідь поета в паперах „очної ставки" записана трохи неясно: „Шевченко, сознаваясь в сочинении им дерзких и возмутительных стихов, во всем прочем совершенно отверг показание". Отже ж виходить, ніби Шевченко тільки 15-го травня повинився в komponуванні „возмутительных" віршів, тоді як поет на зводах з Андрузьким ствердив лише те, що він казав раніш на допитах у квітні.

Більш цікавий запис про „очную ставку" знаходимо в журналі: „Май 15... Шевченко и Кулеш,

виновные в особых преступлениях: первый в сочинении дерзких и возмутительных стихов, а второй в напечатании книг, могущих поколебать спокойствие и верность Молороссии... при очных ставках сознавали свою виновность в этих предметах". В журнальному запису, як бачимо, не згадується про обвинувачення Андрузького; Шевченкові інкримінується лише писання бунтарських віршів; провинність поета відрізняють, Шевченка відокремлюють од братчиків.

Думка, що пояснює неналежність поета до Кирило-Методіївського Братства, склалася у слідчих III-го Відділу звичайно не відразу, і не під час зводів, а значно раніше — тим, що самі обставини процесу склалися для Шевченка сприятливо.

Поперше: чиновники III-го Відділу не знайшли в Шевченкових паперах фактичних доказів, які б наочно свідчили про належність поета до Братства. Наприклад: статут Товариства, рукопис „Закон Божий“, пресловутий перстень та інше. Не малу роль відіграло також уміння Шевченка триматися на допитах, ота упертість поетова і відсутність у нього Костомарівської плутанини в відповідях на „вопросные пункты“.

Подруге: після „чистосердечного“ свідчення Андрузького (12 квітня) і Білозерського (18 квітня) — напружена атмосфера в III-му Відділі спала. Взагалі, можна з певністю сказати: III-й Відділ на протязі майже місяця не мав відомостей про ідеологію та пляни Кирило-Методіївського Братства. Неясність, напруженість і гострота становища — відчувались слідчими з дня першого допиту Гулака (18-го березня), аж до 18-го квітня. Про це свідчить записка графа Орлова до Бібікова, помічена зазначеним вище днем. „По ходу в настоящее время дела о Славянском Обществе не встречается надобности здесь Г. Действительнаго Статскаго Советника Писарева, а потому он может отправиться с Вашим

Высокопревосходительством в Кисв". Интересно, що вже після 18-го квітня картина починає мінятися, у слідчих почувається твердий під ногами ґрунт. 20-го квітня Костомаров давав на „вопросные пункты" відповідь. І ось як саркастично схарактеризовано її в журналі: „Костомаров окончил ответы на предложенные ему вопросы. Показание его составляет соединение видимо ложных объяснений, противуречий, темных полусознаний и общего запирательства. Главное старание его устремлено на то, чтобы все объяснить в дозволенном виде и выставить себя человеком невиновным; но он между тем невольным образом выказал против себя столько обвинений и, говоря ложное, столько спутался, что сам себя описал почти в том же виде, в каком является из всех сведений по делу о Славянском обществе, т. е. одним из важных лиц в злоумышлении славянистов". Коли ж Білозерський 25-го квітня остаточно закінчив своє свідчення, справа „Україно-Славянського Общества", як охрестив гурток братчиків граф Орлов, стала для III-го Відділу вповні з'ясована¹⁾. Товариство, на думку III-го Відділу перебувало в стадії організації, воно не встигло ще широко розвинути агітацію серед молоді. Братчики рішуче заперечували закидам Петрова та Андрузького щодо ре-

---

1) Доречі: Очевидно згодом III-й Відділ зробив на Костомарова „нажим" (про це згадує і сам історик у споминах) та так, що 2-го травня історик заслаб. „Арестант показывает признаки помешательства ума" — записав у журнал третєвіддільський літовисць. Того ж дня, вечером, по Вишочайшому наказу оглянув Костомарова відомий лейб-медик Аренд і найшов, що історик дійсно „подвергался душевному разстройству, доходившему до омрачения ума, но нашел, что он почти уже совсем освободился от этих припадков и достаточно поправился в своем злоровьи". Другого вже дня Костомаров „изъявил желание изложить все ему известное, в рассказе самом откровенном, просил дозволить ему составить новое показание". Порівняйте цей запис з Автобіографією та споминами Костомарова!

волюційности своїх методів боротьби з владою. До того ж Андрузький і Петров зробили неприємне враження Дубельта та Орлова. Про це виразно свідчить та характеристика цих добродіїв, яку знаходимо в докладі графа Орлова. „Андрузский, имеющий от роду 19 лет, показывает по уму и характеру все признаки детства” . . . . . „Петров, подобно Андрузскому, несколько увеличил дело в своем донесении, как по молодости лет своих, так и потому, что суждения, происходившия у Гулака, он слышал частью из-за стены, и следовательно мог ошибочно понять мысль разговоров”.

Між тим більшість братчиків виявили каяття, а Білозерський, на погляд влади, виказав благородство і одвертість. Розуміється, Орлов та Дубельт після признання братчиків глянули на донос Петрова і свідчення Андрузького зовсім іншими очима, ніж на початку процесу Кирилометодіївців. Все це повинно було одбитись і на Шевченковій долі. Отоді, гадаємо, III-й Відділ узяв до уваги свідчення інших братчиків про Шевченка, яким раніш не надавав ваги.

Після зводин — справа Кирило-Методіївського Братства фактично закінчилась. На протязі від 15 до 28 травня не було нічого такого, що примусило б III-й Відділ змінити свої погляди на цю справу. За цей час Гулак, нарешті, заявив про належність свою до Братства, кажучи, що він, Костомаров і Білозерський на останку 1845 та на початку 1846 років організували Товариство Кирила та Методія; диспутували про сполучення Слов'ян з Росією і прагнули досягнути цієї мети, виключно шляхом освіти. До III-го Відділу привезли слав'янофіла Чижова, але його негайно звільнили з-під арешту.

Справа йшла мляво, наближався кінець. Тільки Бібіков жваво листувався з III Відділом, запевняючи графа Орлова про „демократический образ мы-

слей" -- відомого громадського діяча й поміщика Григорія Галагана.

Нарешті Орлов і Дубельт вирішили закінчити процес братчиків, не чекаючи приїзду до Петербургу Марковича й Савича. 28-го травня Микола I затвердив доклад графа Орлова про „Україно-Славянское Общество“. Зокрема про Шевченка Орлов висловлювався в докладі так:

„Шевченко, вместо того, чтобы вечно питать благоговейныя чувства к особам Августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи, на Малороссийском языке, самого возмутительнаго содержания. В них он выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украйны, то возглашал о славе гетманскаго правления и прежней вольнице казачества, то с невероятною дерзостию изливал клеветы и желчь на особ Императорскаго дома, забывая в них личных своих благодетелей. Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитаго Малороссийскаго писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимими стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украйне существовать в виде отдельнаго государства... Все дело доказывает, что Шевченко не принадлежал к Украйно-Славянскому Обществу, а действовал отдельно, увлекаясь собственною испорченностию“.

Орлов визнав Шевченка за одного з головних злочинців; посилаючись на міцну будову тіла, Начальник III-го Відділу прибрав для поета відповідну кару: „Художника Шевченку, за сочиненіе возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определит рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким

видом, не могло виходить возмутительных и пасквильных сочинений”.

Микола I до цього коротко додав: „Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать”. Шевченкові твори наказано було конфіскувати з продажу і заборонено нове їх друкування.

30-го травня року 1847 братчикам вирекли височайший присуд.

Вольний художник Шевченко став саадатом.

**

Про Шевченкову участь в Кирило-Методіївському Братстві, його арешт та царський присуд написано не мало, але рахуватися серйозно доводиться з статтями небагатьох дослідників.

Серед них перше місце безумовно належить Кониському, авторові відомої монографії про життя Т. Г. Шевченка. Той матеріал, що подає Кониський в своїй „Хроніці”, значно переважає ті відомості, які ми знаходимо за братчиків у книжках М. Драгоманова й М. К. Чалого. В розпорядженні цих дослідників не було й клаптика документально архівного матеріалу. І Драгоманов, і Чалий про події 1847 року розказують виключно на підставі мемуарної літератури Герценовського „Колокола”. Кониському довелося працювати над Шевченковою біографією в 90-х роках минулого століття. В його руках була багата лектура про Шевченка. Крім ширшої мемуаристики, в пресі з’явилися тоді офіційльні документи з Кирило-Методіївської справи: височайший доклад графа Орлова „об Україно-Славянском Обществе”, статут і правила Товариства. Варто також відзначити, що Кониський вів особисті бесіди про Братство з Пильчиковим і користувався недрукованими матеріалами з архіву київського генерал-губернатора. Тільки знайомі чиновники-архівісти могли подати йому певні відомості про Шевченків допит 1847 р. у III-му Відділі, зводина поета вічна-

віч з Андрузьким і т. і. Звістки оці уперше опублікували Щоголів та М. С. Грушевський вже після смерті Кониського — (перший в журналі „Былое” за 1906 рік, другий в ювілейному Збірникові пам’яті Тараса Шевченка, Київ, 1915 р.).

На підставі широкого матеріялу Кониському пощастило в своїй „хроніці” яскраво змалювати Шевченків арешт і накреслити загальні контури ідеології Кирило-Методіївського Товариства. До 1911 року (розумію статтю В. Семевського: „Кирилло-Методіевское Общество”. „Русское Богатство” 1911 г. №№ 5 і 6) „Хроніка” Кониського було пайдокладнішою, інтересною книжкою про братчиків, справжнім джерелом для дослідника в цій справі. На жаль Кониський не завжди строго поводився з фактами. Особисті політичні переконання біографа та щирий пієтет до Шевченка примушували його іноді хибити, вживати казуїстичних, адвокатських прийомів, замість історичної перспективи давати читачеві опозиційно-ліберальну балаканину. З цього погляду особливої уваги заслуговує стаття Кониського „Чотири кари”, спеціально присвячена конфірмації 1847 року. Висновки статті занадто парадоксальні. Наприклад, в докладі графа Орлова заборона писати Шевченкові вірші зформульована чітко й ясно. Кониський каже: „Можна гадати, що й автор докладу і цар Микола під заборonoю писати розуміли писання тільки творів і то лише не саме писання, а властиво друкування їх” (стор. 84).

Що проти цього можна сказати? — Коли б дійсно Кониський так думав, то можна було б посилатися на те, що сам Шевченко крадькома писав на засланні вірші, або краще на оренбурзький трус та арешт поета в 1850 році... Але все це Кониський добре знає, навіть сам про це пише в „Хроніці”²⁾. Щодо права вислуги, дарованого Шевченкові, так

²⁾ „Хроніка”, т. II; стор. 48.

Ковиський його не визнає, він просто каже: „се була фікція“. Заборону „писать и рисовать“ з'ясовує таким легковажним здогадом: „Мені здається, що царський додаток виник от з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть снігав: які і про що саме „баламутні і пацквільні вірші“ написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас, пишучи „Сон“, з самого царя і цариці „змалював карикатуру“. Слово „змалював“ цар узяв *буквально* і з серця додав абсолютної заборони *малювати*, — та й доки живий був не спромігся забути про те „змалював карикатуру“ і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати. Нічим іншим, додає Ковиський, не можна з'ясувати причину оцієї мстивої карі“.

Між тим відомо, що Микола I пильно доглядав за справою „Україно-Славянського Общества“, читав доклади графа Орлова і слідчий журнал Дубельта. Кару, присуджену Шевченкові на конфірмації, Ковиський вважає надзвичайно жорстокою і беззаконною. Він пише: „Розглянути присуд і обміркувати його поглядом *права і закону* — річ цілком неможлива. Бачимо, що в „докладі“ шефа жандармів ніже єдиним словом не згадано про який-будь закон, немов у Росії жадного закону нема. Тим часом, коли в Росії організовано інституцію жандармів, так потребу її доводили нічим більш, як потребою доглядати, щоб в Росії панував закон. Доклад графа Орлова перш за все знехтував ґрунтовний закон російський, що ні в кого і ніхто, опріч певного суду, не може одібрати приналежних йому прав горожанських, та й суд може одібрати тільки за злочинну подію, заборонену законом, доведену перед судом певними доказами, кваліфіковану судом і припасовану до відповідного їй закону карного. Бачили ми, що у Шевченка одібрано *без суду* права горожанина і художника і призначено йому кару, якої жаден закон не призначає.

На Шевченка наложено чотири карі: заслання

без терміну, заслання в салдати, заборона писати і заборона малювати". („Хроніка", т. I, стор. 244-245).

Розуміється, оці міркування не мають за собою ніякого ґрунту. Політичну справу за часів Миколи I Кониський сміливо прирівнює до права і закону кінця XIX століття!

Братчиків покарано не судом, а по височайшому наказу в адміністративному порядку. Практика Миколаївського режиму завжди вживала суворих заходів проти лібералізму. Заслання на далеку чужину та салдачина — це за часів Миколи I загальна міра, звичайний присуд для кожного політичного злочинця. Пригадаймо кару Полежаєва, або петрашевців — Достоевського, Плещеева... Сибір, Кавказ та Киргизькі степи — це загальні місця для заслання. Сибірське, кавказьке та оренбурзьке військо — це той осередок, де проходив „стаж" кожен „бунтар", що наслідював руйнувати порядок і закон самодержавія Миколи I. Наведу приклади з архівних матеріалів III-го Відділу. Ось за яку провину попали до Новопетровська поляки Фіолковський та Пшевлоцький, про яких Шевченко згадує в своєму „Щоденнику".

„*Фіолковскій Фелікс*. Унтер-офіцер Оренбурґскаго линейнаго № 5-го бат. Из дворян Радомской губернии. За побег за границу, с намерением присоединиться к Венгерским мятежникам, отдан в 1848 году в военную службу. В 1856 году произведен в унтер-офицеры".

„*Пшевлоцкий Северин* рядов. Оренб. лин № 5 бат. Из дворян Люблинской губернии. Имел тайныя, неблагонамеренныя связи с политическими преступниками, читал зловредныя сочинения, в том числе „Слово Божие к Польскому народу", декламировал по квартирам патриотические стихи и вел вредные разговоры о правительстве. За это в 1849 г. отдан в военную службу".

Коли ми візьмемо на увагу наведені приклади і пригадаємо, що Микола I був найпошлюбніший консерватор-легітиміст, принципіальний ворог революціонерів — то не можна погодитися з думками Коняського щодо Шевченкової конфірмації. Присуд Миколи I не був особливо жорстокий на ті часи. В порівнянні з карою петрашевців та поляків він здається навіть „гуманним“... Між тим Шевченкова провинність, головним чином, відноситься до зневаги величності імператора та його дружини. Таке злочинство каралося тоді вельми суворо: мінімум заслання на каторжні роботи, а то й смерть.

Останніми часами знову поширюється тенденція представити справу так, ніби Шевченко не належав до Кирило-Методіївського Братства (Порів. „Історики ще й досі змагаються над питанням, чи входив Шевченко до братства, чи ні. Для нас не важний цей формальний бік справи, бо формально ледве чи й саме братство існувало“... Анд. Річицький. „Тарас Шевченко в світлі епохи“. Космос, 1923, стор. 88). Це якоесь непорозуміння. Думка про неналежність Шевченка до братства фактично будується на словах доповіді графа Орлова („Двое, Шевченко и Кулеш, оказались также не принадлежащими к Украинно-Славянскому Обществу, но они виноваты по своим собственным отдельным действиям“), також на плутаних Костомарівських споминах, і особлива на категоричних заявах Куліша. Останній писав:

... „змовились вони (себто братчики) не показувати Кулішеві уставів і до братства його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік щодо братства“. („Правда“, 1868, ч. 25; стор. 298).

„Обох нас не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для слав'янської і української свободи, а тим часом, на случай ігемонського гонення, до нас ніхто

не причисляється". („Хуторна поезія". 1882, стор. 28).

„Вместе с этим он сообщил мне (себѣ Білозерський), что ни я, ни Шевченко, не были причислены к тайному обществу, из пощады к нам, работавшим и без того в пользу всеславянской идеи. Действительно, мы оба не принадлежали к этому обществу, хоть и печатают в газетах до сих пор, будто-бы членом его состоял „безсмертний український поет Шевченко". („Новь". 1885, т. IV. № 13; стор. 67).

Раніше ми бачили, які причини примусили III-й Відділ визнати неналежність поста до таємного товариства. До Кулішевих оповіданнів уже Кониський поставився скептично. „Приєднати Шевченка до цього товариства, вище він, було вельми легко. Грунт до того був задалегідь виготовлений: сам Шевченко був перенятий тими національними, славіянофільськими і демократичними ідеями, що Костомаров поклав яко основу братства... Таким чином, скоро Костомаров розповів Шевченкові свої думки і заходи коло товариства, пост зараз згодився пристати до останнього, хоча до ідеї поєднання з москалями стосувався задириливо і нетолерантно... Що Шевченко належав до товариства, яко братчик, про се говорив мені і Пильчиков, нарешті в листі до Костомарова, писаному в Борзні 1 лютого р. 1847, Шевченко говорить: „О братстві не пишу, бо нічого й писати". Я певен, що ні про яке більш братство говорить тут Шевченко, як не про Кирило-Методіївське!" („Хроніка", т. I; стор. 199-200). Пізніші дослідники цілком повторюють оці спостереження Кониського і, по правді кажучи, небагато додали від себе чогось нового. Ми з свого боку нагадаємо про коротеньку недруковану звістку, яка свідчить, що Шевченко в 1847 році вів розмови в Віктором Забілою про братство в розумінні любови до найменшого брата та про знищення кріпащини. Оцю

згадку записав від Забіли М. Білозерський в 50-х роках ХІХ віку.

Яка ж роля належала Шевченкові в братстві?

Ще в 70-их роках минулого століття Драгоманов надзвичайно тонко висловився з цього приводу. Проаналізувавши відповідний мемуарний матеріал, він прийшов до такого висновку:

„Можна думати, що не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх. Через що? Звісно не через науку, а через більш гарячу натуру, та через те, що йому на своїй інкурі довелось витерпіти долю України. „Солодко” було вченим братчикам слухати „ненапечатані” твори поета, — та й „страшно!” Ось через що мабуть вони й „держали його оддалік од братства”, бо гарячий поет дуже б скоро полхнув учених слав'янофілів „у політику”, та ще й у мужицьку. Що й Шевченка часами брала досада на своїх учених приятелів, можна бачити у словах в „Посланні” до земляків:

І Козяра читає
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку.
І в слав'янофілі
Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду.
Всі знаєте, а своєї
Дасть-біг!...

„Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, кївських слав'янофілів, і гарячою громадською думкою, й таким же українством. До того він більше за їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі. Він бачив і Петербург із царем, бачив і панство, на яке братчики покладали надії. Не можна не звернути уваги на те, що „Соп”, у якому Шевченко явно виступив проти царства, написаний був іще в Петербурзі, в 1844 р., до знайомства з Костомаровим, який, звісно, мусів бути найголовнішим у кївському слав'янолюбському

гуртку. Значить, є багато правди в словах зсмляка, які згадує С-о, що Шевченко приїхав на Україну з Петербурга з готовими думками про волю України од московських царів". (М. Драгоманов. „Шевченко, українофіли й соціалізм" К. 1914 р. стор. 31-32). Міркування Драгоманова здебільшого ствердились. Такі дослідники, як Семевський або Шурат³⁾ докладно з'ясували нам, що Шевченко, живучи в Петербурзі, брав участь у революційних гуртках студентської молоді, мав знайомство з поляками і підлягав впливам польської революційної літератури. Таким чином, Шевченко за декілька років до сформування Кирило-Методіївського Братства мав уже цілком революційний світогляд. Свідчення Андрузького 15-го травня на зводах проти Шевченка дають приблизно реальний підсумок тих думок та плянів поета, з якими мабуть не раз він виступав тоді у товаристві.

— . —

(Передрукована тут із наукового двохмісячника українознавства „Україна", Київ, 1925, кн. 1-2, стор. 51-64 стаття є першою частиною із більшої праці М. Новицького, надрукованої там же під назвою „Шевченко в процесі 1847 р. і його папери").

---

³⁾ Василь Шурат. — Шевченко і поляки. Основи взаємних зв'язків. Л. 1917.

ШЕВЧЕНКО ТА РЕМБРАНДТ

Давно вже помічено було дещо спільне у творах Шевченка та Рембрандта; ще за час перебування Шевченка в Академії називали його там „Руським Рембрандтом”, як тоді був звичай усякого руського артиста прозивати якимсь відомим чужоземним артистом, додаючи до того слова руський. Д. О. Ровинський, студіюючи офорти Шевченка, підкреслив велику спільність навіть у самій гравюрній техніці цих двох майстрів. Тому цікаво виявити, оскільки вони подібні один до одного, та в чому саме полягає та подібність.

Насамперед звернемо увагу на соціальні умовини, в яких довелося працювати кожному з них.

В побуті голляндського народу є багато спільних рис з побутом народу українського. У голляндських майстрів вплив побуту відбився на пануванні в їхній творчості мотивів праці. Якщо рівняти мистецтво голляндців з мистецтвом сусідніх їм флямандців, — ми побачимо різкий перехід від мистецтва аристократичного напруму до демократичного. Голляндські картини призначалися не для просторих світлих церков (бо голляндці були протестанти), ані для пишних палаців; вони містилися у тісних, напівтемних кімнатах. Тому то вони завжди невеликого розміру, тому то й зміст їх зовсім інший. Нецікаві були для голляндця якісь античні міти, якісь грецькі або латинські боги; йому хотілося бачити в мистецтві своє власне життя, свої радощі та своє горе, або свої рідні краєвиди.

Ehrt der König seine Würde, Ehret uns der Hände Fleiss.

У таких саме умовах довелося працювати Рембрандтові.

Шевченко сам вийшов із селянства, й уся душа його належала до селянства. Йому теж не доводилося одержувати замовлення на розмальовування великих катедр, ані малювати картини для палаців. Усі його картини теж невеликого розміру, а найбільша частина його праць — лише малюнки олівцем.

Які ж характеристичні риси виробилися у кожного з них під впливом згаданих обставин?

Обидва вони не вибирали для своїх малюнків тем, відповідних кодексам античної краси: вони брали натуру таку, яка вона була перед ними, ані трохи її не прикрашуючи. Але остільки вони передавали її внутрішню красу, що чим більше придивляєшся до їх малюнків, тим більше вони приваблюють до себе. Візьmemo, наприклад, Шевченкове киргизя перед грубкою, або киргизку, що б'є кумис. Самий тип киргизький ніяк вже не підходить під розуміння античної краси, але так виразно передано тут усе їх духове життя, що вони беруть глядача за душу, й не помічає він їх негарність. Те ж і в Рембрандта.

Рембрандт дуже охоче малював нижчі верстви суспільства — їх дрантя та бридота цікавили його своєю характерністю. Шевченко теж захоплювався типами старців: досить нагадати його „Старця на кладовищі“, або навіть першу його картину, що він намалював її ще в Академії „Хлопчика під парканом“; про те ж свідчать і спогади про нього Чужбинського та інших.

Обидва вони багато малювали автопортретів. Про Рембрандта кажуть, що він тому малював їх, що це давало йому можливість раз-у-раз, коли це йому було потрібно, студіювати таке чи інше освітлення чоловічого обличчя, такий або інакший його вираз. Про Шевченка ми не можемо сказати, щоб він робив собі нав-

мисне якийсь шгучний вираз свого обличчя, — він завжди виображає себе в натуральному вигляді, а що до вивчення таким робом, і не тільки освітлення, але й взагалі малярської справи, то це безумовно грало не малу ролю в такій праці. Дійсно, малюючи свій власний портрет, маляр нічого не має тут на перешкоді, — як він хоче, як йому це потрібно, так він і малює, з тими чи іншими деталями.

Щождо освітлення в картинах, то воно то власне звернуло увагу тих, хто прозвав Шевченка „Руським Рембрандтом“. Тут саме між ними і є найяскравіша подібність, тут же й певна різниця.

„Рембрандт, — каже Верман, — виображав душевні переживання у фарбах і світлотіні, котрі цілком можливі самотійно, але позбавлені всякої прозаїчної реальности“. „Рембрандт, — читасмо ми у С. Рейнаха, — витворив світ, який належить тільки йому, світ можливий хоч і не реальний, і в цьому золотому світі він затопив усю природу“. „Вплив таємного освітлення, для котрого нема реальних підвалин, — каже Кнакфус, — у Рембрандта невідбійний; джерело цього освітлення є мистцева фантазія, що творить власне сонце“. Подібні ж думки висловлюють і інші вчені.

Шевченко перейняв у Рембрандта його гру світла й тіні, проте в нього завжди це яскраве освітлення й ці густі тіні мають цілком реальну підставу. З цього боку він більший реаліст, ані ж Рембрандт.

Щодо вибору тем для своїх малюнків, то обидва вони не обмежували себе. Вони малювали все, що тільки звертало на себе їх увагу.

У Шевченка ми бачимо й автопортрети, і портрети, і краєвиди, й побутові малюнки, й історичні й релігійні, і алегорії й мітологічні й навіть ілюстрації до літературних творів. Майже те саме треба сказати й про Рембрандта. Але й тут є такі галузі, де між ними є велика подібність, але є й такі, де значна різниця.

У портретах і взагалі в чоловічих обличчях оби-

два вони, головним чином, дбали про передачу душевного настрою, обидва звертали головну увагу на обличчя, звичайно, особливо Шевченко, обмежуючися самим погруддям, хоч часом і цей і другий дуже ретельно виписували і аксесуари, особливо Рембрандт. Але коли справа торкалася археологічних речей, то тут між ними виявляється велика різниця. Рембрандт, хоч дуже любив збирати стародавні речі й мав свою власну велику збірку їх, але цікавився ними лише з мистецького боку: йому байдуже було, чи відповідала яка річ сюжетові картини, чи ні, аби тільки відповідала вона його мистецькому намірові. Шевченко ж, навпаки, завжди цікавився археологією, студював її, оскільки це йому було можливе. Що б написати тільки портрет Л. Кочубея, він перевернушив усі скарби Академії, шукаючи там відповідного матеріалу.

Майже те ж саме треба сказати й про мітологічні сюжети. Обидва вони дуже мало торкалися їх, але про Рембрандта треба сказати, що коли він і зазначав деколи свої твори мітологічними назвами, то в них крім назви, нічого спільного з мітологією не залишалось. Візьмемо наприклад його гравюру „Шлюб Язона й Креузи”. Він і взявся за такий сюжет тільки під впливом трагедії Сикса — „Медея”, й намалював зовсім не античний шлюб, а якусь мішанину християнського свята та східніх убрань, так, що тільки підписані під ритиною вірші пояснюють нам замір автора. Він певно мало й знайомий був з античною мітологією. Шевченко ж не міг не знати її, тому, що за перебування його в Академії, там усе було перейнято мітологією, всі артисти майже тільки звідтіля й черпали своє натхнення. Але вона мало його цікавила, й він дуже рідко торкався її, та й то тільки за часів академічних.

У краєвидах обидва вони вміли знайти якісь таємну поезію у таких навіть місцевостях, де звичайне око не помітило б нічого цікавого. Безумовно, це легше було Рембрандтові, котрий малював рідну країну. Й Шевченкові легко було, коли він був на Украї-

ні, але коли йому довелося жити на чужині, де перед його очима було лише —

І небо невміє і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться —

де

... Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива
В степу пожовклому трава.

то тут треба було мати надзвичайно поетичну натуру, що б утворити такі чудові картини, що порушують душу.

Таким чином ми бачимо, що в Шевченка й мимоволі повинно було появитися багато чого спільного з Рембрандтом. Але, крім того, він і свідомо міг дещо перейняти у великого голляндця: він знав і добре студіював його твори. Крім чудового офорту, що він залишив нам з ермітажної картини Рембрандта „Притча про виноградний сад”, ми маємо ще три його малюнки з гравюри Рембрандта „Смерть Марії”.

„Притча про виноградний сад” має такий зміст: господар саду сидить за столом, у кімнаті, освіченій соняшним промінням на заході. Супроти нього сидить рахівник з великою розгорнутою книгою. Перед господарем стоять два робітники, з котрих один дорікає йому, що його покривджено платнею, другий зняв шапку, нібито дякуючи за платню. Далі ми бачимо ще сім робітників, з котрих четверо балакають між собою, останні за працею. На передньому пляні скриня та паки, книжки та паперці; посередині біжить кішка, праворуч лежить собака; поверх стола висить клітка з пташкою. У правому нижньому кутку підпис „Rembrandt 1637”.

Ця невелика картина (31 x 42 см.) мальована на дереві. Шевченко награвірував її 1858 р. у розмір оригіналу.

16 квітня 1859 р., він подав до Ради Академії Мистецтв таке прохання: „Получив звання художника в 1844 г., с того времени я постоянно занимался гравированием на меди. Представляя на благоусмотрение Совета две гравюры моей работы, одну с картины Рембрандта, изображающую „Причту о виноградаре и делателях“, другую с картины Соколова „Приятели“, покорнейше прошу Совет Императорской Академии Художеств удостоить меня звания академика, если мои работы будут признаны удовлетворительными, или же дать мне программу для получения сего звания”.

У відповідь на це Рада Академії спочатку ухвалила: „Шевченка, по представленним гравюрам признать назначенным в академики по гравированию на меди“, а 2 вересня 1860 р. вирішила: „признать сего академиком по гравированию”. Гравюру цю видано коштом графа О. С. Уварова. Як каже В. П. Горленко, є пробні відбитки з ледве наміченими фігурами, але мені не довелося таких бачити.

Щодо „Смерти Марії”, то це велика гравюра, головна праця Рембрандта за 1639 р. Тут Марія лежить на ліжку під бальдахином. Праворуч стоїть священник у пишному фантастичному убранні, що нагадує католицьких єпископів, поруч його два хлопці, — один з патерицею, другий з одіжжю. Він склав опущені руки й задумливо дивиться на вмираючу. На передньому пляні сидить чтець, у східньому вбранні; він перестав читати, озирнувся на Марію, котра тільки що віддала духа; голова її безживно лежить на подушці, руки важко впали на ліжку. Апостоли стоять разом з жінками; котрі не припиняють плачу, ліворуч від ліжка. Попереду стоїть Петро, він підвів подушку з головою Марії та пробує затримати життя, даючи їй нюхати хустку з ліками. Лікар у чалмі пробує дізнатися з пульсу, чи є життя у тілі, що лежить перед ним. Але душа Марії не належить вже до землі. Тоді, як всі повні горя за земну смерть, з неба сходить хмара, з котрої йдуть хвилі світла на ліжку й на мертве

тіло. Серед того світла сходить янгол у супроводі маленьких янголочків і хоче взяти душу Марії. Долішні фігури вирисовано надзвичайно ретельно, але янголів і хмари лише трохи накреслено.

До нас, як згадано, дійшли малюнки Шевченка з трьох частин цієї гравюри, які досі ще не видано, а саме: фігура лікаря разом з сусідньою фігурою, чтець (обидва в Київському Історичному Музеї імені Шевченка) та священник з хлопцями (у збірці Є. Є. Рейтерна в Ленінграді).

Тим чином, повторюю, Шевченко добре студіював твори Рембрандта. Але, все ж таки головна вага спільности між тими артистами полягає у соціальних умовах: Рембрандт є виразник у мистецтві ідеалів робітничого голляндського народу, за того часу, коли той тільки що одержав перевагу над своїми ворогами; Шевченко є виразником такого ж українського народу, за тих часів, коли почався його національний рух.

— . —
(Передрук із журналу „Україна”, Київ, 1925, кн. 1-2, стор. 122-125).

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

В поемі „*Великий Льох*” виступають насамперед у виді білих пташечок три душі, які тяжко караються, бо їх у рай не впускають. Шевченко приміщує їх умисно „на похиленому хресті на старій церкві” Богдановій у Суботіві, щоб їм „видніше було, як розкопуватимуть льох”, бо з тою церквою і з тим льохом зв'язана їх нещасна доля. Поет в уста вкладає їм єдине бажання: „коли б вже швидчерозкопали, тоді б у рай нас повпускали”. Ясне значення того бажання виявляється з дальшої їх розмови.

Хто уважно розбере кожне слово, той мусить у першій душі пізнати уособлену Богданову Україну. Вона родилась і як квіточка виростала під опікою й доглядом самого Богдана Хмельницького, її гетьман „на руках посив і цілував”, гетьманша „всього було їй понадає”, „всі її любили й кохали”, всі „до неї залицялись і сватати стали...” Аж ось лихо її зустріло: залицятись і сватати стали всякі женихи, але їй „уродила рута — рута, волі нашої отрута” (*Чигирин*). Бо вона вповні шлях перейшла гетьманові з старшиною, як він їхав у Переяслав, і „тою клятою водою батька, матір, себе, брата, собаку отруїла” та й за це карається, за це її в рай не пускають, хоч вона й виправдовується, що „того й не знала, що він їхав в Переяслав Москві присягати”, Значить: вона при сватанні виявила назагал нахил, орієнтацію на Московщину в тому розумінні, як це сказано в поемі „*Суботів*”, написаній

того самого дня і в зв'язку з „*Великим Льохом*” — 21-го жовтня 1845 р., про церкву Богданову, що „там то він молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився”. Коли взяти до уваги, що Шевченко зараз-таки каже: „Мир душі твоєї, Богдане”, то можна б думати, що на таку згоду, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився, на таке подружжя й Шевченко пристав би. А що „не так воно сталось”, то ця церква Богданова стала „домовиною України”. Шевченко виразно ставить проти того, щоб „Москві присягати”. Таку згоду, таку злуку України з Московщиною, таке подружжя вважає Шевченко „волі нашої отрутою”. Присяга Москві — це та проклята вода, якою Богданова Україна все на Україні отруїла: батька, матір — цебто самого Богдана й гетьманшу, себе, брата — Юрася гетьманенка, собак — цебто геть усе на Україні, одне слово — всю Україну. Не забудьмо: і самого Богдана отруїла!

Погляд Шевченка на цю історичну подію, Переяславську умову, найшов тут у чудових поетичних образах свій повний і ясний вираз. Гріх Богданової України, за який тяжко карається й за який у рай її не пускають, був той, що вона віддалася Москві, прийняла з резигнацією присягу Москві, чим отруїла все живе на Україні. Гріх той, це — не гріх простонароддя або темного народу, як думає Лепкий¹⁾, і не самого гетьмана з старшиною, які виконували тільки волю Богданової України, виявлену тим, що „вповні шлях їм перейшла”, це гріх усіх тих, що рішали тоді долю, подружжя України. Вони не повинні були пристати на „волі нашої отруту”, на присягу Москві. Несвідомість („а того й не знала, що він їхав в Переяслав Москві присягати”) змісту, наслідків і ваги такої події, як Переяславська умова, не може виправдати нікого з відповідальності за такий чин. Так думає Шевченко, так „сказав Петрові Бог . . .”

---

1) Повне видання творів Т. Шевченка, т. I, ст. 83, 84.

Друга душа це — не бідна дівчина, як думає Лепкий²⁾), ані не простонароддя взагалі — „я між трупами валялась у самих палатах Мазепиних“! — ані не український народ, як думає Цісик³⁾). Це персоніфікація тої України, яка в боротьбі Мазепи проти Петра поставилася по боці Петра проти Мазепи — що „цареві московському коня напоїла“. Шевченко характеризує її ще так: їй цар „звелів коня напоїти, вона й напоїла“, а тим „тяжко-тяжко согрішила, ледве дійшла до хати, на порозі впала, а на завтра, як цар вийшов, її поховала та бабуся, що осталась на тій пожарині (Батурина), та, що її привітала в безверхій хатині“. І вона так же виправдовується тим, що „її сама не знає“, за що її карають, а тільки догадується:

Мабуть, за те, що всякому служила, годила,
Що цареві московському коня напоїла.

Цареві московському, а не Мазепі! Вона ще характеризується недолітком — у розумінні, що так, як вона, поступати могли тільки дівчаки-недолітки, а не люди за долю України відповідальні. Шевченкова характеристика цієї душі така ясна, така прозора, що не може бути найменшого сумніву, що вона уявляє собою ту частину України, яка зрадила Мазепу, зрадила ту святу (Батурин славний!) українську справу, що її заступав Мазепа. Гріх зради народної — нехай і з наказу царя („звелів“), і несвідомість того, що такий учинок був власне зрадою, та й те, що вона всякому служила, годила, навіть і такому, як був цар московський, це гріх дуже тяжкий, як показується зі слів: „Уже й хату розкидали, і сволок з словами попалили, а я над ярами і степами козацькими і досі літаю“, бо народ уважав її, очевидячки, за таку людину, що записала свою душу чортові.

Наслідки цієї зради були страшні.

2) Там-таки, ст. 79.

3) Політичні поеми Т. Шевченка, Коломия, 1925, ст. 163.

1. Сестра, мати — зарізані. Сестра - - це персоніфікація вірної Мазепі України. Мати — це персоніфікація гетьманщини в цілості, матері обох сестер. Вони зарізані!

2. „Що вже я просила московського копитана, щоб і мене вбили. Ні, не вбили, а пустили москалям на грище”. Це значить: Гетьманщина після невдачі Мазепи стала грищем москалів. Не допомогли і просьби тої України, що допомогла Петрові Мазепу побороти.

3. А „бабуся, що осталась на тій пожарині (Батурина), та, що й мене привітала в безверхій хатині”, що її поховала й сама вмерла і зотліла в хаті? Що це таке? — В Шевченка жадне слово не сказане на вітер, і тому я не помиляюсь, що поет у цій бабусі, коли він уважав за потрібне її в образі вмістити, бачив образ бабусі обох сестер, матері їх матері, цебто образ цілої, нерозділеної ще — ми тепер сказали б: соборної — України, яку почав будувати Богдан Хмельницький, яка була ще до Переяславської умови. Вона — звісно, бабуся — привітала і зрадницю в безверхій хатині й поховала її, й „сама вмерла, і зотліла в хаті, бо нікому в Батурині було поховати”. Сумна її доля. Згинула в безверхій хатині, хатині, з якої цар Петро зірвав верх, і навіть поховати її не було кому . . .

Третя душа — це образ нової, так сказати б „малоросійської” України, знов таки не самого простонароддя, як думає Лепкий, образ України, яка родилась після скасування гетьманщини, після зруйнування Січі запорозької, України цариці Катерини, України „сповитої”, що не сміла і слова промовити („ще й не говорила!”), а тільки плакала. Мати її на руках носила, забавляла і, щоб забавити, її горе злегшити, галеру золотую їй показала, „а в галері князі, і всі сили, воеводи, а між ними цариця сиділа”. Вона „глянула, усміхнулась, та й духу не стало, й мати вмерла”. І тепер карається її душа, й

досі її на митарства не пускають. Такий гріх тяжкий поповнила вона своїм усміхом, знов таки не знаючи — сповита, що „тая цариця — лютий ворог України, голодна вовчиця”. Мати Україна від того вмерла. Не треба було сповитої так забавляти, не треба було усміхатись до лютого ворога України. І знов не свідомість ваги історичних подій на Україні за цариці Катерини, наслідком яких Україна — мати й дитина — згинула, не виправдовує ані Шевченко, ані Бог („бо так сказав Петрові Бог”).

Деяке освітлення світогляду Шевченка, який ліг у основу розуміння гріху, поповненого душами, дає нам козак, що в думці „За байраком байрак” встає з могили й так сумно співає:

Наносили землі
Та й до дому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут тріста як скло
Товариства лягло,
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти:
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата;
Крови брата впились
І отут полягли
У могилі за клятій.

Таке вірування є в народа, що з е м л я н е п р и й м а є т и х, що „по своїй по землі свою кров розлили і зарізали брата, крові брата впились”, і ніхто таких не згадає... Така етика українського народу.

Гріхів таких у історії українського народу повно. Шевченко вибрав три найважливіші фази з історії українського народу й будівництва державности України й показав у яскраво освітлених образах, від сили й виразистости яких аж мороз проймає душу, увесь політичний нерозум („недоуми, занапали божий

рай”), усі тяжкі гріхи відповідальних провідників народних, що не вмiли оцінити ваги історичних подій, не мали ясної провідної мети перед очима.

**

Але на цьому не кінець. Гріхи українського народу ще тяжчі. Іташки-душі відлігають, а на сцену поет виводить три ворони: українську, польську й московську; приміщує їх „на маяку, що на горі посеред лісу”, зазначаючи цим разом у згоді зі значенням маяків у давній історії України добру політичну орієнтованість ворон. У кожного народу є свої ворони.

Польська спричинила упадок Польщі, розлила річку крові в польському повстанні 1831 р., в Сибір загнала свою шляхту та в Парижі п'є-бенкетує з емігрантами.

Московська „с Татарами помутила, с мучителем (цебто з Іваном Грозним) покутила, с Петрухою попила да немцам запродала”, а тепер укази кармає на згубу народу.

Українська ворона куди рухливіша. Вона „шипувала та кров проливала” вже тоді, як обидві перші ще й не родились; вона спалила Польщу з королями; наймала, запродувала козаків усім, хто тільки не захотів; думала з Богданом їх от-от поховати, не вдалося, встали погані із шведською прибудох; Батурин спалила, Сулу в Ромні загатила тільки старшинами козацькими, а такими просто-козаками Фінляндію засіяла, насипала бурти на Орелі, на Ладугу так гурги за гуртом виганяла та цареві болота гатила і славного Полуботка в тюрмі задушила; і в кріпость завдала просто-козаків, і дворянства страшну силу у мундірах розплодила... А тепер ворон закликала, бо начитала, що на Україні „щось компують, на катів та на все „добре” кайдани готують. Сю ніч будуть в Україні родитись близнята:

один буде, як той Гонта, катів катувати, другий буде (оце вже наш) катом помагати. Що як виросте той Гонта, все наше пропало, усе „добре” поплюндрує, й брата не покине, і розпустить правду-волю по всій Україні”.

І ну ж усі три ворони раду радити, що тут їм робити.

„Я золотом розтопленим заллю йому очі, я царевими чинами скручу йому руки” — каже московська ворона, зазначуючи цим методи московської політики супроти українців.

„А я зберу з всього світа всі зла і всі муки” — це польська ворона, зазначуючи тим знову методи польської політики супроти українців.

„Поки сліпі люди, треба його поховати” — радить українська.

І всі три ворони полетіли, щоб того українського нового Івана Гонту чи втопити, чи отруїти, чи хоч би в саме некло запроторити.

Так характеризує Шевченко свої ворони, а по цьому можемо собі міркувати, що вони собою уявляють. Це злі духи, темні сили народу. Це перевертні, що „помагають москалеві господарювати та з матері полатану сорочку здіймати” („Розрита могила”), це зрадники як „Галагани, і Кисілі, і Кочубеї-Нога”, це „раби, підніжки грязь Москви, варшавське сміття”, це донощики, „недолюдки, що правдою торгують”, це „нові кати, лихі людоїди”, „нові ляхи”, це ті п'явки, що „сміються та лають батьків своїх, що змалечку цвенькать не навчили по-німецьки”, це ті „подлії раби, підніжки царській, лакеї капрала п'яного”, це ті, що „їх безчестіє і зрада і криводушіє огнем кровавим, пламнним мечем нарізані на людських душах”, це ті „няньки, дядьки отечества чужого”, що „називають преподобним лютого Нерона”, що в погоні за властивими користями не знають жадного етичного стриму, це — одне слово „не люди, а змії”, це найбільші шкідники України, її здорового політичного й

культурного розвитку. У кожного народу є такі змії, але в українського було й є їх таки найбільше. Інші ворони не такі дуже діяльні, не можуть также повеличатися занадто великими успіхами в себе. Зате українська ворона дуже активна й коїть найбільше лиха. І Шевченко їх тут, як і в інших своїх „псалмах сурових про беззаконія людей”, як: *Чого мені тяжко, Розрита могила, За думою дума, Сон, Кавказ, Послання, Холодний Яр, Три літа, Юродивий, Осїї глава XIV, Бували війни* і т. д., і т. д. — не милує, а вогненними словами мов розжареними залізними пругами бичує.

Таким чином ворони це — не „реакція, упрямий консерватизм, охота здавити всяку нову думку, новий розгін в країну правди й волі”, вони не кракають в імені „верховодячих сфер, польського можновладства, українських старшин та московського бояринства й чиновництва”, як думає Лепкий⁴⁾. Це велика помилка. Шевченко докладно відрізняє від ворон — катів. Кати України це — царі, це московський уряд, це „москалі”. Ворони ж катом тільки помагають. Сила катів не була б велика, якби не такі українські ворони, що „для роскоші турецької, для лакіства нещасного” і для всяких інших із етичного погляду поганих мотивів, як дворянство в мундірах, як золото розтоплене, цареві чини . . ., їм не помагали.

Всі ворони з національного боку безхарактерні й кооперують навіть, як бачимо, між собою, одна одній помагають посполу в своєму ділі, удержують між собою тісні зв'язки, отже це інтернаціональні канали. От і в цім конкретнім випадку заходяться всі ворони разом усіма силами, щоб ніхто не розпустив правди, волі по всій Україні, бо тоді „все наше”, цебто вороняче, „пропало б”.

А на руку їм іде: 1. сліпота, т. зн. національно-політична темнота людей на Україні (там же на те гайворони з півночі „кпоють очі козацькі”); 2.

---

⁴⁾ Ор. cit., ст. 85.

навіженість, безумність, глупота матері навісної, яка регочеться, що її близнят „Іванами обох будуть звати”; на думку Шевченка, українська мати повинна б того Івана, що катам буде помагати, „у колісці придушити, під серцем приспати” — такі колісць були українські матері (*Розрита могила*) — та так теперішня українська мати вже не зробить, вона регочеться навісна; 3. і вся Україна сміється й ридає. Коли взяти на увагу, що близнята родяться серед незвичайних обставин, подібних як при різдві Месії: „над Чигрином (як над Вифлеємом) мітла простяглася і над Дніпром і Тясмином земля затряслася, застогнала гора над Чигрином”, то треба б сподіватися, що Україна, вся Україна повинна б вітати свого месію, а не сміятися й ридати, як яка юродива, або в найліпшому разі роздвоєна у своїх почуваннях...

Дуже річ цікава, на яку треба звернути особлившу увагу, це повне й ясне розуміння історичних подій, ваги, значення й ролі України в її взаємовідносинах до Польщі й Московщини в минулому і в теперішності саме в українськoї ворони, коли тим часом душі все виправдовують свої гріхи незнанням. Українська ворона все знає. Вона зводить навіть бій із Карамзином за те, що державна організація України старша, ніж Московщини й Польщі („ви ще й не родились, як я отут шинкувала та кров проливала” — „в колодочки ще не вбились, безпері каліки”!).

Отак Шевченко, коли тим часом наші історики мовчали, боровся тут і в „Посланії” („німець”, цебто Карамзин, скаже: „ви моголи”) і в „Суботові” („кажуть, бачиш, що все то те таки й було наше, а що ми тільки наймали татарам на пашу та полякам”) боровся завзято з урядовою націоналістичною історичною ідеологією й виявив притім незвичайно вірне розуміння історичних і національних відносин на Сході Європи. „Все забрали любісінько” (цебто москалі на Україні), „от-от указ надрукують:

По милості божій і ви наші і все наше", — так каже українська ворона — і дійсно, москалі забрали їй історію, літературу, культуру, всі надбаня, пам'ятки, землю, маєтки так, що Україна, як це вже 1840 р. бачив поет у поемі „До Основ'яненка", поміщеній у першій „Кобзарі", „о бі д р а н а сиротою понад Дніпром плаче", знав він тоді вже й те, що „ніхто цього не бачить, тільки ворог, що сміється". А вкладає Шевченко свою історичну ідеологію, свою синтезу української історії в уста української ворони, бо тільки ворони це добре знали й тільки серед ворон можна було перевести розправу на цю тему. Урядово „гайворони з півночі клювали очі козацькі", удержували людей у сліпоті-темноті, ворони ж усе знали.

Не можу поминути мовчки й того, що українська ворона чваниться: „я спалила Польщу з королями, а про тебе, щebetухо, (себто про польську ворону) і досі стояла б" . . . , бо це також освітлює історичну ідеологію Шевченка. Освітлення цієї ідеології доповняють іще і слова „Послання": „А чванитесь, що ми Польщу колись завалили . . . Правда ваша. Польща впала та й вас роздавила". Значить: упадком Польщі Шевченко зовсім не тішився й не захоплювався, уважав його шкідливим зі становища України; його могли спричинити хіба тільки українські ворони, і тим ані чести, ані користи українському народові не принесли.

**
*

Ворони відлітають зі сцени, щоб поховати українського Гонту, а на сцену виступають інші гріхи України, виступає живе українське духове каліцтво під видом трьох лірників, сліпого, кривого і горбатого. Вони сліпі на все, що на Україні кругом них діється, із викривленими поглядами на історичні й сучасні події, а при тім здегенеровані на умі, що їх уже, як то кажуть, і могила не виправить. Поет

показує це на безглуздій їх суперечці саме про маяки. Бо як у історії України маяки мали велике значення сторожинців перед небезпекою, так у новітнім житті України духові її провідники повинні б сповняти ролю колишніх маяків. Їм це й на думку не лізе, вони плетуть нісенітницю, що це москалі якесь сідало зробили — для ворон, москалів або німців, щоб лічити зорі, або там „нести́сь та москаля плодити, бо чутка є, що цар хоче весь світ полонити”; або що „пани туди повилазять та дивитись будуть, як мужики тонуть”, коли потоп буде; або що ті хвигури на те, щоб „люди не крали води з річки та щоб нишком піску не орали, що скрізь отам за Тясмином”, так що аж нарешті один з-між них і сам каже. „Чорт зна, що провадиш! Нема хисту, то й не бреш!”

Одне виходить ясно з їх розмови: якась містична віра в силу москалів і царського імперіялізму та панської самоволі і страх перед ними. Характеризує їх і те, що їм тільки хлібець та пожива на умі. І пісні їх, яких самі не склали, а яких тільки навчились, безідейні, не мають на меті славу бувальщину воскресити, а щоб пожитись... Отакі то йдуть „у Суботів про Богдана мирянам співати”.

Знову сцена змінюється. Люди копають льох під караулом. Ісправник, начальство мордате. Находять „черепок, гниле корито й костяки в кайданах”. Ісправник казиться „мов несамопитий, Яременка в пику пише, по-московськи лає увесь народ і на старців налігає” та наказує — „завалить їм. Взяли й завалили, випарили у московській бані-прохолоді”. *Дика сцена московської брутальної урядової самоволі на Україні, яка не знає навіть пошанування для костяків того, кому „єдіная-неделімая” поставила пам'ятник у Києві. І він у них — „мошенник”!*

**
*

А тепер киньмо жмут найяскравішого світла на

всі ці малюнки давнього недоумства, з одного боку, підлоги й нікчемности ворон, сліпоти людей, навіжености матерів, юродивости України, духового каліцтва й безідейности лірників України та брутальної самоволі московського уряду на Україні, з другого боку, з великого рефлектора, уміщеного на самому чолі поеми у словах, узятих із 43 псалму Давидового:

Положил еси нас сосідом нашим подражаніє і поруганіє сущим окрест нас.

Положил еси нас в притчу во язиціх, покиванію глав в людех.

Ясніше стане нам це мотто в перекладі самого Шевченка, зробленому в тому самому 1845 р.:

Покінув нас на сміх людем, в наругу сусідам,
Покінув нас яко притчу нерозумним людем.

Ось що намалював нам поет. Можемо додати тут іще й дальші слова перекладу цього псалму:

І кивають сміючися на нас головами.
І всякий день перед нами стид наш перед нами.
Окрадені, замучені в путах умираем.

Ось яке враження бажав збудити в душі своїх земляків Шевченко своїм „*Великим Льохом*”. Це правдиве значення і правильне розуміння поеми. В ній, як у дзеркалі, повинна була побачити себе вся Україна, почути наруги сусідів, сміх сторонніх людей, брутальну самоволу уряду, то знов побачити незвичайне з'явище мітли над Чигрином, почути трус землі, стогін гори над Чигрином, і сміх, і регіт, і ридання...

Малюнок по-мистецьки задуманий, по-мистецьки виконаний і викінчений, влитий у форму народного вертепу, яку заразом Шевченко чудово стилізував. Ні сліду тут якогонебудь впливу Міцкевичевих „*Dziad*”-ів⁵⁾. Просто смішно про це говорити. Це наскрізь Шевченкова містерія, де він у повній свідо-

---

5) Пор. О. Колесса, Шевченко і Міцкевич, Львів, 1894, ст. 100—102.

мости змальованих великих хиб верхів громадянства України, з кріпкою вірою в живучість („тай живущі проклятуші“!) козацької ідеї братерства, волі і правди в містичний спосіб зазначає різдво спасителя України, нового Гонта, що „ізбавить Україну вражої наруги“ і „рознустить правду, волю по всій Україні“ — в містичний спосіб тому, бо за переконаннями глибоко релігійного Шевченка сам Бог посилає на землю людям пророків-спасителів. Шевченкове серце чує, що це „од Бога і голос і ті слова ідуть між люди, коли серце б'ється, ожива, як їх почує“. Він же бажав, щоб і його слово мало таку силу, щоб від нього серце билось, оживало в усіх земляків. Воно і справді треба надприродної сили, щоб Україну вивести з неволі, зробити, щоб вона ожила. Тут біблійний образ різдва Христового мав Шевченко перед очима тим більше, що відродження України, на його думку, мусить брати свій початок від етичного відродження українців. Відступає ж Шевченко від цього образу настільки, що каже родитися близнятам, очевидно, щоб тим іще яскравіше зазначити труднощі відродження України, де від одної матері родяться й такі, що катам помагають, і де навісна мати не вмє навіть розізнати доброго Івана від злого.

Другий містичний момент — це розкопування льоху і зв'язана з ним віра, що тоді три душі дістануться до раю, коли „москаль розкопа великий льох“. Коли взяти на увагу якісь тривожні слова української ворони: „та ли хий їх знає, чоґо вони (цебто москалі) з тим поганим льохом поспішають. Трошки б трошки подождати, і церква б упала; тоді б собі дві руїни разом розкопали“ — то цей льох зв'язаний із Богдановою церквою, що стала широкою, глибокою домовиною України, бо відсіля (по молитві) поїхав Богдан „в Переяслав Москві присягати“. Отже великий льох — це та широка, глибока домовина України. Коли б церква впала, то не тільки з церкви, але і з тої домовини України, себ-

то з самої України, яка в ній спочиває, стала б руїна, і можна б було дві руїни разом розкопати, не лякаючись лиха, що Україна, розтрошена і в домовині, встала б. Коли ж церква стоятиме, а розкопуватимуть тільки домовину України, яка ще не стала руїною, то з домовини — і цього саме страх побоюється українська ворона, тому то льох той поганий! — встане похована там Богданом Україна, і тоді „все наше пропало”; тоді й душі дістануться до раю, а ненаситність москалів знайшла б тоді также свою справедливу заплату.

Такий, думаю, чисто логічний причиновий зв'язок між цими фактами. Для ще ліпшого зрозуміння мусимо вказати на специфічну Шевченкову ідеологію щодо могил. При самому кінці „Розритої могили” каже Шевченко: „Ех, якби то, якби то знайти те, що там поховали, — не плакали б діти, мати б не ридала”. В „Івані Підкові” могили про „волю нишком з вітрами говорять”. А в „Буває в неволі” таки виразно козак у розвернутій могилі Шевченкові показує: „Дивися, дитино, оце козаки . . . оце воля спить”. У „Сні” могили називаються „наша слава”, а в „Івані Підкові” це — „свідки слави дідівщини”. — Огже в цім освітленні сміло можемо сказати, що в великому льоху спить воля України, спить Україна, тільки спить, і розкопати цей льох значить — збудити Україну й випустити її на волю. Таке розуміння підпирає ще й те, що Шевченко в „Суботві” виразно висловлює переконання: „церква-домовина розвалиться, а з-під неї встане Україна, і розвітьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти”. Встане Україна, як домовина розвалиться, а вона розвалиться, коли розвалиться те, наслідком чого дісталась Україна в цю могилу, коли розвалиться Переяславська умова, цебто злука України з Московщиною на основі присяги Москві, якою „занапастив (Богдан) вбогу

сироту Україну" (Суботів), якою Україна дісталася в домовину.

Це зовсім ясне і ще й сьогодні актуальне, це правдива думка Шевченка, а не те, що розкоп москалями малого льоху, як думає Лепкий, значить стільки ж, що „здеморалізування нашого панства а почасти й інтелігенції”, та що великий льох значить тільки, що „свідомість своєї окремішности, бажання волі й незалежности в широких кругах народу останися неткнутими”⁶⁾. Свідомість окремішности народної була й є — скрізь і геть у всіх, у душ, ворон, лірників і мирян. Нема тільки хисту, щоб Переяславську умову розвалити, нема хисту власного державного будівництва, нема нового неспідкупного, невстрашимого, як Шевченко, Гонти: на перелоні стоять недоуми, ворони, сліпота-темнота людей і духове каліцтво. Стоять іще тепер. Пізнав це Шевченко і своєму глибокому пізнанню правди, своїй найтоншій аналізі дійсности дав поетичний вираз у своїй безсмертній поемі „Великий Льох”.

Цим хоче поет також розбудити живе почуття людської гідности у своїх земляків і показати зовсім певну дорогу до визволення України.

Прага, дня 8 березня, 1927.

(Передрук із видання: Т. Шевченко. Інтерпретації, Варшава, 1934, стор. 52 — 62).

---

⁶⁾ Op. cit., ст. 88.

БОРИС НАВРОЦЬКИЙ

ПРОБЛЕМИ ІНТОНАЦІЙНО- КОМПОЗИЦІЙНОЇ АНАЛІЗИ ШЕВЧЕНКОВОГО ВІРШУ

Давно відома істина, яка вже стала трюїзмом, що наукова аналіза при її неминучій абстрактності є передумовою одночасно й точності досліду і його можливої односторонності, зокрема, коли ця аналіза є методологічно безперспективною. Більшість досліджуваних у науці об'єктів є явища органічні або взагалі дуже складні й вузько аналітичний підхід до них розпочинається фактично з того, що аналіза, як така, деформує їх життєвість, органічність, синтетичність. Романтиків це, як відомо, завжди призводило до поспішного нехтування науковою аналізою, і до надмірного славлення натомість синтетичності образного мислення, що так яскраво виявляється в мистецтві, миті. Проте, за нашої доби, звичайно, вже цілком ясно, що 1) навіть у мистецтві ми не маємо абсолютно чистих форм синтетичного мислення, а вони пов'язані з певними проміжками аналітичної рефлексії (див., напр., „теоретичні“ місця в романах і взагалі безпосередні виявлення тих чи тих ідеологем у літературних творах); 2) наука має в собі великі можливості щодо застосування форм синтетичного мислення (див., напр., моменти підсумування, подання синтетичної картини явищ, розгляд тих чи тих явищ одночасно з кількох пунктів зору або принаймні суто методологічне врахування складності явища при тимчасово односторонній його аналізі тощо).

Одною з таких комбінованих форм наукового досліджу й є форма органічної аналізи, тобто такого досліджу, коли аналізуються певні явища не в їх повній ізольованості від того, чи того цілого, але, навпаки, в їх невідривних зв'язках з цим цілим. Тим самим зберігається основна передумова суцільності досліджу, його методологічної перспективності, бо об'єкт досліджу в таких випадках менше деформується, як об'єкт наукової диз'екції, ніж у випадках вузької аналізи, безоглядної з методологічного погляду.

Велике значення має синтетичність досліджу при студіях над поетичним стилем літературних творів, бо аналіза стилю вимагає особливої обережності в підході. Для того, щоб дослідити літературний твір у його органічній художній цільності й разом з тим достатньою докладністю заналізувати його найглибшу підоснову й кінцеве спрямування (соціальне його підґрунтя й ідеологічне його завдання) єдиний вихід — це звернути особливу увагу на певні синтетичні моменти в його будові, де окремі риси його архітектоніки вже складаються в певний комплекс, характерний в своїй синтетичності для органічної єдності всього твору в цілому. Такими моментами в будові літературного твору є на нашу думку моменти організації матеріялу, з якого складається даний твір, тобто композиція літературного твору, а для віршу — інтонація в широкому розумінні цього слова. Що композиція в літературному творі є момент синтетичного уплянування при перетворенні сирового художнього матеріялу на організований літературний твір — цього, здається, не варто особливо вмотивовувати. Для ясності ми лише підкреслимо, що ми під композицією літературного твору розуміємо спосіб організації всього того хаотичного (на початку творчого процесу) матеріялу, що потім оформлюється в певне художнє ціле.

Але композиція, загалом беручи, ближче стоїть до проблематики літературного твору, яка виявля-

ється передусім у його ідейних (образових і суто логічних) моментах твору. Інтонація¹⁾ ж навпаки є схема організації звукових (по формі) і емоційних (по суті) елементів віршу, складаючи собою його фонетично-музичне обличчя. Беручись до соціологічної аналізи літературного твору, бажаючи виявити його соціальне підґрунтя й ідеологічне спрямування, не можна нехтувати тією особливою вагою, якої набирає при цьому проблема досліду над інтонацією віршу. При органічній суцільності літературного твору й при умові, що навіть його детальні художні властивості ув'язуються, кінець-кінцем, у спільній перспективі соціальної зумовленості, з ідеологією даного твору, — інтонація й є, власне кажучи, тим синтетичним моментом конфігурації окремих звукових елементів віршу, де вперше виявляється ідеологічна їх суть в її зв'язках з загальним задумом, а, значить, зрештою й з соціальною суттю твору в цілому. Навпаки, нехтування дослідом інтонації є передумовою певної випадковості, методологічної ізолюваності й, кінець-кінцем, подекуди навіть безперспективності аналізу віршу. Це ми й бачимо на деяких прикладах студій над Шевченковим стилем.

Ми, напр., знаємо багато окремих спостережень того, як Шевченко вживав тих чи тих засобів художнього змалювання. Майже кожний шевченкознавець поміж іншим висловлював ті чи ті думки щодо цього, нотуючи принагідно спостережене ним у лябораторії Шевченкової творчості.

Проте, враження деякої непевності від цих випадкових зауважень мало свою причину не тільки в недостатності зібраних фактів, але, може, перш за все у відсутності виразного розуміння методологічної перспективи подібного досліду, а, значить, і його теоретичного значення.

---

¹⁾ Докладніш про інтонацію див. Всеволодский-Гернгросс, Теория реч. интонаций, і нашу статтю „Мовна інтонація і музика” „Музика” К., 1923 р. ч. 7.

Отак, напр., ще Стороженко висловив був думку, що з найбільшою силою Шевченків поетичний хист виявився в його ліричних поезіях. З іншого боку Рулін („Драм. спроби Т. Шевченка“, збірник „Гарас Шевченко“ під ред. Григорука й П. Филиповича. Київ, ДВУ, 1921 р., ст. 97 — 103), підкреслив, що драматичні спроби Шевченкові не роблять враження чогось органічно-властивого його літературному хистові. До цього ж слід додати й те, як раніш Чуковський, а за наших часів Якубський, вказували на „майстерство Шевченка щодо опанування звуковою соковитістю віршу...“, але все ж це були окремі спостереження, принагідні (здебільша) й через це не досить вмотивовані міркування, не кажучи вже про те, що найчастіше робилися вони під кутом зору оціночного методологічно-примітивного естетизму. А це вже саме по собі примушує ставитись підозріло до висновків, що їх зроблено при досліді за такою сумнівною метою.

Взагалі ж усім цим принагідним спостереженням над Шевченковим постичним стилем бракувало перш за все загальної чітко визначеної методологічної перспективи. Правда, в певних межах „окремість“ і принагідних спостережень, і навіть спеціальних дослідів знаходить деяке виправдання, як момент підготовчий для ширше закروених студій, але коли не мати на оці безпеки від „окремісти“ такої підготовчої праці, вона може зруйнувати вільність досліджуваного об'єкту й спричинитися просто до помилкових висновків. Так, наприклад, не слід досліджувати ритміку, або риму Шевченкові, як щось цілком відірване від решти віршу, навмисно відрізняючи їх від живого тіла самих творів, де ми надибуємо ті чи інші засоби римування, або ритмування в їх зв'язках з іншими поетичними прийомами, а через це і з ідеологією твору в цілому. Це значить зводити аналізу до вихоплювання окремих елементів з чогось органічно суцільного. Природний наслідок такої форми науко-

вого дослідю, у своїх межах, проте, подекуди законного, — є певна абстрактність, надто широка загальність висновків. Навпаки, досліджуючи риму, ритм і інші специфічні елементи віршової стилістики в творчості Т. Шевченка, слід мати на оці їх ув'язку з одного боку з усією системою художніх засобів даного твору, а з іншого боку з його ідеологією.

Тільки тоді частковість дослідю не перетвориться на методологічну його ізольованість і не деформує об'єкту аналізу, призвівши нас тим самим до невірних висновків. Придивімося, з цього погляду, до деяких зразків Шевченкового поетичного стилю. Ідучи слідом за схемою акад. В. М. Перетца, Б. Якубський, а потім О. Багрії підкреслювали, що Шевченко найбільш уживав народних віршових розмірів, іноді трохи тонізованих на зразок ямбу. З іншого боку вони ж зауважували, що в творчості Шевченковій займає почесне місце так званий ямбічний диметр, який (що найважливіше) трапляється все частіше в міру наближення до кінця його творчої діяльності. Багрії гадає, що Шевченко, не досягши по суті нічого оригінального, запозичив ямбічний диметр від Пушкіна та його „плеяди”. Але цілком зрозуміло, що це вже буде все ж трохи одностороннє й дещо спрощене ставлення питання, яке разом з тим тяжить до дуже відповідального й широкого висновку — значить Шевченків перехід до панівної на той час системи російського віршування був наслідком певного відходу Шевченка від народнопісенних розмірів, а може навіть і розривом з ними? Так, очевидно, й зрозумів справу Смаль-Стоцький („Ритміка Шевченкова”, Львів, 1925 р.), коли з надзвичайним полемічним запалом виступив проти Якубського, намагаючись за всяку ціну довести, що Шевченкова ритміка — суто народна, українська й, мовляв, нічого спільного з „Московщиною” мати не може. Якубський цілком переконливо показав, що Смаль-Стоцький для того, щоб довести свою думку, примушений був читати Шевчен-

кові вірші так, що це читання одразу вражає нас своєю неприродністю (див. докладніше статтю Якубського в Шевченківському збірнику „Шевченко та його доба”, т. II, 1926 р.). Не розбираючись далі по суті в цій полеміці, відзначимо її характерність в указаному вище розумінні. Аджеж ямбічний диметр не є суто російська система будови віршу, навпаки, це загальний світовий розмір, і тому то те, що Шевченко вживає його й не може зробити враження чогось надзвичайного, проте, все питання в тому, де та як він його вживає? Відхід від народних розмірів міг бути різного типу. Чи ж було це своєрідним „олігературуванням” „мужичого” поета, тобто розривом з примітивом поетичної традиції своєї класи, чи це був якийсь складніший процес? Цілком очевидно, що для проблеми соціологічної аналізи Шевченкового поетичного стилю, як і взагалі для загального визначення ідеологічної суті Шевченкової творчості зазначене питання й ті чи ті його постановки є дуже важливими. Але очевидно й те, що не можна розв’язати цих питань, обмежившись самим тільки підрахуванням відсотків ямбу в поезії Шевченковій, бо тут одразу ж постають суміжні питання про відношення якісні до інших моментів віршового майстерства Шевченкового, особливо ж у межах окремих творів, досліджених, як щось суцільне. Так, наприклад, досліджуючи риму, ми спостерегли, що Шевченко використовує римовий народний примігив у зв’язку з іншими засобами для розв’язання подекуди й дуже складних художніх завдань. Отже, вживання „примігиву” рівно, як і загальній перехід до складніших форм, самі по собі, ще не дають підстав для широких висновків: в межах окремих творів тут можуть діяти чинники, що надаються до виявлення лише при увазі до синтетичних моментів у розгортанні певних тематичних і формальних компонентів даного твору.

Поширення вживання ямбічного розміру у Шевченка під кінець його творчості, коли взяти цей факт

сам по собі, може й справді дозволяє припустити, що використання засобів народнопісенного поетичного стилю, було тільки вихідним моментом його художнього розвитку? Але тут, звичайно, встає питання, якою ж мірою Шевченко встиг перетворити народнопісенний поетичний стиль? Чи було це повним розривом з ним, хоча б і кінець-кінцем, чи тільки стилізацією його — хоч би й найтоншою, нехтуванням народним „примітивом” чи його перемогою (преодоленням), або ж, нарешті, синтезою елементів народнопісенного й книжно-літературного стилю? Аджеж недурно, напр., Сумцов гадав, що дослідникові навіть не сила як слід заналізувати Шевченків стиль, якраз саме тому, що в його творчості дуже важко відокремити матеріял народної творчості від його власного індивідуального майстерства. Загальний розгляд ритміки, як такої, ставить подібні питання й провокує розв'язати їх нашвидку, але не може дати достатньої мотивації до подібних розв'язань, бо ж ритм у вірші є, нібито його кістяк, що, звичайно, не може собою заступити віршу в цілому. Разом з тим, як це ми й бачили з прикладу полеміки Смаль-Стоцького з Якубським, у таких випадках ми щільно підходимо до дуже важливих, принципівих висновків, що можуть кардинально змінити соціологічну характеристику Шевченкової творчості. При дещо спрощеній постановці цього питання ми здибаємося з тлумаченням Шевченкового поетичного стилю вже навіть просто в дусі вузько-націоналістичного етнографізму. При подібній же спрощеності постановки проблеми, протилежна позиція легко може сприйматися, як розуміння суті Шевченкового поетичного стилю в дусі навмисної його „русифікації” або „олітературування” з метою одірвати Шевченка від його кляси і т. ін. Все це й примушує загострити тут питання методи.

Вірш взагалі є дуже складне явище й містить у собі цілу низку окремих елементів, що поділяються в основному на дві частини. Одна з них є те, що об'єд-

нується в своїй природі, з відповідними елементами прозового літературного твору, друга — властивіша самому віршеві. Проте, тільки перетворення її будови призводить нас до художньої літературної мови. Слово ж, мова є сукупність з одного боку образів та значень, з іншого боку — звучання, як такого, що може відігравати більш-менш самостійну роллю безпосереднього навіювання емоцій слухачеві. Це навіювання можливе в наслідок суто фізіологічних асоціацій поміж мовним звуком, як таким, та несвідомими нашими органічними почуттями. Переміжком поміж цими елементами слова є суто емоційний їх зміст, що має джерело в різних асоційованих з раціональними значеннями почуттєвих відтінках, наприклад, кінь — шакапа, їсти — жерти, йти — чимчикувати. Кожне слово має відповідні емоційні „обертони“, що існують непомітно поруч з основним раціонально кристалізованим значенням. Ми їх звичайно не усвідомлюємо до кінця, проте напівсвідомо все ж сприймаємо, бо за це свідчить те, що відповідні слова з відповідними ж „обертонами“ ми вживаємо тільки в певних випадках, а не коли завгодно. Іноді ці звичайно невловимі емоційні „обертони“ значення слів міцнішають від різних причин, головне ж через паралелізацію й інші зв'язки з семантично рідними або контрастними словами й „обертонами“ в межах певного речення, що відіграє тут роллю „соціального“ середовища, в якому приховані інтенції виявляються, бо для них відкривається певна перспектива прояснення²⁾. Тоді вони закріплюються й усвідомлюються, входячи в обсяг змісту даного слова або, як загальний елемент значення, або ж, як властивий йому тільки в певному випадкові. В поезії в наслідок специфічної будови мови особливо підкреслюються емоційні елементи слів.

---

²⁾ Докладніше про це див. хоч би у Н. Sperber'a "Einführung in die Bedeutungslehre". Бонн-Ляйпциг, 1923, де подано багато цікавих прикладів стабілізації емоційних „обертонів“ в мові Вольфрама фон Ешенбаха й інших.

Тут зокрема ж у вірші, всі „обертони” й індивідуальні відтінки слів виступають яскравіше саме через те, що поети різними способами примушують нас міцніше пережити зміст слів, пережити його перш за все почуттям. До цього спричиняється своєрідна синтакса віршової мови та різні незвичайні словосполучення, що через свою несподіваність та оригінальність зупиняють на собі нашу увагу, а також і ритміка підсилення чи гаяння темпу, скупчення асонансів та алітерацій. Останні ж, як і взагалі всі суто звукові елементи мови діють крім того й безпосередньо, просто впливаючи на фізіологію людини.

От чому, напр., і в Шевченка ми помічаємо, що він так різко змінює темп і тембри, коли переходить від суто ліричного контексту чи спокійного оповідання до трагічного моменту, або до діалогу. Все це й є так звана інтонаційність мови.

Проте, вона не складається тільки з відношень ритму, як такого, але й з відношень висот, тембрів, темпу й т. ін. Для кожного ясно, що, наприклад, коли Шевченко просить „злої долі”:

Колн доброї жаль, Боже,
То дай злої. злої!

(„Минають дні, минають ночі . . .”)

то це стогін, майже крик, що цілком впливає з одчайдушного настрою, який утворився від того, що Шевченко відчув поволі (1844-45 р.), як він зайшов у тісний кут із своїми ще не остаточно зформованими тоді ідеологічними тяжіннями серед абсолютно не відповідних їм оточення й обстановки. Все це, а найбільше внутрішня душевна боротьба з соціально-ворожими ідейними впливами й спричинило кінець-кінцем цілу низку віршів кінця 1845 р., писаних у В'юнищах, де більшою, або меншою мірою відбилися настрої внутрішньої боротьби ідеологічно ворожих стихій, настрої глибокого критицизму в оцінці свого соціального оточення, своєї дивної життєвої „долі”, нарешті самого

себе, див. напр., „Послання”, 14. XII. 1845 р., „Холодний Яр”, 17. XII. 1845 р., „Давидові псалми” 20. XII того ж року й, нарешті, „Минають дні, минають ночі...” 21. XII, де настрій внутрішнього незадоволення, настрої гострої душевної кризи, спричиненої критичним переглядом тієї ідеологічної ситуації⁸⁾, в якій опинився тоді Шевченко, — дійшов свого апогею. Ось чому й інтонація оклику в цьому вірші є інтонацією найрізкішого напруження. Навпаки,

--- Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

--- це звичайний щодо висоти оклик, що цілком гармоніює з незрівнянно спокійнішим елегічним настроєм самого початку процесу тієї складної рефлексії, що в рр. 1843–45 прояснювалася з ідеологічного боку в певне засудження „панських” впливів і виявлялася

---

⁸⁾ Ми знаємо, що це був час подорожів Шевченкових на Україні, коли колишній кріпак, теперішній відомий поет і мляр, прийнятий через це в колах поміщицьких, мав нагоду дуже боляче й не один раз пережити й побачити всю огидність кріпашького ладу й представників його, усіх отих недолюдків. Колинський в своїй біографії „Т. Шевченко” досить докладно змальовує, як Шевченко під той саме час зазнав цілої низки найприкріших з цього погляду вражень, що, безумовно, повинні були наново збудити усі „найгірші” спомини про його власну неволю й класичні знущання поміщичтва з пригнобленого селянства. Перед приїздом до В'юнищ Шевченко, як свідчить Колинський, побував, напр., у с. Легтярах, де на бучному балі, якраз саме й трапився той епізод з льокаєм-музиком, що став потім основою майбутньої Шевченкової повісті. Ще перед тим він сватався, як свідчить Колинський, до Керелівської повіви й зазнав невдачі, бо гордовитий піп не міг собі уявити, щоб його доля була дружиною колишнього кріпака... Все це разом з іншими численними масовими враженнями від поверхово цивілізованого, внутрішньо ж азійсько-варварського „панства” й близьких до нього соціальних шарів повинно було утворювати в душі поетовій гнітючий настрій людини, що задихається серед ворожого й огидного соціального їй оточення. До того ж Шевченко й захворів був і у В'юнищах саме пересиджував свою хворобу. Ось на якому соціальному й психологічному ґрунті постали твори писані у В'юнищах.

гаслами одвертої з ними боротьби. З іншого боку виразно намічається й різниця тембрів (хоч і висоти тут теж не однакові), коли ми порівнюємо такі два оклики, як наведений вище та

Ох, не однаково мені!

(„Мені однаково...“)

В цьому „ох“ стільки емоційної яскравості, що навіть дивно, як таким простим способом досягнуто так багато. І в тім то й річ, що базою емоційної яскравості в цьому окликові „стриманому“ по формі, але насиченому глибоким внутрішнім почуттям, й є саме тембр звуків. Вміле використання подібних же „стриманих“ інтонацій в окличних і запитальних виразах на загальному тлі медитативної інтонації становить собою красу й п'єси „Думи мої, думи мої“. Взагалі перші ж спостереження вказують, що Шевченко один з найемоційніших поетів „напевно ліричеського“ стилю, в яких, як відомо, майже кожний звук їх віршової мови має в собі певну емотивну насиченість, і студіюючи вірш Шевченків весь час це треба мати на оці. Тільки тоді ми побачимо, в чому полягала міць його віршу, що ще й досі робить на нас таке невідпорне враження, коли підійдемо до дослідження цього віршу з завданням „синтетичної аналізи“, маючи на оці всі ті загальні інтонаційні конфігурації Шевченкових творів, в яких цілком ясно виявляється зв'язок поміж звуковою їх стороною й композиційно-ідеологічною. Наведемо деякі приклади.

При огляді Шевченкової поезії впадає в око, що Шевченко дуже любляв форму так званої медитації, з її повільними ритмами, використанням засобу „розмови“ з самим собою, з долею, з думами, із зорею й т. ін. Особливо ж, очевидно, придалася вона в першому періоді творчого розвитку Шевченкового, коли питання загального ідеологічного й художнього самовизначення, немов штовхали до цих медитацій, як форм ліричного виявлення складної рефлексії,

що на той час заланувала в душі митця. „Минають дні, минають ночі” з цього погляду є дуже характерний твір, бо в ньому знаходимо найвиразніше виявлення рефлексії, що взагалі позначилася на цілій низці творів, написаних у В'юнищах восени р. 1845, але в цьому творі дійшла свого апогею. І от ми бачимо, що „інтонаційна форма” в даному разі цілком гармоніює зі „змістом”, що її безпосередньо обумовлює: „Минають дні, минають ночі...” - це чудовий зразок елегічної, медитативної „розмови” поета з самим собою: душа митцева, немов би розкривається й внутрішньому його зорові уявляються перспективи минулого й майбутнього. Поет переживає певну душевну кризу, що стоїть в безпосереднім зв'язку з ідеологічним процесом наростання критично-революційного ставлення до „людей” (тобто соціального оточення), до „долі” (тобто до своїх ідеологічних завдань в умовах конкретної життєвої обстановки), нарешті до самого себе, до власних сил в цьому процесі всебічного самовизначення. Придивимося ж ближче до моментів відповідності поміж інтонаціями цього твору й його „змістом”, його ідеологією та її естетичним оформленням. Шевченко каже: „Минають дні, минають ночі...” й справді всі ці напівзабуті, але знаменні в своїй одноманітності дні та ночі прохлять перед очима, ніби подорожні стовпи... Просте повторення слів *минають*, з їх приглушеними тембрами звуків *м, н* та *заснули, спить, заснуло, чи, чи, чи* — утворює враження безнадійної повторності, що усилює й думку й волю. Дальші оклики на цьому тлі звучать, як справжній крик душі, що схаменулася вже майже на самому краї безодні, куди її поволі й непомітно втягувало. До утворення відповідного настрою спричиняються, як бачимо, одночасно й повільний ритм, і асонанції, і зміни високого *н* на низьке *а*, і алітерації *сп, см*, з їх уявленням сну, і кінець-кінцем підсилення звичайних образів *гаснуть очі, заснули думи, серце спить, по світу волочусь*. Останні словоспо-

лучення є, між іншим, найкращі зразки того, як у Шевченка навіть звичайні слова та вирази, або утерті образи в певнім „соціально-мовним” оточенні набувають нових яскравіших емоційних відтінків, або відроджують напівзатлілі рештки звичайно вживаних образів, що ізнов запалюються вогнем художньої символічності. Уставлення всіх окремих семантичних та інтонаційних елементів у рямці повільного ритму та приглушених тембрів і спричиняється до того, що на цьому тлі, перехреснюючись і взаємно „зачіпаючи” одне одного, навіть звичайні слова виявляють свої асоційовані з загальним значенням суто емоційні відтінки, як от, напр., це ми спостерігаємо в словах *гаснуть, волочусь*.

Навпаки, ритм, темп і тембр різко змінюються далі, коли виривається якийсь крик: „Доле, де ти? Доле, де ти?”. Швидкі, короткі запитання, нагальний темп — зв’язуються з різким підвищенням тону на останніх складах. Дзвінки *д* своїм різким тембром додають враження вибуху:

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

Разом з цим не можна сказати, щоб у цьому творі була повна гармонія поміж окремими його композиційними й інтонаційними частинами. Подібно до того, як суто елегічний настрій змішується з настроєм певного вибуху, певного драматизму й композиційно-інтонаційна будова віршу, виразно розкладається на дві частини з різними ритмами, висотно-тембровими відношеннями й взагалі з різним інтонаційним „обличчям”. Друга половина віршу має форму так званого „кільця”, бо наведені вище 4 рядки з’являються й наприкінці твору. А через це вона, ніби замикається в певне „коло”, утворюючи враження чогось окремого й до певної міри самостійного. Цілком можливо тому сприймати обидві частини цього твору, як осібні, за-

кінчені в собі віршові композиції. Це видно почасти й з того, що базою першої частини є відомий уступ з „Гайдамаків“:

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить,
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чує людської мови;
Звір тільки виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали —
Вовків ляхами годували,
Поки їх снігом занесло.

Т. Шевченко. Поезії.
Вид. „Книгоспілки”, 1927 р.
т. I, ст. 154.

Ми бачимо, що тут окремі мотиви вищенаведеної суто медитативної композиції відобрають ролю гла з опису природи, на якому (тлі) малюється страшна картина розправи гайдамаків з ляхами. Через те, що ці мотиви переплутані з іншими, вони не мають власне виразного елегічно-медитативного характеру. Таким чином, тут перед Шевченком було далеко простіше завдання й він легко його розв'язує, тоді як дуже складний і з певного погляду трохи неприродний задум сполучити медитацію з різким драматизмом не втілюється в абсолютно гармонічну композицію.

Взагалі ж треба зазначити, що на найкращих зразках Шевченкової медитативної лірики відбивається боротьба якихось протилежних інтонаційних стихій, що іноді не цілком гармонічно синтезуються в певній єдиній композиції. Візьмім, наприклад

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...

У даному вірші ми знов подибуємо композиційну схему „кільця”. Його вимагає ввесь хід розвитку й думки, і інтонації віршу, бо в середині його ми бачи-

мо вже „оповідання”, що має на меті розробити тему першої строфи, надати їй трохи фактичнішого змісту. Отже ми помічаємо тут певний „перебой” суто медитативної інтонаційної схеми інтонаціями розповідної композиції. Якраз тому, що вказане „оповідання” вносить у композицію твору момент деякого „дисонансу”, відчувається потреба в певному інтонаційно-композиційному заокругленні шляхом повороту до вихідних позицій, наслідком чого й є зазначене кільцеве повторення початкової інтонаційної конфігурації. Через застосування формули „кільця” весь розповідний момент увіходить у систему медитації, як певне ускладнення, що має на меті утворити відчуття того, як поволі зростає напруження емоції. Найбільшої напруженості емоції досягається в наслідок інтонаційного „зриву”, що йде безпосередньо слідом за „оповіданням” то більше, що його подано разом з фігурою простої, але різкої антитези: однаково — та не однаково . . . І новий „зрив” знов напружує увагу до краю, після чого останній емоційний оклик звучить вже, як справжній стогін . . .

Разом з тим треба зазначити, що Шевченко в даному вірші застосовує цілу низку характерних для його постичного стилю прийомів фігурного змалювання. В першу чергу тут слід підкреслити засіб антитези, такий специфічний для Шевченкової лірики, що розвивалася під знаком непримиренного контрасту поміж ідеологічно Шевченкові неприйнятною, а подекуди до краю огидною соціальною „Wahrheit” і „Dichtung” його ідеальних прагнень, як це ми бачимо, напр., на типовому з цього погляду зразкові — „Якби ви знали, паничі . . .” Отже, й даний вірш Шевченків, побудовано на яскравій антитезі поміж байдужістю до особистої долі й скорботою за долю рідної країни, що за неї мигець весь час боліє душею. Типова ж для Шевченкового стилю й манера використовувати риторичні фігури, як от, напр., оклики та дилему, за-

стосовуючи їх для поглиблення емоційної „місткості” медитативної інтонації.

Шевченко вживає, як основну „підойму” для розгортання „дії” своєї емоції звичайне слово „однаково”, що має досить усталений зміст, який у певних випадках наближається до відтінків відчуття байдужості. Форма „однаковісенько” підсилює ці відтінки, але найбільше вони зміцнюються від того, що на цьому слові побудовано основну антитезу, повторення ж його в різних комбінаціях, примушує нас міцніше пережити зміст його, виявляючи в ньому емоційні його „обертони”.

Так само дуже доречно вжито й другу риторичну фігуру: дилему — *чи, чи*, бо вона разом з фігурою антитези, що становить композиційне тло розвитку основної думки віршу, утворює й схему розгортання напруженості емоції. Оскільки Шевченко відчував велику композиційну роль й взагалі „ефективність” указаних фігур, легко побачити з прикладу дуже яскравої часткової антитези, що ми її бачимо в розповідному моменті:

На нашій . . . не своїй землі.

З іншого боку ближча аналіза композиції й інтонації віршу в цілому виразно викриває в ньому ускладнення лінії основної думки в середині твору. Зіставляючи початок і кінець віршу, бачимо його основну інтонаційно-композиційну схему: 10 рядків за римовою формулою — *ававс*, при чому кожний з цих п'ятирядних абзаців заокруглюється майже аналогічною інтонацією оклику, формально стриманого в своїй емотивній напруженості.

Мені однаково, чи буду	1. Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,	2. Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде	3. Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині --	4. Мене в снігу на чужині —
Однаковісенько мені!	5. Однаковісенько мені!
В неволі виріс між чужими,	6. Та не однаково мені,
І, не оплаканий своїми,	7. Як Україну злії люди

В неволі плачучи умру	8. Присплять, лукаві, і в огні
І все з собою заберу.	9. Її, окраденую, збудять...
Малого сліду не покину	10. Ох, не однаково мені...
На нашій славній Україні,	11.
На нашій — не своїй землі.	12. (Ор. cit., т. 1, ст. 423).
І не пом'яне батько з сином,	13.
Не скаже синові: „Молись,	14.
Молися, сину: за Україну	15.
Його замучули колись”.	16.
Мені однаково, чи буде	17.
Той син молитися, чи ні...	18.
Та не однаково мені,	19.
Як Україну злії люди	20.
Присплять, лукаві, і в огні	21.
Її, окраденую збудять...	22.
Ох, не однаково мені!...	23.

При такому зіставленні утворюється навіть враження, ніби ми маємо перед собою два вірші. Так, наприклад, взявши окремо середину цього віршу, можна сприймати її, як особний твір, що має в собі певний мінімум завершеності настрою.

В неволі виріс між чужими,
і, не оплаканий своїми,
В неволі плачучи умру,
І все з собою заберу.
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні.
На нашій — не своїй землі.

Розглядаючи інтонаційну будову цього уривку легко побачити, що вона становить певне замкнене ціле, сконструйоване за інтонаційно-римовою формулою — *aa*. Рядки 13 — 16 з цього погляду легше всього розглядати, як своєрідний додаток, щоб підготували ґрунт для „формули переходу”.

Мені однаково, чи буде	17.
Той син молитися, чи ні...	18.

Доводить це і зміна ритміки зі схеми *aa* з кінцівкою „на нашій — не своїй землі” на схему *авав*. Ще Якубський спинявся на 12 рядку і ставив собі запитання, як і чому він виник. Цей рядок, що не має

собі відповідного, який ритмував би з ним, здавався йому більш-менш випадковим, хоч і дуже яскравим, коли взяти його самого по собі. Але, коли взяти на увагу, що він закінчує собою групу рядків від 6 — 11 за римовою схемою *aa*, то не доводиться навіть ставити цього питання, бо цей рядок стає тоді „кінцівкою”, тобто своєрідним підсумком, інтонаційною каденцією для попереднього уривку. Що ж робить Шевченко, щоб розв'язати питання ускладнення змісту? Йому доводиться вжити репризу й „зрив”. „Мені однаково, чи буде той син молитися, чи ні...” „Розповідний” момент у такій композиції відобрає роль своєрідної емоційної підготовки до останньої строфи. Цього митець досягає через вживання фігури заперечення: *неволі, не оплаканий, неволі, не покину, не своїй, не пом'яне, не скаже*. Інтонаційно це цілком доцільно, але оповідання про себе, про свою власну долю трохи суперечить ідеологемі початку віршу, першій половині антитези. „Мені однаково — однаковісенько мені”, яка разом з кінцевим своїм завершенням: „Та не однаково мені. Ох, не однаково мені...” якраз саме й каже про те, що для поета власна доля з її усіма нерадіними перипетіями особистого життя одступає далеко назад при зіставленні з долею України... От чому реприза: „Мені однаково, чи буде...” відобрає роль вже цілком необхідного з такого погляду повернення до основного настрою. Влучно вжитий „зрив” зберігає враження цільності настільки, що треба вдатись до подібної детальної аналізи композиції, щоб викрити всі ці окремі елементи її та їхні комбінації поміж собою. Звичайно, можна було б подивитись на середину цього віршу, як на розвиток першої половини основної антитези, що розгортається в першій строфі з її ритмічною схемою *ававс*. В такому разі зміна інтонації у середині віршу виправдувалася б, як необхідне уникання монотонності, що гармоніює й з вимогами змісту: варіація змісту мусить зумовити й варіації інтонації. Проте, як

ми бачили, тут є деяка навіть суперечність у настро-
ях обох знайдених нами частин цього віршу. З ін-
шого боку самий прийом „ускладнення”, його метода,
так мовити б, викликає деякий сумнів. Ми вже ка-
зали, що в основі композиції віршу лежить антитеза
поміж байдужістю поета до власної долі й гіркою
скорботою за долю України, а в „середину” цієї „ан-
титегічної” композиції вставлено „оповідання” тро-
хи одмінне й своєю ідеологією й інтонаціями від
кільцевої композиції цілого віршу. Шевченко, як ві-
домо, дуже часто вживає антитези, можна навіть
сказати, що антитеза, очевидно, ніби композиційно
відповідала гостроті суперечности соціальних проти-
венств, змальованих в поезіях Шевченка, противенств,
що породжували й відповідну боротьбу певних психо-
ідеологічних комплексів у творчій свідомості поста-ре-
волюціонера. Але питання ускладнення антитези, що
лежить в основі даної композиції, розв’язується у
Шевченка дуже часто далеко не в той спосіб, що ми
його спостерегли в цікавому нам вірші. Пригадаймо,
напр., відомий уривок з „Княжни”:

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи; аж ляшигь
Жіпочий регот; завиває
Реве хазяїн: „будем пить,
Аж поки доня наша спить!”

VI

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої,
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає, —
І ніби гори оживають;
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають;
І пугач пуга, і сова
З-під стріхи в поле вилітає.
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі божії встають,

Як сходить місяць, червоніє;
Дивітеся, поки вас гріє,
А зорі спати не дають!

(Op. cit., т. II. ст. 18 — 19)

Тут ми бачимо, як основну антитезу огидного батька та невинної, чистої дочки ускладнено ще протиставленням гарמידера у палатах та мирної тишини у „сумному покої” дочки. Крім того, ми спостерігаємо тут ще міцнішу антитезу поміж видовищем людської розпусти й величезним спокоєм у природі. Картина природи дуже ускладняє зміст даного уривку, але основну антитезу розвинено не шляхом простого вставлення цієї картини природи в середину якогось проблемно-композиційного комплексу, навпаки, це нова фігура, що утворює при зіставленні з вказаною основною антитезою, ніби тло для виразнішого її відтінення. І далі ми бачимо, що ускладнення основної антитези йде тим самим шляхом — в центрі уваги лишається основна антитеза, а інші відіграють ту чи іншу допоміжну роль, зв'язуючись з нею в загальній проблемно-композиційно-інтонаційний комплекс, наскрізь перейнятий контрастом, як основним архітектонічним прийомом. Так, напр., в картині кровомиства подибуємо нову часткову антитезу — невинного сну дівчини, що над її головою вже нависла страшна біда, найстрашніша саме через свою несподіваність та неминучість. Але й ця часткова антитеза цілком ув'язана з основною й ніби впливає з неї. Отже, в даному випадкові ми маємо приклад цілком гармонічного ускладнення основної композиційної схеми, при чому вимоги трагізму в змалюванні відповідних картин і настроїв — задоволено в повній мірі. Це свідчить за те, що „драматизація” основного настрою сама по собі не викликає обов'язкової й різкої зміни основної ж композиційно-інтонаційної схеми. Отже, причини таких змін треба шукати щоразу в якихось особливих чинниках, що зумовляють саме в медитативних композиціях певного типу певні ж ін-

тонаційні „перебої”, в чинниках по суті не формальних, а ідеологічних. Шевченко, як справжній ліричний поет, відчував яскравість деяких інтонацій, їх, так мовити б, велику سموційну „місткість”. Ось чому ми в нього здибаємо в відповідних місцях їх „переспіви”. Так, напр., вірш „Мені тринадцятий минало...” багато де в чому нагадує інтонаційну будову віршу „Мені однаково...” Те саме ми бачимо й у вірші:

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні:
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився Богу,
Та люте панство проклинав.

(Ор. cit., т. II, ст. 27).

У вірші „Мені тринадцятий минало...” знов помічається виявлення цікавої риси Шевченкової творчості — середина віршу є різка зміна настрою та інтонації: у просту схему медитації увіходить драматичний момент. І в даному разі можна гадати, що зміна інтонації цілком виправдана зміною настрою, але одразу ж помітно, що розробка інтонацій середини віршу багато уступає чудовій розробці інтонацій славнозвісного початку. Цікаво й те, що всі ці три твори писано р. 1847, отже, ми помічаємо, що митець варіює по суті ту ж саму інтонаційну схему розробки настрою, розшуку шляхів свого життєвого й ідеологічного самовизначення, ніби прагнучи кращої реалізації цього задуму. Коли ж зіставити з одного боку вірші „Мені однаково...” та „Мені тринадцятий минало...”, а з іншого боку середину віршу „Мені однаково” та „Не гріє сонце на чужині...”, можна побачити, що тут переплутуються по суті два окремі задуми, що так і не дійшли до остаточного розмежування поміж собою. „Мені тринадцятий минало” дає підстави припускати, що справжня схема цього вір-

шу ще більше „Мені однаково” — це медитація того типу, що виявився так чудово в кільцевій композиції початку й кінця „Мені однаково”. Середина ж віршів цих вказує на задум зробити якийсь драматичний „перебой”. З іншого боку, зіставлення середини віршу „Мені однаково” й „Не гріє сонце . . .” вказує, що був цілком інший задум — подати безпосередньо просте „оповідання” про власну долю з її дуже не-радісними моментами, незалежної від волі автора одірваності від ґрунту рідної країни — подати в формі простого суцільного елегійного віршу, без усяких „перебоїв” настрою. Цілком зрозуміло, що такі хитання не випадкові й цілком відповідають тим настроям гіркої рефлексії, яка тоді відбувалася в душі митця, що під той саме час опинився в дуже складному психологічно й ідеологічно становищі⁴⁾ Можна вказати ще на один яскравий зразок медитативного віршу, де знов таки ми спостерігаємо боротьбу різних задумів, яка й виявляється в недосить гармонічній композиції.

Коли придивимося до віршу „Думи мої, думи мої . . .”, ми помітимо й тут, що в основі його лежить суто лірична медитативна композиція з властивими їй інтонаціями поважного ритму м’яких і сумних тембрів та мелодії, в якій немає різких змін висот звуків. Проте, середина віршу знов таки є трохи розтягнена спроба оповідання про зміст тих „дум”, що з ними поет у даному разі „розмовляє”. Психологічний настрій, що мотивує таку „розмову” є кваліфікована рефлексія, душевне роздвоєння на половину активну й пасивну, ту, що діє, й ту, що роздумує, медитує: кожній людині відомий такий настрій, коли душа, немов розкладається на такі дві половини. У Шевченка ми подибуємо найвищий ступінь такого

---

⁴⁾ У зв’язку з тим жорстоким ударом, що його зазнав поет, потрапивши несподівано в заслання. Але гіркі міркування Шевченкові ускладнялися ще й іншими ідеологічно не менш важкими настроями.

роздвоєння, коли навіть відбувається своєрідне вособлення дум. Цей твір знов таки має форму строфічного „кільця”, бо кінець його є звертання до дум, що їх тут ще більше оживлено: вони здаються митцеві вже навіть дітьми, сиротами, що їх породив „безталанний” бацько та й пустив їх потім на призволяще блукати по світу, не знаючи, що йому з ними робити, бо його особиста тяжка доля не дає ніякої змоги упоратись навіть із своїм власним життям. Як справжній „батько”, що примушений пустити по світу власних дітей, митець дає їм останню пораду — іти на Україну, де вони найдуть „щире серце, слово ласкаве, щирю правду, а ще й може славу”. От чому емоційно правдивим звучить звертання до України, щоб вона привітала „діток нерозумних”

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину!

(Ор. cit., т. I, ст. 7).

Цілком природний тут і перехід од змалювання суто суб'єктивних настроїв до об'єктивних моментів вирядження в дорогу дум-дітей, бо його вмотивовано й з композиційного боку: тут подано образ України, що має бути за ласкаву та уважну матір для митцевих дітей, матір, що не покине їх і піклуватиметься про них надалі. І на тлі картини особистого сиротинства митцевого, надія на привітання його думок матір'ю-Україною звучить, як досить яскрава антитеза. Щождо інших засобів художнього виявлення задуму, їх вжито також доцільно, бо, як це й природно для форми фіктивної розмови, бачимо тут стримані поклики та запитання, з якими Шевченко звертається то до думок своїх, то до України. Крім того, журливий, сумний настрій передається влучно вжигими алітераціями *м, н*:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами.
Нащо стали на папері
Сумними рядами?

Перехід від образу вособлення літер на папері, що здаються авторові символами думок, які немов мовчки запитують, до образу думок-дітей, зроблено також природно, бо останні рядки початку дають вже цей образ:

Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?

Отже, ми бачимо й те, що образи початку й кінця даного віршу безпосередньо зв'язані поміж собою, і те, що вони утворюються цілком природно, виходячи один з одного. Але зовсім інше враження справляє середина віршу. Тут ми спостерігаємо спробу докладніше розгорнути зміст „думок“, що є одночасно й „героями“ цього віршу. Починаючи з рядків:

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову.

помітно, що основний задум розпливається, втрачається лейтмотив образу „думок-дітей“ і автор переходить до простого викладання особистих переживань у формі перелічення усього того, за що серце „вилывало мову“. Виявляється, що одночасно, як за „темної ночі“ та „ласки дівочі“, так і за „могили“ на Україні. Далі поет каже, що серце не хотіло співати на чужині і переходить до уявлень України (історичної), що постають перед ним. Це вже зовсім інший задум. Коли митець хоче широко, напівспічно розгорнути картину того, що уявляється йому при згадках про своє безталанне життя, життя людини одірваної від рідного ґрунту — це по суті є все ж окремий задум, бо задум змалювання душевного роздвоєння втілено в закінчену медитативну композицію „розмови“ авто-

ра зі своїми думами. Крім того й у середині сказано-го „оповідання” є деяка невиразність і навіть суперечність: перехід від „ласк дівочих” до „ступів” та „могил” на Україні, щоб знов перейти вже безпосередньо до спогадів про козацьку волю й взагалі славне минуле України — психологічно не вмотивовано. В наслідок цього тут і чувається невиразність думки й навіть дисонанс поміж суто інтимними ліричними настроями й спогадами про історичне минуле України. От чому просте зіставлення початку й кінця даного віршу виразно викриває ту саму інтонаційну та ідейно-композиційну схему, тоді, як середина й інтонаційно й композиційно не стосується цього цілого:

Думи мої, думи мої,
 Лихо мені з вами!
 Нашо стали на папері
 Сумними рядами?
 Чом вас вітер не розвіяв
 В степу, як пилину?
 Чом вас лихо не приспало
 Як свою дитину?
 Думи мої, думи мої,
 Квіти мої, діти!
 Виростав вас, доглядав вас
 Де ж мені вас діти?

В Україну ідїть, літи,
 В нашу Україну,
 Попідтинню сиротами,
 А я тут загину,
 Там знайдете щире серце
 І слово ласкаве,
 Там знайдете щиру правду,
 А ще може й славу...
 Привітай же, моя ненько,
 Моя Україно,
 Моїх діток нерозумних,
 Як свою дитину!

Ми бачимо, що інтонація тут усюди та ж сама: два рядки чергуються, як підвищення-зниження тону, що цілком гармоніє з емоційним змістом віршу: протиставлення піднесення настрою (відносного) при уявленні думок віршів та зниження при усвідомленні їхньої сумної долі. Ритмічна схема всюди теж та сама й рими чергуються, як *авсв* до самого кінця. Остання строфа зв'язана з помітним підвищенням тону, але це патетичне окличне звертання до матері-України, спільної матері й митця, й його діток нерозумних.

Цікаво те, що Шевченко того ж самого року дає й іншу спробу розробки даної інтонаційної схеми. Так 1839 р. ми бачимо „Думи мої, думи мої...” із указаними вгорі фігурами риторичних запитань та

окликів (з властивими їм інтонаціями), як основу інтонаційної схеми даного віршу, й:

Нащо мені чорні брови?
Нащо карі очі?
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі?

з тими самими ж фігурами й інтонаціями. Крім того тут подано й тематичні мотиви, аналогічні відповідним мотивам середини „Думи мої, думи мої...” Але ці мотиви втілено в форму журливої розмови дівчини з самою собою. Отже, ми спостерігаємо тут ту ж саму основну композицію „розмови” з самим собою, але її позбавлено різкого відчуття душевного роздвоєння, що таке властиве саме для медитації, як такої. З іншого боку змалювання суто інтимних настроїв, безпосередньо зв'язаних з переживаннями кохання — природніше від особи дівчини. Таким чином, знов таки ми помічаємо, що й тут змішувалися по суті різні задуми, що не до кінця розмежувалися поміж собою. Студіюючи композицію й інтонаційну схему „вступу” до „Гайдамаків”, я спостеріг, що й тут ми маємо варіанти основних інтонаційних мотивів з „Думи мої, думи мої”, що й примусило мене подивитися на задум у „вступі” до „Гайдамаків”, як на окремий варіант до задуму „Думи мої, думи мої”. Придивляючись до „вступу” до „Гайдамаків” ми бачимо, що тут вже незрівняно краще, гармонічніше втілено складний задум поєднання тематичних і інтонаційних мотивів з царини розгортання образів „дум-дітей” із задумом змалювання історичних спогадів „славного минулого” України, бо допомагає Шевченкові те, що „думи-діти” в даному разі є вже „сини мої, гайдамаки”. Отже сталася певна конкретизація цього не зовсім виразного образу й через це зв'язок його з історичними спогадами зробився реальнішим з психологічного боку. Взагалі ж треба сказати, що змішання двох виявлених нами стихій у задумі „Думи мої, думи мої” не було, очевидно, явищем випадковим. Ув'я-

зувалися обидва задуми в творчій свідомості Шевченковій по лінії суб'єктивно-емоційної паралелізації долі власної й долі України. Але настрої цієї паралелізації прямував до своєї конкретизації, безперечно, під безпосереднім тиском уявлень з царини націоналістичної історичної романтики, що дещо вплинула на Шевченка в його перших творах з історичною проблематикою. Ми знаємо, що не дивлячись на силу цього тиску, Шевченко все ж поволі звільнявся від цих впливів і вже в „Трьох літах” ми бачимо ліквідацію основної концепції подібних настроїв. Але, очевидно, що й із самого початку цей примітивний комплекс по суті різних задумів саме через свою внутрішню суперечність не зміг виявитися в якомусь творі в цілком довершеній формі, а, навпаки, призводив до певної дисгармонії в композиції таких творів, як от „Думи мої, думи мої”. Спроба ж розв'язати це питання в „уступі” до „Гайдамаків” доводить в першу чергу, що Шевченко несвідомо все ж відчував потребу якось прояснити, конкретизувати хаос мотивів, виявлених вперше в „Думах”. Нема чого й говорити, що для соціологічної аналізи Шевченкового постичного стилю це дуже цікавий і симптоматичний приклад того, як певні явища в царині інтонаційної будови й взагалі композиції Шевченкових творів безпосередньо зумовлені чинниками ідеологічного порядку: дисгармонія, що виявилася в формальній стороні „Дум”, як ми бачимо, зумовлена дисгармонією проблематики, внутрішньою суперечністю в самій ідеологемі твору.

Характерно й те, звичайно, що подібні явища дисгармонії в інтонаційній схемі й композиціях Шевченкових творів найяскравіше виявляються в суто ліричних зразках, тоді, як в епічному пляні, при однорідній проблематиці ми помічаємо далеко простіші й кращі розв'язання проблем інтонаційної й композиційної схематики. Цілком зрозуміло, що інтимна лірика Шевченкова, безпосередньо зачіпаючи глибини його суб'єктивних переживань тих чи тих ідей і явищ,

безпосередніше виявляє перед нами й ті ідеологічні й художні колізії, які на той час відбувалися в душі Шевченковій. Цим, очевидно, пояснюється великою мірою й те, що подібно до основних противенств в душі поета-революціонера ми спостерігаємо в його інтимній ліриці майже завжди „перебої” драматичних настроїв з суто ліричними. Як це Шевченко й сам не раз зафіксував, в його творчій свідомості, напр., відчуття краси природи, очевидно, завжди невідривно зв'язувалися з жахливими уявленнями про тих людей, що живуть нужденним життям, серед цієї природи, і ті з усіх поглядів ненормальні соціальні умови, в яких вони живуть. Щоб переконатись в цьому, досить уважно прочитати початок „Княжни”, з його антитезою „поезії села” і його „трагедії”. Щось аналогічне, безумовно, відбивалося й у інших випадках, що знайшли собі виявлення в указаних нами вище прикладах „перебоїв” настроїв ліричних, настроями певного стихійного драматизму, а подекуди й виразного гніву проти сучасного соціального й політичного ладу.

(Передрук із Збірника статей Б. Навроцького „Шевченкова Творчість”, Харків-Київ, 1931, стор. 26-47).

ЗВ'ЯЗОК ШЕВЧЕНКОВОГО ВІРШУВАННЯ З УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ ТРАДИЦІЄЮ

Дослід над віршованою формою поезій Шевченка кидає деяке світло на відношення Шевченкового віршування до народньої пісні з одного боку та до літературної традиції з другого.

Починаючи свою літературну діяльність при кінці 1830-х років, *Шевченко виступає вже на ґрунті, підготовленому харківськими письменниками*, що вспіли прищепити українській літературі стиль романтичної поезії в її головних жанрах: ліричному, баядовому й історичної поеми. Із багатого джерела українського фольклору черпали вони не тільки мотиви й засоби поетичної образної мови, але переймали з народніх пісень та дум також взірці віршової форми. Інтерес для народньої пісні впливає в україн. літературі із давньої традиції; про це засвідчують співаники XVII — XVIII вв., в яких подибуємо побіч записів народніх пісень також літературні складання в формі й тоні народньої поезії¹⁾. Народня по-

---

¹⁾ В тому зв'язку згадаємо про сатиричну віршу на попів з XVII в., віднайдену акад. В. Перетцом (Историко-литературные исследования и материалы, I, 107), що кінчиться ось якою строфою:

Da nie budu, / nie budu // do korczmy chodyty,
Budu za was / i za sebe // Bohu se mołyty.

Віршовий розмір (4 + 3 + 6), і то в стихічному укладі,

езія знаходить собі місце й у вертепній драмі²⁾ і в друкованих співаниках вже з кінця XVIII в. *Культування пісенної форми* вдержується й побіч трагедійних жанрів у перших десятках XIX в., як показують мелодрами Котляревського, в яких вплетено чимало народніх пісень і підробок, що менше, або більше вдатно наслідують народні пісні не тільки постичним висловом, але також віршованою формою:

Віють вітри, / віють буйні, // аж дерева гнуться...
Видно шляхи / полтавській // і славу Полтаву...

(„Наталка Полтавка”, дія I)

Підеш, Петре, / до тієї, // яку тепер любиш

(Н. П. дія II)

Ой не відтіль / вітер віє, // відкіль мені треба...
Ой служивий, / ой служивий, // не тобі питати...
Треба б дати / прочухана, // щоб ти научився...

(„Москаль Чарівник”)

Зокрема ж 1830-ті роки були добою масового підроблювання народніх пісень і дум. „Запорожская Старина”, т. I. з 1833 р. і збірник М. Максимовича, „Укр. нар. п'єсни” з 1834 просто переповнені фальсифікатами, що довший час приймалися за твори на-

---

подибуємо вже в інтермедіях Я. Гаватовича з 1619 р.:

Ой, матйонько, / матйонько! // тепер же ми ліхо!
Чи біс, чи ліх / чоловік // управіл мене тихо
В то нестесте / велике, // що-м убоство свое
Потолк, в нивоч / обротил // те горшочки мое!

(Збірник Філологічної Секції НТШ, I, Розвідки Драгоманова, 179).

²⁾ „А в містечку Берестечку,
Гей, п'є Байда мід-горілочку”.
„Ой, під вишенькою, під черешенькою”.
„Гусар коня напував”.

(М. Возняк: Початки української комедії, Львів, 1920, 146, 157).

родньої поезії і мали великий вплив на твори українських поетів романтичного напрямку, між ними й на Шевченка.

Оці підробки народніх пісень і дум, а ще більше оригінальні твори українських романтиків перед Шевченком показують, що вони зовсім добре *засвоїли собі народньо-пісенні розміри та зуміли пристосувати їх до різних родів романтичної поезії*³⁾. Найбільше користувалися 14-складовим віршем (4 + 4 + 6), який знаходимо у творах П. Артемовського-Гулака („Твердовський” з 1827 р.), О. Шиняцького („Малороссійская баллада”, Укр. Альманах, 1831 р.), Л. Боровиковського („Молодиця”, Вѣстн. Евр. 1828; „Чарівниця”, „Убійство”, „Рибалки” — з 1831 р.), А. Метлинського (у перекладах із словацького й сербського, „Думки і пісні”, 1839), М. Костомарова („Полтавська могила”, „Великодня ніч” — в „Укр. балладах”, 1839; у баладі „Ластівка” — із стихічним укладом віршів), В. Забіли („Пісня”, „Повіяли вітри буйні”, Ластівка, 1841, 221, 243)⁴⁾.

Згадані письменники уживали також інших народньо-пісенних розмірів, якими користувався пізніше й Шевченко; тут належить:

8-складовий вірш (4 + 4) у Боровиковського (переклад Міцкевичевого „Фариса”, Вѣстн. Евр. 1830; „Палій”, Ластівка, 1841 р.; „Вивідка” — там

³⁾ Передруки подають: Юл. Романчук: Руська Письменність, I, IV, Львів, 1904 -- 1906. — А. Шамрай: Харківська школа романтиків, 1930; Харківські поети 30 — 40 рр. XIX. ст. 1930.

⁴⁾ Тут годиться зазначити, що рукописні матеріали, прибирані Е. Гребінкою для „Ластівки” ще від 1839 р. були доступні й Шевченкові.

Задзвонили в Батурині у великий дзвін,
Прощається із Богданом ввесь гетьманський двір.
Закричали сірі гуси, в вирій летючи,
Заспівали козаченьки, в поход ідучи.

(А. Шамрай: Харківська школа романтиків, 154).

таки) й Костомарова („Чорний кіт”, Укр. Баяди, 1839; „Брат з сестрою”, Збірник творів Єремії Галки, Одеса, 1875).

Віршу (4 + 4) на переміну із (4 + 3) доволі часто уживають попередники й сучасники Шевченка, Порф. Кореницький у „Вечерницях”:

Хмара хмару швидко гоне,
Грім по небу торохтить,
Вітер плаче, вітер стогне,
Дощ по вікнах торохтить

(„Сніп” Корсуна, 1841, 105 — 140).

Л. Боровиковський — „Зимній вечір”:

Буря в хмарі небо криє,
Сипле сніг, як з рукава,
То звірюкою завие,
То застогне, як сова

(„Ластівка”, 1841, 281).

А. Метлинський — „Під горою криниченька” з сербського, „Думки і пісні”, 1839.

Часто подибуємо цей розмір у піснях Тимка Падури (Ф. Колесса: Про віршову форму поезій М. Шашкевича, 15).

Віршем (4 + 4 + 5) складена поезія Л. Боровиковського „Бандурист”, надрукована вперше в повісті Є. Гребінки „Золотаренко”:

З рідше уживаних народньо-пісенних розмірів знаходимо вірш (6 + 6) у поезії М. Костомарова „Ой чого молодий співець зажурився” (з 1939 р.); вірш (5 + 5) — у його ж перекладі з чеського „Квіточка” (з 1839 р.); вірш (5 + 6) з відхиленнями від основної схми на один склад в поезії Боровиковського „Розставання” („Ластівка”, 1841 р.).

З того бачимо, що користування віршовою формою народніх пісень уже перед Шевченком вдомашнялося в українській літературі, так що Шевченко з того боку мав шлях промощений.

Одначе Шевченко ніколи не знижував себе до простого наслідування народніх пісень, яке стрічається подекуди у його попередників, нпр. у поезіях Л. Боровиковського „Вивідка“, „Убійство“, „Розставання“, що є просто переспівами звісних народніх мотивів: уводячи до літератури народні розміри, Шевченко зумів пристосувати їх до найвищих мистецьких вимогів, давав *архитвори пісенної форми*. Що більше: *користуючись елементами народньої ритміки, Шевченко творив нові взірці строф*, зложених із таким тонким почуттям народньо-пісенного стилю, що не раз тяжко відрізнити їх від справжніх народніх пісень.

Для розвитку віршових форм в українській літературі Шевченко дуже прислужився через те, що зумів пристосувати народньо-пісенні розміри, особливо 14-складовий вірш до *стихійного укладу, до широкого розповідного стилю*. Отак зберігаючи зв'язок із народньою піснею, Шевченко піднявся понад примітивізм народньо-пісенної форми; у попередників Шевченка знаходимо тільки слабкі, несміливі спроби в тому напрямку (напр. у О. Шишацького, Л. Боровиковського, М. Костомарова).

Також друга типова форма силабічного віршування, до якої любив звертатися Шевченко, а саме *чергування 12- й 11-складових віршів*, стрічається в українській літературі вже в 1830-х і з початком 1840-х років: у Боровиковського (в перекладі Міцкевичевого „Фариса“, Метлинського („Старець”)⁵⁾

5)

Як човен веселий, відчаливши в море,
По синім кришталі за вітром летить,
І веслами воду і щинить і оре,
Лебежею шиєю в хвилях шумить...

(Вѣстник Евр. 1830 р.)

5)

Вітрець передзимний, вохкий, холодненький
В діброві засохлим листом шелестить.

П. Писаревського („Стецько — можебилиця”)⁷⁾, М. Петренка („Думка”)⁸⁾, А. Чужбинського („Скажи мені правду”)⁹⁾, Кореницького („Вечерниці”)¹⁰⁾ Гребінки („Українська мелодія”)¹¹⁾. У всіх перерахованих письменників із цим розміром в’яжеється *амфібрахічний метр*, що й у згаданій групі Шевченкових поезій має перевагу.

Чотирестопевий ямбічний вірш має в українській літературі свою давню традицію, що згадуємо тут про різдвяні й великодні вірші XVIII в.:

З торбишкою старець іде сивий, старецький,
Лист жовтий, червоний шумить, хрупотить.

(„Думки і пісні”, 1839)

7)

Перевесла в полі дівчата крутили,
Бо жито дожали, зостався ячмінь,
І жати не можна, так хлопці косили,
Ти й той увесь скверний, хоч зараз покинь.

(„Сніг” А. Корсуна, Харків, 1841, 147).

8)

Дивлюся на небо, та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю?
Чому мені, Боже, ти крила не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав.

(Там таки, 175; так само „Смута”, ст. 177).

9)

Скажи мені правду, мій добрий козаче,
Що діяти серцю, як серце болить?
Як важко застогне, як гірко заплаче,
Як дуже без щастя воно зацемить?

(Ластівка, 1841, 213 — 214; так само „Прощання”, ст. 314-316).

10) „Сніг” А. Корсуна, 1841 р.

11)

Ні, мамо, не можна нелюба любити!
Нещасная доля із нелюбом жить,
Ох, тяжко, ох, важко з ним річ розмовляти,
Хай лучче я буду увесь вік ділувати. (З 1840 р.)

(Руська письменність, I, 521.)

Адам задумавсь, ліг в куточку,
 Прайшов Господь, його збудив
 Та й каже: „Де ж ти дів сорочку?“
 — „Я, тату, вчора загубив“.
 „Неправду кажеш ти, небоже!
 Я знаю, де вже ви були!“
 — „Прости мені і Еві, Боже,
 Бо ми сорочку просили“.

(М. Возняк; Старе українське письменство, Львів, 1922, 451. З паперів М. Максимовича).

Найповажнішу спробу перед Шевченком — пристосувати цей вірш до української літературної мови дав І. Котляревський у своїй „Енеїді“; хоча стрічаємо там подекуди й незугарні вірші з підставлюванням дактилів та амфібрахів замість ямбів, то в цілості почин Котляревського треба назвати вповні вдатним. Котляревський безперечно дуже заслужився для прищеплення цієї віршової форми на українському ґрунті та для її вироблення; він підготував шлях для своїх наслідників — тих, що йдучи за його прикладом, плекали ямбічний вірш у травестійному стилі¹²⁾, і тих, що пристосовували цю форму до ліричних та епічних жанрів¹³⁾. Нема сумніву, що приклад Пушкіна та його

¹²⁾ Артемовський Гулак; „До Пархома“; П. Писаревський: „Собака та злодій“, Ластівка, 1841 р.; Шереперя: „Мірошник“, там таки; П. Кореницький: „Панько та верства“, там таки.

¹³⁾ Л. Боровиковський: „Молодиця“ (Вѣсти. Евр. 1828):

Ватагами ходили хмари,
 Між ними молодик блукав,
 Вітри в очеретах бурхали
 І Псьол стогнав і клекотав.

Ця строфа нагадує початкові вірші Шевченкової „Причинної“. Середня частина балади Б-го зложена розміром (4+4+6).
 Є. Гребіпка: переклад Пушкінової „Полтави“, Укр. Альманах, 1831.

І. Срезневський: „Корній Овара“, Москва, 1836.

М. Писаревська: „Петраркина пісня“, Сніп, 1841, 171:

плесяди тягнув за собою й українських поетів, що вживали ямбічної тетраподії; та на нашу думку було б помилкою зводити виключно до цього впливу¹⁴⁾ залюбавання Шевченка до ямбічного диметра, що в українській літературі вже на довго перед тим здобув собі право горожанства. В цьому не погоджуємося з поглядом В. Перетца, Богдановича й інших, що прибільшують вплив російських поетів на Шевченкове віршування.

Також *ананестичний метр* стрічається подекуди у попередників і сучасників Шевченка (у Л. Боровиковського: „Чорноморець”¹⁵⁾, Ластівка, 1841, 20 — 22; у Щоголева: „На згадовання Климовського”¹⁶⁾, „Молодик” на 1843 р., 109 — 110). В тогочасній російській поезії цього метра вживано дуже рідко.

Отак попередники Шевченка, піонери українського романтизму, промостили шлях в українській літературі для нового напрямку не тільки в обсягу поетичної мови, стилю, тематики, але й щодо віршової форми, яку збагатили взірцями, перейнятими з україн-

---

Не можна нам прожити вмісті:
Прощай, коханочко моя!
Нехай без тебе зв'яну я,
Як на морозу жовкнуть листи.

Цитуємо за Шамраєм: Харківська школа романтиків, 1928, 142.

14) Ця виключність вражає у працях про Шевченкове віршування від В. Перетца і до Б. Якубського.

15)

То не сірий туман,
... Тільки ластівки три
З-під сідої гори
Пригортаються.

Це перерібка народньої пісні про убитого козака і три ластівки, що символізують матір, жінку й сестру убитого.

16)

Нам про роки старі
День і ніч кобзарі
На бандурах своїх вигравають.

ської народної поезії і з світової літератури. Звертаючись до силабічної і до метро-тонічної системи віршування, вони виробили до певної міри й зуміли пристосувати до різних жанрів романтичної поезії ті найважливіші форми віршу, якими онісля користувався Шевченко.

Та коли харківські романтики не встигли ще визволитися від етнографізму й невільничого наслідування народньо-пісенних взірців та спинялися на більше, або менше талановитих спробах романтичного стилю, Шевченко дає блискучі зразки романтичної поезії та виявляє правдиве мистецтво й оригінальність також в обсягу форми. Він розгортає ціле багатство й своєрідність народньо-пісенних ритмів, поєднуючи подекуди народній розмір із метро-тонічними елементами, осягає незрівняну легкість і гнучкість 14-складового віршу в його пристосуванні до стихічного укладу, дає взірцеві зразки силабічного віршу, а форму ямбічного диметру доводить до найбільшого мистецтва, що ставить цей Шевченків вірш поруч кращих зразків тогочасної російської поезії.

Своїм народнім кольоритом Шевченкові поезії зробили велике вражіння між іншим також через те, що оце вперше геніяльний поет покористувався блискуче постичним стилем українських народніх пісень та вичерпав у віршуванні, здавалось би, всі його ресурси, так що пізніші спроби в цьому напрямку виходили вже зужитими шаблонами.

Одначе ми помилилися б, коли б сказали, що домінантою Шевченкового стилю, яка підпорядкувала собі всі інші засоби постичної форми й вислову — це тон української народньої пісні (як думав колись П. Куліш). Правда: цей тон сильно дзвенить в усій його поетичній творчості; одначе Шевченко, починаючи вже від ранніх своїх поезій, творить і щораз більше угрунтовує свій власний стиль, у якому подих народньої поезії та її мистецькі засоби замічаються тільки, як одна складова частина дуже скомплікованої й оригінальної

цілості. Це показує вже сам погляд на форму Шевченкових поезій; а ще краще показало б дослідження Шевченкової поетики в цілості. „Раніші поетичні традиції — як каже Навроцький — синтезувалися у Шевченка в певний комплекс, відмінний від народньо-пісенного і книжного стилю”.

За словами І. Франка: „коли в 1861 р. у Петербурзі умер Шевченко, то взяв з собою в могилу цілий один період нашої літератури, цілу одну манеру поетичної творчости. Його дорогою... іти далі було нікуди”¹⁷). І не дивно, скажемо ми: в цілому стилі й оформленні своєї поезії Шевченко був наскрізь оригінальний; про це засвідчує найкраще факт, що не вмів йому дорівняти ніхто з його наслідувачів, які вживали тих самих віршових форм, хоч були між ними й такі таланти, як П. Куліш, С. Руданський. *Шевченко — мистець слова і поетичної форми, був неповторний; після нього — за влучним висловом Костомарова — „даремне хтонебудь намагався б дзвонити в його струни”.*

(Передрук з книжки: Фолклорний елемент в поезії Т. Шевченка, Львів-Київ, 1939, стор. 160 — 165).

¹⁷) І. Франко: М. Старицький. ЛНВ. 1902.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

ПОЕТИКА ШЕВЧЕНКА

I

Про поезію Шевченка існує велика література. Але про поетику Шевченка, тобто про ту суму стилевих ознак, що складають індивідуальність поета, сказано мало — та і в тій малій кількості, що сказано, є чимало спірного, а то й зовсім несправедливого.

З заперечення проти одного з поширених і тим прикріших тверджень я хочу почати доповідь. Маю на оці вкладання в цілком слушну формулу „Шевченко — народний поет” зовсім невірною змісту. А саме: говорячи про народність, розуміють її як так названу колись просто народність, примітивізм, бачать у великому нашому поетові якогось талановитого співця-самоука, приступного будь-якому читачеві, без усяких застережень, простого, як склянка води, щось на взірєць українського Дрожжина. Розгортаємо „Кобзар”, читаємо:

І в термах оргія. Горять
Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори. Дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кипридою і влад
Співають гимн. Приготован
Веселий шир; і полягли
На ложах гості. Регіт! Гомін!

Щоб написати такі рядки, треба було мати неабияку обізнаність в античному світі, неабиякий куль-

турний багаж, — а щоб прочитати їх, розуміючи, треба, знов таки, стояти на певному освітньому рівні. Про те, що не весь Шевченко загальноприступний, говорив колись на підставі власних спостережень Борис Грінченко, — і дарма закидано йому свого часу несимпатичну тенденцію в цій справі: він констатував факт.

Серед поезій Шевченкових останнього періоду його творчості, коли все глибші проблеми ставив поет перед собою, коли доходив він синтези своїх поглядів на історію України, на життя людське взагалі, — маємо таку:

Бували воєни й військовій свари:
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Чагаї,
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало, —
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тавть старого [дуба] ...
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть,
І виростуть. І без сокири
Аж зареве та заведе,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,
Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане. — Будяки
Та крошва — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане куюю на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося Богу,
І небагатії, невбогі.

Перед нами складний символ чи, коли хочете, алегорія, — і зовсім нелегка справа до кінця цю алегорію розшифрувати. Я, принаймні, не берусь. Таке саме бачимо в віршем „Барвінок цвів і зеленів”:

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;

Та недосвіт перед світом
В садочок укрався,
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

Слово недосвіт тлумачать лексикографи наші, як передранішній приморозок, російське „утренник”, — але чому ж тоді авторові шкода того „недосвіта”? Нещодавно довелось мені прочитати чималеньку статтю одного мовознавця, присвячену саме цьому шевченківському „недосвіту”. Автор, ставлячи це слово в ряд таких слів, як „недолюдок”, „недовірок”, висновує, що недосвіт — це невдала, помилкова, що так скажу, любов Шевченка, персонально — Ликера. Це збігається з адресою, на котру написано вірш: П. Я. Макарову. Так воно чи інакше, а вірш таки нелегкий для витлумачення.

Єсть, отже, у простого нібито до примітивності Шевченка поезії, не тільки дуже складні семантично, а й прямо таки загадкові, при чім ця загадковість пливе не з естетичної доктрини, як то було, скажімо, у Маллярме, а з багатства емоційних переживань, образних уявлень і ідейних побудов, закованих у скупі словесні оболони.

Шевченко — поет народний не тільки в такому розумінні, як Кольцов або, високо шанований самим автором „Кобзаря” Берне, а і в такому розумінні, як Байрон, Пушкін, Міцкевич. Він народний поет тому, що висловлює всі найкращі думи, пориви й жадання свого народу, — отже, і всього людства.

Значення Шевченка, як виразника духу і разом з тим духовного вождя українського народу, добре зрозумів і ясно підніс у своїй статті „Чого стоїть Шевченко як поет народний”, — Куліш...

Ясна річ, що своїм світоглядом, усією системою мистецьких образів і засобів Шевченко дуже близький до народної творчості, що сторінки його творів рясно пересипані фольклорними елементами, що так

званий народний стиль органічно був і стилем Шевченка, що такі поезії, як „Ой, не п'ються пива, меди”, або „Ой, я свого чоловіка в дорогу послала” або цілий разок таких перлин, як „Ой, маю, маю я оченята”, „Ой, стрічечка до стрічечки”, „Утопгала стежечку” — це речі, під котрими підписався б перший-ліпший безіменний піснотворець із народу, коли б умів писати. Відомо й те, що з приводу одної з таких поезій (либонь, „Утопгала стежечку”) той же Куліш, без сумніву, тонкий знавець фольклору, питав навіть Шевченка — народне воно чи поетове, — а Шевченко скромно відповів, що там тільки один рядок узято з народної пісні, а все інше — то таки його, Шевченкове.

В цьому розумінні, саме щодо певної частини Шевченкової творчості, треба, на мою гадку, брати так часто цитовані слова Добролюбова, що Шевченко — поет цілком народний і що з ним навіть Кольцова не годиться рівняти.

Це все так. Але не може не впасти в око вдумливому читачеві той факт, що протягом свого життя Шевченко дедалі більше зачіпав свої, індивідуальні струни, і, відпочиваючи душею на таких шедеврах пісенного ладу, як „Ой, маю, маю я оченята”, чи „Над Дніпровою сагою”, створював і такі далекі від фольклорності речі, як „Світе ясний”, „Муза”, „Неофіти” тощо. Прочитаймо хоч би „Музу”.

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,

Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилігала
І повадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.

І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неслонними устами
Сказати правду. Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! — положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

Цей виняткової сили вірш стоїть уже, безперечно, не під знаком народної пісні, а під знаком Пушкіна, Міцкевича, Байрона... а разом з тим він глибоко свій, шевченківський, з таким „необщим вираженням лица”, що нікому іншому в світі, крім нашого Тараса, не міг би належати.

Для підпертя щойно висловленої гадки особливо цікаво приглянутися до еволюції шевченківського епітета. На перших кроках постичної діяльності Шевченка бачимо у нього скрізь чи майже скрізь постійні епітети: вітер буйний, очі карі, море синє, біле тіло, темний гай, чорні хмари і т. д. — або ж, значно рідше, епітети, позичені із романтичного арсеналу, як блідий місяць, сердитий вітер тощо. А в подальшому мистецькому розвитку пост, не цураючись і цих, не дарма ж таки улюблених народом, бо дуже точних і влучних, епітетів, здобувається дедалі частіше на

свої, індивідуально-характерні, неповторні, — небо невмигте, заспані хвилі, очі голубі аж чорні, чорнобрива доля (інтересне застосування традиційного спітета до несподіваного речівника), пречиста дума, нікчемне море, мережані та кучеряві вірші і т. д.

Близько прилягає до зачеплених питань і проблема Шевченкової віршової техніки. Тут, поперше, треба, знов же таки збиваючи несправедливу, колись поширену гадку про Шевченка як про талановитого чи геніяльного самоука, що наївно і невправно орудував формою, підкреслити прийняту тепер у шевченкознавстві думку, що найбільший наш поет досконало володів секретами віршування, найтоншими його засобами, як знамениті алітерації „гармидер, галас, гам у гаї“, або „неначе ляля в льолі білій“, дивовижні ритмічні зміни тощо. Одними з перших зауважили це покійний білоруський поет та літературознавець Богданович і російський критик Корній Чуковський. Шевченко — один із найбільших у світі майстрів звукопису, і не одна його сторінка стоїть під цим поглядом в одному ряду з „Джіннами“ Віктора Гюго, „Осінніми скрипками“ Верлена і „Мідним вершником“ Пушкіна, — а глибокою й органічною мелодійністю своїх ліричних поезій входить він саме в коло таких поетів-музикантів, як Поль Верлен.

Подруге, годиться відтінити цікаву рису Шевченка-віршолисця. З погляду версифікаційної техніки ділиться, як відомо, Шевченкова спадщина на дві категорії: маємо в нього поезії силабо-тонічного, за теперішньою термінологією, складу, зокрема — прекрасні чотиристопові ямби, так написана, приміром, більша частина цитованої вже „Музи“; і маємо поезії, писані силабічним розміром з дуже вільним розташуванням наголосів, як от, наприклад:

Вітре буйний, вітре буйний,
Ти з морем говориш,
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море, —

(8 — 6 складів: „коломиївковий розмір“) або ж таке:

А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше пили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивитися в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами...

(12 — 11 складів з обов'язковою цезурою).

Хоча в першому з цитованих уривків ясно видно тяжіння до хорся, а в другому — до амфібрахія, але, звичайно, негаразд робили всі російські перекладачі дорадянської пори, віддаючи подібні вірші чистими хорсями та амфібрахіями і таким чином нівелюючи їх, позбавляючи всякої характерности. З більшим чи меншим успіхом цю помилку намагаються заглибити сливе всі радянські перекладачі, чия робота по створенню повної збірки Шевченкових поезій в російських перекладах вивершена була року 1939-го і опублікована під традиційним заголовком „Кобзарь“.

Що ж являють собою вірші Шевченка оцього другого типу? Я їх назвав силабічними і не бачу підстави міняти цей термін. Марієтта Шагінян у своїй пристрасній, з любов'ю написаній роботі про Шевченка, — роботі, що не позбавлена, на жаль, і деяких хиб, спричинених саме захопленням ентузіяста-неофіта, — намагається дати свою характеристику Шевченкової версифікації. Характеристика не дуже ясна і навіть овіяна подекуди якимось містичним ніби повівом. Я думаю, що буду не далекий від істини, коли зостанусь при думці, що шевченківська силабіка іде не так від давньої книжної силабіки, як від народної пісні. Шевченко, чоловік, напоений народними мелодіями — не дарма ж, будучи геніальним поетом і першорядним мистцем, був він також і чудовим виконавцем пісні, при чому чи не той самий Куліш ладен був віддати пальму першости саме Шевченкові-співакові, — Шевченко, гадаю я, під час тво-

рення своїх поезій співав в їх собі в думці. Щоб підперти це припущення, нагадаю заяву Федьковича, поета схожої творчої натури, що у нього завжди, коли він писав, „могалася” на умі якась народна „нута”. В світлі цієї гадки легше вирозуміти собі ту свободу в розкладі наголосів, яка дивує нас і чарує в шевченківських 12 — 11- і 8 — 6-рядкових віршах і яку так, саме побачимо в першій-ліпшій народній пісні:

Ой, не шуми луже,
Зелений байраче,
Не плач, не журися,
Молодий козаче.

Але ж надто показово, що як Шевченко в розвитку своєї творчості дедалі більше культивував, поряд із традиційним, індивідуальний епітет, так і в галузі ритміки він дедалі більше схилявся до силаботонічної системи, зокрема — до чотиристопового ямба. Думаю, що це явище зв'язане з ідейно-тематичним ростом шевченківської поезії, з усе рішучішим переходом його на ноги, так би сказати, світового звучання, які чуємо в „Марії”, в „Неофітах”, „Музі”, „Славі”, „Долі” тощо...

2

Існує проста і в цілому сприйнятна схема, за якою постична творчість Шевченка йшла від примарного, буряного, млистоного світу „Причинної”, „Тополі”, від напівфантастичної героїки козацьких морських походів, від палючого туману „Гайдамак”, на тлі якого вирізьблено майже легендарні постаті Максима Залізняка і Івана Гонти, — до простого, ясно-го, твердого змалювання життя людського з його болями і злиднями, інакше кажучи — від романтики до реалізму. В цілому це так. Подібне бачимо і в розвитку творчості Байрона, Гайне, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Міцкевича, в якійсь мірі — Словацько-

го. Кінець-кінцем, під таким знаком стоїть і вся світова література першої половини XIX сторіччя. Але й тут ця схема, як усяка схема, являє собою прокрустове ложе, на яке не так легко вкласти живий поетичний організм. Справді бо: коли перший опублікований твір Шевченка „Причинна” починається суто-романтичною картиною розбурханої наддніпрянської ночі, то вже в одній із ранніх його поем, у „Катерині”, надібуємо такі рядки:

Кричать сови, спить діброва,
Зірочки сіяють;
Понад шляхом, ширицею,
Ховрашки гуляють.

Ота шириця, оті ховрашки — таке конкретне, таке живе, таке далеке від усякої умовності і піднесеності... Та і вся „Катерина” — цілком реалістичний малюнок сучасного поетові селянського життя. А з другого боку — і на останній порі своєї поетичної діяльності не цурався Шевченко високого романтичного патосу, і, приміром, не тільки у молодого Шевченка зустрічаємо ми такі гіперболи, як „вітер... додолу верби гне високі, горами хвилю підійма” („Причинна”, 1838), „Кругом хвилі, як ті гори” („Іван Підкова”, 1839), „сине море звірюкою то стогне, то вие” („Іван Підкова”, 1839), — а не відмовляється від них і літній Шевченко: „Музика плаче, завиває” („Огні горять”, 1850), „могили — гори на степах” („Чи не покинуть нам, небого” — останній вірш поста, 1861). Мало того: саме на останній період життя поетового припадає найбільше поезій, перейнятих високою патетикою і писаних далекою від повсякденності мовою, як „Осії глава XIV”, „Молитви”, початок „Марії” („Все упованіє мое...”), „Подражаніє XI псалму”, „Ісаія. Глава XXXV” і т. д. Нагадаймо один із творів цього ряду:

Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє мое

На тебе, Мати, возлагаю,
 Святає сіло всіх святих!
 Пренешорочная, благая!
 Молюся, плачу і ридаю:
 Воззри, Пречистая, на їх,
 Отих окрадених, сліпих
 Невольників. Подай їм сілу
 Твого мученика Сина,
 Щоб хрест — кайдани донесли
 До самого, самого краю.
 Достойно пітая! Благаю!
 Царице неба і землі!
 Вонми їх стону і пошли
 Благий кінець, о всеблагая!
 А я, незлобний, воспою,
 Як процвінуть убогі села,
 Псалмом і тихим і веселим
 Святу доленьку твою.
 А щні плач, і скорб, і сльози
 Душі убогої -- убогій
 Останню лепту подаю.

Це вступ до поеми „Марія” . . . Ця поема являє собою апотеозу тієї матері-страдниці, образ якої можна сміливо назвати центральним у творчості поета. Євангельська легенда стає під пером його цілком реалістичною сповіддю про цілком реальне бідкування й горе „ображених і упосліджених”. Марія — та ж сама Катерина, та ж сама наймичка, та ж сама бездоляна жінка, що співала: „Ой люлі, люлі, моя дитино . . .”. Бунтом проги „сильних світу цього” во ім'я „окрадених, сліпих невольників”, во ім'я того, щоб процвіли „убогі села”, напоений весь твір од початку й до краю. А отже не цурається й не зрікається тут Шевченко густої церковнослов'янської закраски, євангельських образів та мелодій. Чому й для чого?

Не може бути сумніву, що біблійні мотиви та церковнослов'янські елементи були у Шевченка стилістичним засобом. Справа йшла про вироблення в тогочасній українській літературній мові незвичного ще для неї високого стилю. І саме, послуговуючись

образами з біблії та церковнослов'янськими, писав Шевченко найреволюційніші свої твори...

Вертаючись до поданої раніше схми, слід визнати, що автор „Кобзаря” у своєму творчому зрості справді все більше й більше звертає очі до повсякденного навколишнього життя, до теплих, живих тонів і фарб, до конкретного й простого:

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тином:
Носив у город шалличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постолі
Ременю доброго.

Це знову таки з „Марії”, пізньої поеми, присвяченої дуже сміливій тракторці євангельської легенди; це ж Марія, Ісусова мати, і Іосиф перед нами... Ця зворушлива, безконечно-мила реалістичність письма нагадує нам ті стародавні ікони, де святих змальовувано в вигляді чубатих запорожців.

І ще прецікава риса. Саме в часи створення найпатетичніших, проїнятих гострою революційністю поезій, які своїм високим ладом ріднять Шевченка з біблійними поетами, з Байроном, Гюго, Лермонтовим, Бяліком і прекрасним відголосом яких лунають найліпші сторінки Івана Франка і Лесі Українки, саме в дні, коли народилися такі гнівно-сатиричні речі, як „Юродивий”, „Во Іудеї, во дні они”, „Колись то ще во время оно”, „Саул”, „Якось то йдучи уночі”, — речі, які нагадують, що не дарма ж любив Шевченко Барб'є, не дарма був він сучасником Некрасова і Щедрина, — саме тоді він пише низку таких безхмарних ідилій, як „Ой, діброво, темний гаю”, „І досі сниться: під горою...”, „Над Дніпровою сагою”, „Ой по

горі ромен цвіте", „Тече вода спід явора" ... Це були немов просвіти синього неба серед темного буряного лісу.

Основні тематичні лінії Шевченкової творчості добре відомі читачам. З початку до кінця залишався він вірний улюбленому образу страдниці-матері, що, оточений ореолом найвищої краси і святості, зорею вечірньою осявав гіркий вечір погостового життя. З початку до кінця слугував він і пером поета, і пензлем художника „народові отому убитому", а відтак і всьому страдущому людству, — і коли на першій порі ладен був уявляти золотий вік у легендами повитій минувшині, то навпрості переніс тверду віру в той золотий вік на прийдешнє, і, закликаючи ... „громадою обух сталить та добре вигострить сокиру", упевнено пророкував, що

„... на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі..."

З початку до кінця був він палким патріотом, сином свого краю, що саме в борні за долю отчизни бачив запоруку грядущої „сім'ї вільної, нової" ... А коли говорити про основну рису Шевченка як майстра слова, то ця риса — безмежна щирість вислову, цілковита відсутність усякої пози, — а позою грішили часом навіть такі велетні, як Байрон чи Лермонтов, не кажучи вже про Віктора Гюго, — абсолютне невміння поступатись внутрішньою правдою будь-якій зовнішній красивості. Таким любить і любитиме його повік-віків український народ, таким люблять і любитимуть його повік-віків усі вільні народи землі...

— . —

(Передрук із пропущенням деяких речень й уступів, зумовлених настановами режимної науки в УРСР, із „Наукових Записок" Інституту мови і літератури при Академії наук УРСР, Том II, Київ, 1946, стор. 21-29).

ЛЕОНІД БУЛАХОВСЬКИЙ

МОВНІ ЗАСОБИ ІНТИМІЗАЦІЇ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

I

Серед моментів мистецької роботи майстрів поетичного слова як засіб найбільш виразної характеристики їх манери і манери, типової для напрямів, до яких вони належали, увагу дослідників привертав до себе переважно епітет і в широкому значенні слова (включаючи прикладку та присудок), і в вузькому (прикметник і прислівник як означення). Для цього були, звичайно, свої серйозні підстави, викладені хоча б у славнозвісних творах Олександра Веселовського¹⁾. Але було б неприпустимою обмеженістю задовольнятися при вивченні стилю поетів саме цією стороною мистецької роботи, ігноруючи низку інших моментів не набагато меншої ваги. До таких слід, безперечно, віднести вибір постом і в ліриці і в епосі тих або інших з в е р т а н ь, надто — звертань у їх повній мистецькій оформленості, тобто в оточенні всіх слів, що надають їм відповідної характеристики. Звичайно, що не останнє місце серед словесного оточення звертань мають посісти і сполучувані з ними постом прикметникові епітети, — міцний засіб підкреслення найважливіших емоціональних і образних елементів слова.

---

¹⁾ А. Н. Веселовский. Историческая поэтика. Вид. 1940. „Из истории эпитета”, 1895, ст. 73-93.

Тарас Шевченко — один із найоригінальніших світових поетів, тим оригінальніший, що його своєрідність сполучається з увібраними ним в себе численними особливостями манери постично-народної, — може, більше, ніж хтонебудь інший, показує, як саме вибір і художнє оброблення звертань глибоко пов'язане в нього з основними нервами його творчості, з основними особливостями його мистецьких уподобань і майстерности.

II

Постична думка Шевченка перебуває в колі кількох дуже стійких, невідступно його хвилюючих і привертаючих до себе об'єктів. Їх порівняно небагато, але їх ідейно-лірична сила для нього як людини і для його мистецької творчості величезна.

Рідна українська земля; рідний народ, пригноблена і своїми і чужими панами та полупанками його народна маса; ідея вищої правди, постійно ображуваної в людині, якою її знає Шевченко насамперед у самому собі, живому уособленні свого знедоленого народу, і в ряді трагічних фігур старого українського села: відкинутій навіть рідною сім'єю дівчині-покритці, її приреченій ще в утробі матері на образи та злидні дитині — „байстряті”, в молодому бідняку — вдовиченку, якого голять в москалі, бо нема кому захистити його, та інш.; втілення всієї гіркоти особистого і народного страждання — „неправдива” доля, що могла б бути і іншою, прогилежною тому, чим вона є в смутному житті людини; присграсна мрія раба з колиски — казкова воля, неясна в її конкретних обрисах, але хвилююче-прекрасна, предмет віри, що саме вона є вираз справжньої, належної людині правди; давня слава України, козацька слава, — ідеалізовані почуття кривавої помсти народу над його гнобителями, іноді перебивані гуманними загальнолюдськими, що борються в поеті з першими; свої думи як відкла-

дення і вияв всього йому найдорожчого — ось в основному те коло провідних уявлень, в якому весь час перебуває душа поета.

Глибокими коренями всі ці комплекси уявлень, ідей і почуттів вросли в психологію української народної маси Шевченкового часу. Із словами, що переказують їх, пов'язані не просто загальнолюдські поняття, легко перекладувані з мови на мову. Шевченко здобув їх від рідного народу; в його душі вони відбилися еквівалентно тому, що вклала в них за віки свого життя народна маса, і, ввійшовши органічними елементами в його мистецькі твори, вони стали тією міццю справді народного ліризму, яку можна одержати тільки з рідного ґрунту як відстій його соків, тільки будиши людиною, міцно з цим ґрунтом пов'язаною, людиною, що припала до неї засмаглими устами сина.

Майже завжди звертання до України супроводжується у Шевченка сердечним моєю (не в звертаннях у нього нерідке *п а ш а*):

„Привітай же, моя пенько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину!”

(„Думи мої...”)

„А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе лігатиму
З хмари на розмову...”

(„Сон”)

(Див. не в звертаннях: „А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї І невеселії ті дні, Що пронеслися
надо мною В моїй Україні колись...” — „І знов
мені не привезла...”; в російською мовою писаній поемі
„Слепая”... „Я неспритворною слезой С моєю Україно
й делюся”, або „... Нехай своєю Україною
Я ще раз побачу”, — „До Основ'яненка”).

Порівн. також:

«Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!
Хто тебе не мучив?»

(«Іржавець»)

«О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?»

(«Козачковському А. О.»)

Часто ж Шевченко, звертаючись до України, характеризує її тими або іншими зворушливими прикладками: вдова в супроводі певних епітетів, ненько, серце мое та ін. Імовірно, що в цитованих рядках з вірша „Козачковському” доле моя є сама епітет-прикладка до моя країно.

Крім наведених прикладів, див. ще, прим.:

»Україно, Україно!
Серце мое, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!»

(«Тарасова ніч»)

«... Прощай же ти, моя нене,
Удова-небого!»

(«Сон»)

«Плач, Україно!
Бездітна вдовице!»

(Там же)

Особливо характерне звертання:

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?»

(«Розрита могила»)

— типове Шевченківське сполучення виявів емоційності загального характеру із своєрідно перетвореною емоцією релігійною: „Світе тихий . . .” — початок церковного гимна-молитви, прикладка, з новим змістом перенесена на Україну . . . Шевченко ввібрав церковну фразологію в її емоціональній насиченості в живий фонд своєї постичної мови, перетопивши старий метал для нових начинь — з почуттями інших захоплень, інших пристрастей.

Уявлення про долю в Шевченка часто й густо дорівнює „недолі, знедоленості”. У цьому уявленні-понятті в нього зібрані звичайно гіркота та біль пережитого й переживаного, то глибоко-особистого, то соціально-групового (селянської дівчини з її нещасливим коханням, жахливе життя „москаля”-солдата тощо), то загальнонародного. Доля людини взагалі, доля самого поета могла б бути іншою. За вимогою вищої правди, що її він чує в собі, як нічим не приглушимий внутрішній голос, вона повинна бути іншою; але вона є те, чим вона виявляється в житті, — спотворення найкращих бажань людини, скривдження його віри в високе та справедливе, довга низка страждань і незаслужених образ. Поет по-народному відчуває долю, як живу істоту, як об’єкт його докорів і протесту, як те, що мучить його і в той же самий час облудно обіцяє бажане щастя, — і тому звертання до неї і віддалено не звучать у його ліриці як риторизми, як штучні постичні формули.

«Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися . . .»

(«Гайдамаки» — „Ярема”)

«Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої».

(«Минають дні»)

Із надр народного світогляду та насиченого народним почуттям слововжитку ідуть ті епітети, в супроводі яких виступає в нього доля:

«Як же тебе не проклинать,
Лукава я доле?»

(«А нумо знову віршувать...»)

Або з прикладкою і протилежним при ній епітетом:

«Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!»

(«Доля»)

Порівн. із цим і називні предикативні сполучення, як от:

«У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лиха я доленька моя!...»

(«Варнак»)

У почуттях персонажів Шевченка ми пізнаємо, отже, відразу його власні або близькі до них почуття, — чи то докоряє своїй долі безталанний чумак, поганяючи чужих волів («У неділю не гуляла...»):

«Доле моя, доле!
Чом ти не така,
Як інша чужая?»;

чи то до своєї долі звертається селянська дівчина, страждання якої не абстрактні, а життєво-конкретні, — всі коренями своїми стосуються побуту суворого й безрадісного:

«Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю.
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву,

Моя доле неправдива,
Безгаланна я!»

(«Якби мені черевики»)

«Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись».

(«Не тополю високою вітер нагинає»);

чи розповідає про свою справді жахливу долю співрозмовник поета дід-варнак („Варнак”):

«Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!»

Але доля, як вже сказано, всім забарвленням почуття — своєрідно діалектична в Шевченка. Найчастіше в нього вона спотворення законного права людини на щастя, і поет лише тільки іноді ставить покірливо до того, що дала йому вона, „лиха” і „лукава”. Він то з сумом дорікає їй, емоціонально уособлюючи в цьому образі довгий ряд своїх страждань та розбитих надій, то в сполученні з волею виявляє її „справжню”, її бажане обличчя:

«Доле! Доле!
Моя проспівана воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися...»

(«Г. 3.»)

До цього сполучення порівн. у вірші „Варнак”:

«Старий
Згадав Волинь свою святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину».

Або в „Тарасовій ночі”:

«Де поділась доля - воля,
Бунчуки, гетьмани?»

Ласкаве доленько, коли воно не стосується людей, не є в Шевченка, як і у фольклорі взагалі, справжнім виявом ласки: його емоціональність — елегійна нестливість, вияв суму за тим добрим, чого вона не принесла з собою, але про що мріяти не перестає серце.

Як рідку заміну долі можна зустріти в Шевченка звертання — талане з тим же значенням і з близьким емоціональним забарвленням, зрештою, — коли це відчуття не є суб'єктивне, — трохи слабкішим: талан як *слово* не так налите соками народної емоціональності, в ньому менше вікового осаду народних почуттів, отже й хід асоціацій, пов'язаних із ним у поета, індивідуальніший, примхливіший:

«Ой, талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідрапий цигане,
З бурлаками гуляєш?»

(«Сова»)

Варт уваги, що в Шевченка звертання до волі як самостійні, здається, відсутні зовсім. Під впливом народної манери воля в нього щільно сплітається з улюбленим словом-уявленням доля. В цитованому вірші Шевченко починаючи словами: „... А я /Про тебе, воленько моя,/ Оце нагадую”, зараз же сполучає це слово із звичною для народного стилю долею.

Цікавий є епітет, яким супроводжує Шевченко своє звертання воле, епітет не народний, свій, з великим внутрішнім змістом — проспівана я, Воля проспівана, втрачена за піснями або через пісні. Ключ до цього епітета легко розшукується і в біографії пое-

та, і в прекрасних рядках вірша „Перебендя”, де згадується доля поета:

«...Бо на їй [землі], широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує, —
Його на сім світі ніхто не прийма».

Лише рідко Шевченко виходить за межі простих звертань, іноді з характерними прикладками або спітетами, коли говорить про думи, улюблені дітища свого творчого духу:

«Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!»

«Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині».

«...Квіти мої, діти!
Нащо вас кохав я, нащо доглядав?»

«Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!»

(«Цигрине, Цигрине»)

Але ось звертання до своєї думи з несподіваними прикладками, що вносять у це поняття якесь сімейне тепло і ласку, і із своєрідно застосованим епітетом побожної урочистості, сміливо перенесеним на свої почуття з найбільш недоторканого кола церковної поезики:

«Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино!
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину...»

До цього епітета порівн.:

«А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!»

(«Муза»)

Окреме місце належить і звертанню-прикладці, натуральній з погляду психології Шевченка, але незвичайній для нього серед численних випадків звертання до дум:

«Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла —
Свое товариство!»

(«Сон»)

До того ж кола звертань-емоціональних абстракцій можна віднести і

«Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марне плачеш?»

(«Сон»)

Далеко рідші в Шевченка звернення до інших понять, як от:

«Муко!Муко!
О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли?»

(«Хоча лежачого й не б'ють»)

«Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянцями закрито
І розп'ятієм добито?»

До речі, символ в тому предметно-словесному оточенні, в якому його тут подає Шевченко, такою мірою сплітається з конкретними речами, про які говорить поет, що й сам набуває значення майже конкретного предмета.

З-поміж усіх Шевченкових звертань цієї категорії чи не найсвоєрідніше звертання поета до „слави”, до своєї власної слави. В обраних Шевченком словах, якими він характеризує її, напрочуд дивно сплелися і біль, і посмішка, і ласка до неї, і визнання її драгуючої примхливості. До оригінальності Шевченкових епітетів слави ледве чи багато паралелей знайдеться навіть в усій світовій літературі.

Цікаво звучить у цьому вірші і: „А ти, задріпанко, шинкарко, / Перекупко п'яна! / Де ти в ката забарилась / З своїми лучами?” і „Гарненько обіймемось, / Та люблю, та тихо, / Пожартуєм, чмокнемося / Та й поберемося, / Моя краля мальована” — епітеги, подані в оточенні сміливо висунених побутово-селянських уявлень, переважно — знижених або навіть презирливо забарвлених.

Що вибір звертань абстрактних і збірних понять у Шевченка щільно пов'язаний, сказати б, з основними джерелами його мистецької психології, — це ясно, крім всього іншого, з того, що саме це коло обробляє він своїм улюбленим засобом інтимізації — займенниками той, та... отой, ота...

Шевченко не звертається до поетичних абстракцій, — ця штучна манера чужа його поетиці, його авторській психології. Жива в нього Україна, жива в нього доля, усіма соками гарячого серця налиті улюблені діти його творчого духу — поетичні думи.

Серед провідних уявлень, що весь час привертають його до себе, є й винесене ним із надр релігії — Боже (милий, мій єдиний тощо), звертання надто часге в нього і надто характеристичне... Бога Шевченко уявляє собі в своєму вихідному постичному розумінні як всемогутнього, обов'язково — носія най-

повнішої моральної правди, правди не абстрактної, а живої, людської, притамавної серцю поета, що боліє стражданнями людей, які він бачить і на які він не може заплющити очі. Бог для Шевченка, при всьому цьому, не перетворюється в ідею, а залишається особою, до якої поет скеровує свої почуття і пристрасні запити-вимоги. Хоч як намагається релігійна мораль виправдати той життєвий устрій, свідком якого є поет, — цей устрій не може не видаватись його чесній душі образливим спотворенням самої ідеї справедливості. З цього двоїстість поетового ставлення, відбитого в звертаннях: то гарячі заклики про допомогу, про здійснення тієї правди, перемоги якої він жде від її уявлюваного вічного носія, то вияви почуттів людини, обуреної жахливими злочинами, що їх вона бачить навколо себе щодня і щогодини і що їх не може не бачити „всевидящее око” та існування яких вона (людина) ніяк не може сполучити з уявленнями про найвищу правду, що мала створити світ і ним керувати.

Для порівняно нечисленних Шевченкових звертань, просто неналежних ні до народного фонду, ні до кола його спеціально-оригінальних, характерними залишаються, своєрідно виправдуючи і ту частку штучності, що міститься в них як фігурах, — то скерованість на об'єкти уяви і думки справді хвилюючого значення (часто й густо ряд цих персоніфікованих об'єктів закінчується звертанням до людей):

«Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Грай же, море! Мовчи, гори!
Гуляй, буйний, полем!...
Плачте, діти козацькі!...»

(«Тарасова ніч»)

«Спи, Чигринє! Нехай гинуть
У ворога діти!»

Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!»

(«Чигрине, Чигрине»...)

«Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине!...
І про тебе,
Старче малосильний,
Ніхто й слова не промовить...»

(Там же)

«...і вам слава, спні гори,
Кригою окуті!
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті!
Борітеся — поборете!...»

(«Кавказ»);

то глибока сердечність, винятково емоціональна насиченість об'єктів звертання самих по собі, об'єктів, що становлять, сказати б, ніби частину самої людини-поета:

«Виливайся ж, слово-сльози!»

(«Гайдамаки» — „Урема’)

«...І дівоче
Серце боязливе
Стрепететься, як рибонька,
І мене згадає...
Слово моє, сльози мої,²⁾
Раю ти мій, раю!»

(«Чигрине, Чигрине...»)

«Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне?...

---

²⁾ Щоправда, в цьому прикладі «Слово моє, сльози мої» можна розуміти і як додаток-прикладку до мене. Після «мої» потрібний тоді інший розділовий знак.

Засни, моє серце, навіки засни...
Закрий, серце, очі...»

(«Чого мені тяжко...»)

Порівн., такі ж звертання і не від поета, а від його персонажів:

«Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули...»

(«Думка»)

«Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому.»

(«Дівинії ночі»)

III

Нестяглі поняття, що стосуються до кола любовної лірики, в Шевченка майже від початку і до кінця залишаються народними, фольклорними, зрозумілими в їх теплоті й чистоті українському парубкові і українській дівчині, але глибока щирість Шевченкового ліризму освіжує їх віками ввібрану в себе емоціональність, наливає новими соками живі сердечно-ніжні слова любовних почуттів.

Ось укладені в уста дійових осіб звертання, прямо почерпнуті з народного джерела:

«Серце моє! доле моя!
Розкрий карі очі!
Подивися!»

— звертається молодий „рибалонька” до своєї утопленої коханої, яку йому не вдалося врятувати („Утоплена”).

Ні, Ярино, моє серце,
Рожевий мій квіте!
Я не брэг, тобі, Ярино!...»

(«Сліпий»)

«Хіба й, сиравді, я не сестра?»
«Ні, моє кохане! Моє серце!»

(Там же)

«Зоре моя!
На мою могилу світи, зоре! А я буду
З-за світа лігати
І про тебе, моє серце,
На небі співати».

(Там же)

«Прощай, моє любе,
Моє серце!...»

(«У Огніві»)

«Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою. —
Через тиждень! Через тиждень!
«Раю мій, покою!»

(«Гайдамаки»)

«... Мене шукав, мене найшов.
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!»

(«Гайдамаки»)

Тай саміт фольклорний тон зберігають Шевченкові звертання, коли він говорить від себе:

«Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися!
Нумо, серце, лицятися...»

(«Туман, туман долиною...»)

«А я зрадів би, моє диво!
Моя ти, доле чорнобрива!»

(«Якби зустрілися ми знову»)

«Покинули [думи] сиротою
З тобою одною,

Мое серце, моя зоре,
Раю мій, покою!»

(«Сліпий»)

«А ти, доле!
А ти, мій покою!
Мое свято чорнобриве,
І досі між ними
Тихо, мирно похочаєш?»

(«Г. З.»)

Порівн. і просто пестливі:

«Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте...»

(«Маленькій Мар'яні...»)

Типове в цьому відношенні звертання до Музи:

«І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене».

(«Муза»)

Змішаний характер (фольклорний і літературний) мають звертання у вірші „Ликері“:

«Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста...»

Для суто шевченківської своерідності тих вражень, які він уміє створювати, переключаючи колишні почуття, почерпнуті з фразеології релігійних джерел, на кохання в його найбільш світлому і піднесеному сприйманні, надзвичайно характеристичні рядки з його вірша „Г. З“:

«Чи ще й досі

Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдине є свято!»

Церковнослов'янське слово всує, до того належне до надто урочисто забарвленого біблійного тексту, надає любовному звертанню піднесену побожність...

IV

Звертання до своїх друзів у Шевченка сходять не нечисленні типи.

Один з улюбленіших як прикладка — мій друже єдиний (мабуть, фольклорного походження); порівн. у Шевченка ж як звертання — прикладка персональна: „Петрусю! Друже мій єдиний! Моє ти серце! Мій ти сину!” („Петрусь”).

«І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий...
О друже мій добрий! друже незабутий!»

(«Кавказ» з присвятою Якову де Бальмену)

«Привітай же благодуще
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!»

(«М. С. Щепкіну»)

Порівн. цю ж прикладку, в її семантиці менш мотивовану, у штучному застосуванні до Чигрина:

«Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну».

Друге з улюблених і психологічно характерних — друже-брате:

«Надворі, бач,
Наступає свято...

Тяжко його, друже - б р а т е,
Самому стрічати
У пустині».

(«Не додому вночі йдучи...»)

«... Долиною козак іде
Та у журби питається,
Де та доля пишається?...
Не там, не там, друже - б р а т е,
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині».

(«Ой, по горі ромен цвіте...»)

«Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.
А понеділок? ... д р у ж е - б р а т е!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи».

(«А. О. Козачковському»)

«Отак-то, ляше, друже - б р а т е!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели...»

(«Ще як були ми козаками...»)

Порівн. ці ж звертання, просто поставлені поряд:

«Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла, а осталась,
Тліє, й досі тліє!»

(«Москалева криниця»)

Або одне за другим в окремих рядках:

«Не додому вночі йдучи
З куминої хати,
І не спати лягаючи,
Згадай мене, б р а т е.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,

Отолі мене, мій друже,
Зови на пораду».

(«Не додому...»)

З виразно-шевченківських епітетів заслуговує ще на увагу: „Спасибі, друже мій убогий...” („Мені здається, я не знаю...”).

Найменш характеристичні, звичайно, випадки, коли Шевченко обмежується в звертанні простими друзем і мій друже:

«Отак-то, друже мій, живи,
То й весело на світі буде».

(«Москалева криниця»)

Порівняно рідкі в Шевченка фамільярні братіку, братіки;

«Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте й не читайте —
Про мене... Я і не прошу...
Для себе, братіки, спишу...»

(«Між скалами, неначе злодій»)

Слово-звертання б р а т е, психологічно змістовне у відповідних контекстах (порівн., прим., „було колись... Не вернеться... не вернеться... А я, брате,.. — „Чернець”), стоїть перед небезпекою в інших втрати своєї емоціональності, набуття ним певної механізованості. Шевченко чудово оживлює його силу простим епітетом: епітет „зовнішній”, але звертання завдяки йому набуває нової конкретної змістовності:

«Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину...
І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!

Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй!».

(«Варнак»)

Безпосередньо з народного джерела походять Шевченкові неслівні звертання-тропи з образами п т а х і в:

«... Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати...»

(«Заворожи мені, волхве»)

«І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині».

(«Н. Маркевичу»)

«Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!»

(«А. О. Козачковському»)

«Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате...»

(«Н. Маркевичу»)

«Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Іде ось як жити довелось?...
Чи так, лебедюку?! — Еге...»

(«Ну що б, злавалося, слова»))

Окреме місце посідає в ліриці Шевченка звертання, — як є всі підстави гадати, — до М. Ю. Лермонтова. Це сповнений сили і справді побожного преклоніння гимн творчості великого поета-гуманіста:

«Де ж ти,
Великомучениче святий,
Пророче божий? Ти між нами,

Ти, присносухий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим».

(«Мені здається --- я не знаю»)

V

Порівняно численна в Шевченка — група звертань до героїв його епічних творів. Шевченко — один із найліричніших епиків світової поезії, майже позбавлений здатности до суто епічного зображення, об'єктивного в точному значенні слова, і в цьому є його своєрідна сила, величезна сила почуття, яким просякнуте зображуване, і надзвичайна ширість, з якою почуття висловлюється і завдяки цьому передається читачеві. Шевченко, переказуючи щось, ніколи не буває спокійний. Він бере для свого способу і сюжети самі по собі хвилюючі і — нерідко — такі, що викликають жах у читача, до того незрівняно більшою мірою, ніж це може собі дозволити звичайний епік, охоронець суворої „естетичности” в мистецьких жанрах. Шевченко ніколи не відриває себе як поета від предметів своєї творчої фантазії, не відриває в такій мірі, що сама вигадка, навіть фантастично забарвлена, справляє враження переживання, яке відбувається знову, того, що дійсно було ним бачено, що дійсно трапилось, що є так або інакше біографічне³⁾. Отже, завдяки цьому не здаються умовними, ще менш риторичними, його звертання до своїх героїв. Муки та бажання їх передаються як такі, що пройшли через власну душу поета. Чи любить поет, страждаючи їхніми болями, чи гнівом та обуренням проти злобливих і лукавих горить його велике по вінця переповнене почуттям

³⁾ Не входячи в подробиці, вкажу для прикладу таку деталь у «Княжні». Розпусник-князь серед іншого має репутацію «патріота, убогих брата». Ця цілком випадкова риса (до неї пор. Шевченків вірш «П. С.») ніяк не пов'язана з його характером, як він поданий у поемі, і справляє враження згаданої на підставі чогось справді чужого поетом.

серце, — він звертається не до анемічних або штучно оживлених предметів творчої фантазії, — а до людей живих, — незрівнянно живіших, ніж ті тисячі, за виразом Гоголя, „існувателів” („существователей”), повз яких проходить байдужий погляд рядової людини, що не бачить у них нічого, крім звичайно малоцікавої зовнішності.

У Шевченка гостро відмежовані його почуттям фігури позитивні, страдники або герої, — і негативні — злочинці і тиранн, майже завжди належні до класи гнобителів; нейтральних у нього зовсім мало. Для тих, кого він любить, він знаходить щирі і змістовні нестливі слова любови; для тих, кого ненавидить, — такі ж насичені слова гніву й огиди. Ось, приміром, авторські звертання до своїх героїнь — нещасних жертв обману, звірчої похоті тощо.

Ліричні формули звертань до своїх персонажів не відрізняються в Шевченка істотно від його улюблених формул особистої лірики:

«Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!»

(«Катерина»)

«Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє».

(«Княжна»)

«От і пишайсь гелер, княгине!
Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі».

(Там же)

З рідших:

«Красо моя молодая,
Горенько з тобою!»

(Там же)

Або звертання до прекрасної і доброї княжни як жертви жажливого злочину свого батька:

«Тебе тільки не покине
Лихая година ...
Княжно моя безталанна,
З нівечений цвіте!»

(«Княжна»)

«І ти осталася, не бого,
І не осталося нікого
З тобою дома ...»

(«У нашім раю на землі»)

«Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люди дивувались?
Пропала, немає!

І любитимеш, не бого,
Поки не загинеш ...»

(Там же)

Порівн.:

«... А ти,
В великомученице! Села
Минаеш плачучи вночі».

(«У нашім раї на землі»)

«Прокиньсь, прокинься, чистая!»

(«Княжна»)

До своїх друзів Шевченко звертається найчастіше з теплим брате. Саме це тепле, сердечне слово в оригінальному оточенні вживає він як прикладку при звертанні й до своєї улюбленої, високо вшановуваної ним історичної постаті — гетьмана Петра Дорошенка (пор. про Дорошенка: „Тільки ти, святий Ростовський, /Згадав у темниці /Свого друга великого...”):

«А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Нездужаєш, чи боїшся
На ворога стати?»

(«Заступила чорна хмара...»)

Варт зазначити, що оригінальність цього звертання збільшується ще своєрідністю його застосування у відповідному контексті: голос автора ніби зливається з голосом самої народної маси, і Дорошенко відповідає на звертання так, як би почувши його від своїх сучасників. Прямо від автора ще раз повторюється таке звертання далі: „Отак тобі довелося, Запорозький брате!...”

«Гади, гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?»

(«Єретик»)

— гнівно викликає великий „єретик” Ян Гус.

Як споріднені із цим звертанням — сповнені обурення власні звертання поета до злочинців, тиранів, губителів:

«Іде в покої... Скверний гаде!»

(«Княжна»)

«О люде поганій!
Де ти взявся? Що ти робиш
Чого ти шукаєш?»

(«Сон»)

«Кати! кати! людоїди!
Наїлись обое,
Пакралися! А що взяли
На той світ з собою?»

(Звертання до Петра I та Катерини II. «Сон»)

«О, царю поганій!
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?»

(«Сон»)

Цілком Шевченків, власний всією характерною тональністю, і голос „білої пташки” у тому ж вірші:

«І ми сковані з тобою,
Людо їде, змію!...
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!»

(«Сон»)

«По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!»

(«Кавказ»)

«Кляті! Кляті!
Де ж ваша слава?? На словах!»

(«Мені здається — я не знаю»)

«Капусниця закурена!...
А ви, мості-пані?
Бенкетуєте в Парижі,
Поганці погані!»

(«Три ворони»)

«Схаменіться, недолюдки,
Діти юродиві!»

(«Послання»)

Порівні і звертання до прямо не названої Катерини II:

«... Тебе ж, о Сукко!

І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!»

(«Хоча лежачого й не б'ють»)

«Кого, лютий кате,
Кого ти катуєш?!
За що, за що дитя своє
Молоде мордуєш?»

(«Утоплена»)

— звертається поет до розпусної матері, яка задрить вроді і молодості своєї дочки і всіляко її мучить.

Поза цими двома основними групами звертань до своїх персонажів Шевченко виявляє порівняно мало типового. Проте, і серед небагатьох його звертань відмінного характеру відразу ж помітний саме його стиль, саме провідні риси його психології, його ставлення до людини.

Ось аж ніяк не випадкове звертання б р а т е, а не якесь інше до винесеного хвилями сіромахи-козака, голого й босого, але задоволеного вже тим, що він на волі:

«Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попроси
Та тієї долі!»

(«Між скалами»)

«Коло пустки на мильці
Москаль шкандибає,
На садочок позирає,
В пустку заглядає...
Марне, брате! Не вигляне
Чорнобрива з хати...»

(«Рано вранці»)

Серед іронічних (дуже нечислених, чи не поодиноких) звертань Шевченка до його епічних фігур заслуговує на увагу своєрідністю свого забарвлення

те, яке зустрічасмо у вірші „У Вільні, городі преславнім“. Старий батько-еврей пильно стереже свою дочку, ніби знаючи, що вона кохається з християнином-студентом. Сторожити її він найняв стару Рухлю.

«Ні, не боже,
Рухля не поможе!»

— зауважує напівіронічно, напівспівчутливо автор на ці марні заходи свого кінець-кінцем трагічного персонажа.

VI

Шевченко порівняно часто звертається, сказати б, до тих, хто може йому співчутти, поділити його настрої, кого він уявляє як свого читача або співрозмовника. Тут теж у нього, власне, дві групи звертань: люди, люди добрі, селянська маса, до якої весь час хоче пригорнутися, в якій шукає співчуття, відгуку своїм стражданням наболіле серце поета. та дівчата, жіноча молодь, предмет і його любови, і його, сказати б, батьківської турботи.

«Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію».

(«Ой, гляну я»)

«Вибачайте, люди добрі!
Може, недоладу,
Кому не завадигь »

(«Гайдамаки» — „Ярема“)

«Вибачайте, люди добрі!
Що козацьку славу
Так навманья розказую . . .»

(«Гайдамаки»)

Але люди — „людство" в Шевченка нерідко і предмет його докорів. Він знає і багато негативного, мерзенного в їх природі і діяннях:

«Люди, люди!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люди!»

(«Гайдамаки»)

«Так то, люди,
Хотілося б... Та що й гадать...»

(«Не гріє сонце на чужині»)

«Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть?... Люди! люди!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То отдасте».

(«П. С.»)

«О люди! люди не бораки!
Нащо здалися вам царі?»

Порівн. і цілком поодиноке стримано-холодне „г р о м а д о":

«Не похвали собі, громадо, —
Без неї, може, обійдусь, —
А ради жду собі, поради!»

(«Хіба самому написати»)

Чи думав Шевченко, що саме молода жінка, надто дівчина буде його найвдячнішою читачкою, що саме їй будуть найбільш близькі образи та почуття його художніх творів? Мабуть, так воно й було: тематика і його епоса, і його лірики має в собі так багато специфічного жіночого; він, в усякому разі, насамперед до жінки, до її найважчої долі звернув свій спів-

чутливий погляд. Малюючи так часто трагедію широкого кохання дівчини, поет був певен, що його „добрі сльози“, пролиті над жертвою, насамперед легко знайдуть собі шлях до молодого жіночого серця⁴). Розповідаючи про кохання Яреми й Оксани, поет жартовливо зупиняється:

«Аж обридло слухаючи,
Далебі, дівчата!...
А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаете, --
Гріха на всю губу!»

(«Гайдамаки» — „Титар”)

«Постривайте, все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!»

(«Тополя»)

«І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зостринеться...
Не знайте, дівчата!»

(Там же)

«Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніе —
Не довго, дівчата!»

(Там же)

«Стережіться, дівчаточка,
Сміяйтесь з нерівні».

(«Титарівна»)

---

⁴) Порівн. знаменні рядки у вірші «Не для людей, тієї слави...»: «...! в сім'ї веселій тихо / Дітей привітають, / І сивою головою / Батько покиває.» Мати скаже: «Бодай тії / Діти не родились, — / А дівчина подумає: / — Я їх полюбила».

«... він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Во віки».

(Там же)

«Отакий то мій Ярема...
Таким і я колись то був.
Минуло, дівчата!
Чому не осталося?»

(«Гайдамаки» — „Ярема”)

З рідших, але теж характерних для психології Шевченка, певне місце в його поезії посідають звертання до молоді, взагалі, напр.:

«Тяжко, діти,
Вік одному прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить».

(«Мар'яна-черниця»)

Нарешті, до цієї групи належить і зворушливе і ласкаве брати мої в прославлених рядках „Послання”:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!»

VII

Рідко зустрічаються у Шевченка звертання не з тим прямим почуттям, яке повинні викликати відповідні слова. Як цікаве наведу те у вірші „Ой, пішла я у яр за водою...” з міццю великого спотвореного зрадою почуття, що його на належне місце ставлять наступні гнівні рядки. Дівчина, яка любила й вірила сво-

ему коханому, побачила його з іншою і зрозуміла, що її обмануто. „Йване мій, Іване”, — вигукує вона, не вгасивши недавнього почуття і перебиваючи його новим, повним сили — протилежним:

«Друже мій коханий,
Побий тебе сила Божа
На наглій дорозі».

З нечисленних у Шевченка глузливих звертань, як приклад особливо влучної іронії, можна вказати хоча б те звертання до ченців, що його знаходимо у вірші „І Архімед і Галілей...”:

«А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим!»

VIII

Звертання до предметів в більшості належать у Шевченка до фольклорного фонду. Такі, напр.:

«Ой, хустино, хустиночко!
Мерсжана, шита!»

(«Хустина»)

„Дівчина з калиною плаче, розмовляє”:

«Широкая, високая
Калино моя,
Не волюю до схід сонця
Поливая!»

(«Чого ти ходиш на могилу?»)

Як своєрідна словесно-звукова мережа особливо притягає до себе увагу сполучення з вихідним звертанням:

«Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане!»

Чому мене не сховаєш
Серед лану в тумані?»

(«Наймичка»)

Думку читача не турбує тут ні очевидна тавтологія (звертання до тумана, щоб сховав того, хто його просить, в т у м а н і), ні примхливе зближення понять: увесь ряд слів, які тут тулягься одне до одного, переважно підказувані саме звуковою подібністю, — це строката тканина прекрасного килима, прошитого шовковою ниткою провідного слова-звертання⁹).

Поза фольклорним впливом в точному значенні слова, але як щільно пов'язане з колом почуттів селянина, в Шевченка виступає звертання до символізованої н и в и:

«Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!

Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Ти посійся не словами,
А розумом, ниво!...

(«Не нарікаю я...»)

Ниво-десятино відбиває вплив відомих слів О. Кольцова в російському вірші „Ну, тацися, Сивка...“ („...пашней десятиной“), але всі почуття, весь сік думки, яким валить в Шевченка н и в а, падає цьому звертанняю його індивідуального характеру.

⁹) Цей вірш може, як і сила інших, служити виразною ілюстрацією до тези М. Т. Рильського: «Шевченко є справді віртуоз звукопису, вміння передавати певним добром приголосних і голосних звуків певний настрій, певний образ» (рос. мовою — «Шевченко — мастер слова», „Красная Башкирия“, 10/III 1942 р.).

IX

Є ряд характеристичних і серед незвичайних для Шевченка звертань.

Ось, приміром, взяті із фонду старого класицизму образи, які дістають у нього в звертаннях, як мабуть ні в кого іншого, свій домашній побутово-селянський колорит. Поет звертається до музи:

«Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино!»
«Старенька сестро Аполлона!»

«Чи не покнуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші пікчемні віршувать?»

Цікаві звертання, у виборі яких Шевченко сполучає традиційну манеру „клясичних” послань із своєрідно застосованим релігійним поняттям, поданим поряд з улюбленим в поета звертанням-прикладкою:

«Возлюблену муз і грацію!
Ждучи тебе, я тихо плачу...»

Привітай же благодуже
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!»

(«М. С. Щенкіну»)

X

Натурально, що переважна більшість звертань, як у всіх, і в Шевченка — іменники. Тим характерніші, тим більш інтимності мають в собі звертання-прикладки. епітети до іменників, легко згадувані з контексту, неназивання яких можливе саме через їх своєрідну близькість авторові і читачеві:

«Колі ж мислив на тім боці, --
Буйнессенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить, —
Ти з ним розмовляєш».

Пор. початок вірша:

«Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш...»

Нахил до інтимізованого вжитку спітета буйний і замість „вітер“ Шевченко виявляє і не в звертаннях, як, напр.:

«Сонце іріє, вітер віє,
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного...»

(«До Основ'яненка»)

«А Україна!
А степи широкі!
Там пові буйнессенький,
Як брат, заговорить».

(«Н. Маркевичу»)

Пор. в цьому ж вірші нижче:

«Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють».

«І ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять».

Білолиций — місяць.

Поза звертаннями в граматичному значенні слова постіку Шевченка, звичайно, характеризують звернення взагалі — численні форми наказового способу, як вияв тієї самої його потреби — просто дивитись в очі своїм персонажам, відчутти в них жи-

вих людей, предмети то його співчуття, то обурення, або привертати свого читача, робити його інтимним учасником оповідання і з ним почуттів, які хвилюють автора.

Приклади таких звертань і в ліриці, і в епіці Шевченка дуже численні. Обмежуюсь лише двома, що ілюструють останню групу — де читач сам робиться прямим спостерігачем оповідуваного:

«... а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку».

(«Сліпий» — саїпий Степан
і його дружина Ярина).

«Постривайте, що ще буде!»

(«Утоплена»)

Ледве чи треба доводити, скільки оживлення у відповідних контекстах додають ці звернення, вияв справжнього зв'язку майстра-поета з його читачем.

(Передрук із незначними скороченнями, несуттєвого характеру, із „Наукових записок” Інституту мови і літератури при Академії наук УРСР, Том II, Київ, 1946, стор. 30-53).

ВОІСТИНУ — ТИ НАШ ПОЕТ

Коли появився на світ „Кобзар” Тараса Шевченка, то Куліш привітав автора так:

„Воїстину — ти наш поет, а ми — твій народ!”

У цім реченні висловлена така повага і така сила переконання, як у звертаннях Мойсея до Єгови під час молитов перед переходом жидів через Червоне море. А Франко творця одностомної книжки „Кобзаря” так ушановував на шпальтах ювілейного числа Літературно-Наукового Вісника під час роковин Шевченкових:

„Воїстину — ти цар над царями і князь над князями, бо ти оцією невеличкою книжкою зробив те, чого не мали б сили зробити десять модерно озброєних європейських армій. Ти нею створив націю”.

Хто і в якого народу так славив поета, як Куліш і Франко? І який народ так довірливо і просто сприймав таку хвалу для якогось свого великого поета, як незаперечну правду? Ніхто так не славив і ні в якого народу навіть його найбільших дітей, тільки в нас. І то через те, що Шевченко першими своїми творами взяв на свою долю всю відповідальність за сміливість свого серця, яка без жадного вагання стала в оборону закріпачених і найменших наших людей і найкращих своєю терплячою душею і вірою Богові, і вірністю тій великій силі, що звється поезією. Бо Шевченко перший найреальніше побачив творця нашої геніяльної, української пісні, збитим з ніг, обдертим і втрамбованим колесами завоювників у сухість перехресних шля-

хів світових... І Шевченко перший голосно, совісно і могутньо став вимагати волі і справедливості для скривдженого... І в цій вимозі наш народ відчув і побачив, що Шевченко, вимагаючи йому правди і волі на завтра, сьогодні вже віддає себе смерті всього, во ім'я народного завтра. А не шкодувати свого життя це така річ, що чується і впізнається і без агітації. І через те наша нація так освятила своєю увагою ім'я Шевченка, що все сподіяне ним стало просто символом правди, волі і поезії, і через те слова Куліша і Франка взяла нація на всі часи, як незаперечні у вічній своїй правдивості.

І ми, маючи очі, щоб бачити, і маючи вуха, щоб слухати, покірно присиднуємося до того, що воістину він великий поет і вийняток людина, і ім'я його у наших серцях пуртує і кличе до правди і правдивості, і до оборони дітей цих істини, і воно для нас гомонить, як горе України і як смерть і воскресіння її!

Придивімося пильніше до того, що дало славу нашій нації.

Колись Аристотель у своїй „Посгиці” зазначив, що велика творчість поетична мусить мати три властивості, — це: благородство характеру героя твору; глибина почування героя твору; могутня акція дійових осіб.

І всі ці три принципи бороняться тепер по всім світі і всіми критиками літератури та істориками літератури. І ось, як ми знаємо, Шевченко ніколи себе, автора, не відрізняв від тих українських людей, про яких писав. Для доказу цього твердження досить взяти два приклади із його творів, щоб не входити в хащі багатьох думок. Приклад перший:

Одно — однісіньке під тном
Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що це я,
Що це ж та молодість моя...

Приклад другий:

В свитині латаній дрижала

якась людина; на ногах
і на руках повиступала
від стужі кров, аж струпом стала,
і довгі коси в рел'яхах
об поли бились в ковтунах ...
Що ж це таке? Це не мара,
моя це відьма, щоб ви знали ...

Значить, Шевченко писав не про ближніх і не про друзів, про яких Христос заповідав: „класти життя за други свої“, а про щось більше, бо всі Шевченкові герої, це він і сестри, і рідні його матері. І через те ми тепер не відрізняємо автора від персонажів усіх його творів: цебто поета ми розглядаємо як героя однієї драми з нашим народом. І народ і Шевченко стоять перед нами, як рівні два герої. Через те ми й кажемо, що в Аристотелеву вимогу „благородства характеру“ входить Шевченко весь, людина і автор. А в ту вимогу, що Аристотель зве „глибина почування героя“, ми вводимо всю лірику Шевченкову, розглядаючи її, як драматичні монологи, а Шевченка, як того героя, що їх виголошує. І нарешті в третю вимогу грецького учителя, в те, куди він вимагає „могутньої акції“, ми беремо всіх покриток, варнаків, гайдамаків і козаків із Шевченкових поем, як ми уже брали самого Шевченка для двох перших розділів.

Придивимося ближче до першої вимоги Аристотеля. Тарас Шевченко народився 1814 року, 25-го лютого, в селі Кирилівці, Звенигородського повіту на Київщині. Батьки були кріпаками так само, як і вся Україна, що говорила тільки мовою Шевченкових батьків. В дитинстві він лишився сиротою без матері і без батька і пішов у науку до дяків. І перший з дяків зробив з малого хлопця собі попихача: то посилав по воду для школярів, то попів виносити зі школи, то вносити топливо і підмітати школу. А коли попихач навчився читати псалтир, то дяк його посилав замість себе читати псалми над покійниками, і за це платив хлопцеві десяту копійку заробітку, а щосуботи давав „субітки“, — цебто шмагав дубцями за ті гріхи, що

вже були відомі і за ті, яких не удалось виявити. Ми не знаємо жадного факту з дитячого Шевченкового тодішнього життя про те, як він ставився думкою і до своєї долі, і до долі маси кріпаків. Цебто, як він свою долю зв'язував з долею їх. Але випадок з дяком, якого Шевченко, якимось заставши п'яним і стягнувши з його штани, нашмагав по тому голому місці, по яким шмагав і дяк не раз малого попихача, говорить за виїняткове стичне почуття тодішнього Шевченка, яке рівнялося вислову Святого Письма: „Мні отмщеніє і аз воздам” . . .

А його пізніша творчість, як поета, дає нам право догадуватися, що та міра речей, що звеється мистецьким хистом, цебто здібність точно почати річ і закінчити, і дати їй добру форму в матеріяльнім світі, а в світі моральнім настирливо вимагати правди і справедливости . . . так от цей хист поетів, ця міра речей матеріяльних і моральних у своєму зрості не шукала для їх абсолютних форм краси для того, щоб чари творчого духу являли перед людські очі і давати людям можливість розкошувати казкою Божого світу. Але його талант формувався для того, щоб згаданим речам давати таку конечну досконалість у даних духових можливостях, щоб перед тими вухами, які уміють слухати, і перед тим серцем, що ще має змогу почувати, розгорнути скаргу на тих, що мали б виконувати на землі волю Творця світу.

І це стало непрохідними лісами і неперехідними горами індивідуального героя, не кажучи про несказанно дикі картини, що давало його очам і почуттям рабство всієї України.

Коли викупили Шевченка із неволі, йому було 24 роки життя. Це для людини страшно зелений час, коли неможливо вимагати ні самостійної думки, ні сталих переконань. А що ж ми бачимо у тому „Кобзарі”, що вийшов першим виданням і мав усього 8 поезій: Причинна, Катерина, Тече вода в синє море, Тарасова ніч, Думка, На вічну пам'ять Когляревському,

Б'ють пороги і Перебендя? — Чи не те бачимо, чого ми своїми словами не можемо виявити, а тільки тими почуттями, що огорнули були славного Квітку-Оснів'яненка, як він читав першого „Кобзаря” разом із своєю дружиною? Він про це Шевченкові писав так:

„Ми читали вашого „Кобзаря”, тулили до серця і плакали сльозами щастя... Ми вас дуже полюбили”.

Виходить, Шевченко мав і самостійні думки і сформовані переконання справжнього генія, коли так zareагував славний письменник, читаючи його твори.

Таким чином, коли ми застосували Шевченків творчий дух, як діючу особу української життєвої драми до першої вимоги Аристотеля, то всю творчість його можна сміливо і безпомилково ввести в останні дві вимоги, де мають бути „глибина чуття” і „могутня акція” ліричних і драматично-ліричних ляментаций поетових. Беремо перший з ряду приклад, уривок із поеми „Катерина”:

«Що ж весілля, доню моя?
а де ж твоя пара,
де світилки з друженьками
старости, бояри?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
та не кажи добрим людям,
що є в тебе мати.
Проклятий час, годшнювка,
що ти народилась!
якби знала, до схід сонця
була б утопита:
здалась тоді б ти гадині,
тепер москалеві!...
Доню моя, доню моя,
дитя моє любе,
іди від нас...» Ледве, ледве
ноблагословила...
«Бог з тобою»... Та як мертва
па діл повалилась.
Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина
та бух йому в ноги:

«Прости мені, мій батечку,
що я паробила!...»
«Нехай тебе Бог прощає
за добрії люди,
молись Богу та йди собі,
мені легше буде»...

Переживання у всій поемі і в цім уривку такі грандіозні, що між ними і смертю стираються всякі межі, і такі всеохоплюючі весь історичний побут давньої України, що носії його не можуть витримати якогось відступу від загальної норми життя в ньому, так само, як і наглої смерті. Бо те, що люди-сусіди можуть сказати про ганьбу, яка виникла перед очима їх, рівняється присудові Бога на Страшнім Суді. — І хоч це, ніби колективне горе, властиве майже кожному українцеві і українці нашої минувшини, але воно своєю всеруйнуючою силою нічим не менше від індивідуальних конфліктів Шекспірових героїв, а більше, бо воно сприймається подвійно людиною: і як містика горя, яку дав побут, і як горе індивідуальне. І я переконаний, що прочитана сцена із „Катерини”, та й і вся поема, буде ближча до серця цілій половині світу, ніж дія смертельної сварки Мортімера і Болінбрука у драмі „Король Генріх II”, великого англійського драматурга.

І те, що позначилося у першому виданні „Кобзаря”, те стало пригаманною ознакою всієї творчости поета на протязі всього його життя: щирість і глибина почуття, які мають несказанно прозорішу кришталевість, як прославлені своєю щирістю словіді Жана Жака Руссо і Франціска з Асизу. Бо коли ми читаємо цих авторів, то кінце подибуємо широкі прикраси — і порівняння і метафори, які ідуть завжди від розуму, а не від серця і охолоджують настрій і переносять лірику у сферу епосу тих людей, що не зазнали глибини горя, споглядаючи тільки зовнішні ознаки життєвих речей і почувань. Я не кажу, що Шевченко не любувався своїм горем теж, бо він це робив,

споглядаючи наше минуле у давній його мальовничості, хоч би взяти поему „Чернець”. Але, коли наш поет штурмував людську неправду, що поробила і нас тепер сиротами, розкиданими по світу, то він точно окреслював риси свого ворога, в нього не було слів для спокійного визначення милостей Божого світу, як цього вимагали недавно наші неоклясики, а були тільки ті слова, які несуть у собі правду, і якими бувають слова притаганні найбільшим людям на землі. Бо моральна категорія цієї людської прикмети є і найвищий доторк чистоти нашого духу, а через те і естетичного розуміння вроди-краси.

У поемі „Катерина” відбилася душа нашої нації всіх наших лихоліть і сповнена такої туги і ганьби, і сорому того, що в пісні наші люди співають:

«Над моєю хатиною чорна
хмара встала,
а на мене молодую поговір
та слава»,

що викликають у розумного українця найпекучішу зненависть насильникові, облесникові, терористові і деморалізаторові нашого побуту, наших звичаїв. І поема ця повна такого горя соціального і національного, що складає один титанічний стогін великого серця дивезного сина нашої нації разом з такими його творами як: „І мертвим, і живим . . .”, „Кавказ”, „Сова”, „Наймичка”, „Марина” і разом з усією його лірикою як козацькою, так і соціально-гайдамацькою. Сюди я зараховую і всі напів-балади („Хустина” і „Ой, люлі, люлі, моя дитино”).

Та як і раніше, так і тепер, всі, кому доводилося і доводиться говорити про величину і вагу нашого письменника, то за найвищий доказ для цього уважали той, який мав у собі порівняння Шевченка з жидівськими пророками. Коли ж ми придивилися до згаданих виняткових людей колишнього Ізраїля, то побачили, що пророкування їх ніяк не можна порівняти мистецькою вартістю до Шевченкових, так зв. „по-

дражаний” пророкам. Бо пророки, хоч і дужі лірики, а в данім разі Осія, один з найкращих біблійних поетів, до якого Шевченко признається одним своїм „подражанієм”, не є чутливим майстром поетичного слова. Кожна Осііна глава, а особливо 1, 2, 11, 13 і 14 і композиційно подібні на одну майже у тих самих картинах і антитезах та ще й словнених масою метафор і порівнянь.

Кожна із згаданих глав має в собі дві частині. Перша говорить про кару для народу ізраїльського, а друга про нагороду йому, як він повернеться до Бога. А Шевченко, кажучи, що „подражає” 14 главі Осії, узяв тільки першу частину цієї думки, кару за відступ від свого рідного, і написав могутній твір, оригінальний і композиційно і картинно. Бо, як відомо, ідеї вже давно людьми не творяться, а змінюють тільки свої форми, і живуть як власність всіх, кому вони подобаються. Через те взяття якоїсь ідеї не є наслідування комусь, а ті картини, що розвиваються на цій ідеї, є авторська власність. І в творі „Осії глава 14” Шевченко промовив до нас таким патосом, на який був здатний тільки Есхіл і більш ніхто.

Прочитайте собі цю поему в „Кобзарі”, та й прочитайте ще й тих пророків, що я згадував раніше, особливо глави Осії, та ствердіть у своїх думках, що Шевченкове слово в порівнянні з їх словом є не ветхее, а слово нове. І справді, читаючи поему „Погинеш, згинеш, Україно”, здається, що землю стрясають первісні і незнані людині космічні сили. А останні слова з неї:

... правла оживе,
натхне, накличе, нажене
не ветхее, не древле слово
розліянее, а слово нове
між людьми криком пронесе
і люд окрадений спасе
од ласки царської...»

викидають динаміку потуг душі для удару в мету

всім еством твору так, що дзвенять у нашому серці, неначе кінець перерваного припону, на якому висіла земля посеред небесних озій і який остався, одірвавшись, у порожнечі і прорізує свистом хижости космічну пустку, а земля, обтяжена злочинствами і неправдами, лине у вічну безодню погібелі! . . .

Після цього я гадаю, що хоч малою мірою дав зрозуміти, що мудрець давньої Еллади не дарма ставив вимоги поетам, бо всі вони — благородство характеру г е р о я, глибина почування героя твору і могутня акція дійових осіб, — освячені прикладом великої поетичної якості творчих сил божественного духу нашого Поета. Через те, не зважаючи ні на що, у тих обставинах, які держали годі Україну на самім споді кріпацького пекла, Шевченкову музу помітили наші споконвічні сусіди. Поляки, устами свого письменника Кондраговича-Сирокомлі, назвали Шевченка мужицьким Байроном; білоруси, трохи пізніше, устами свого поета, Янки Купали, звернувшись до тіні великого нашого земляка, промовили:

«Будь же й ти нам батькам родним,
Українче слави . . .»

А росіяни після недобрих відгуків Белінського спромоглися написати у своєму Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона, що Шевченко „єсть адін із величайших поетів славянського міра . . .”

І тепер, коли ми вже ні в польській пресі, ні в російській не знайдемо осудів Шевченка, як поета, то у своїй, українській, на нього стоїть огуда Хвильового, якої ніхто чогось не осмілюється загасити. Хто читав його твори, той добре її пам'ятає, яка загально і лаконічно гомонить так:

„Плаксивий, сангіментальний, просвітянський батько в шапці та в кожусі” . . .

А хто цікавився Белінського статтею проти Шевченка, то теж певно не забув висуку колишнього російського критика:

„Вот так ушкваріл” . . .

Хвицьовий не знав Аристотелевої „Поетки” і ви-
моги в ній доконного почуття для героя твору. Хви-
льовий забув, що Аристотель писав свою науку про
поезію, взуваючись на Гомерових творах, а особливо
на „Одісеї”. Цей твір кілька разів нам розповідає,
як Одісеї плаче при згадці про своїх покійних това-
ришів, і дуже яскраво це робить, у Феацького царя під
час того, як співає Демодок про подвиги самого Одіс-
сея і його земляків під Троєю. А що ж тоді Шевчен-
кові плачі, як не спогади про колишню славу Украї-
ни? — Виходить, що Шевченкова муза іде в тих са-
мих обширах психічних переживань, що і душа Одісе-
єва в Гомера, коли звертається наш поет до Осно-
в'яненка:

«Утні, батьку, орле сизий,
нехай я заплачу,
нехай свою Україну
я ще раз побачу» . . .

А „Плач Єремії”, що таке? Хіба він не створений
на тих самих психічних переживаннях, що і плачі Го-
мерові в „Одісеї”? — цебто на згадці про добре ми-
нуле батьківщини в споуді з відчуттям сучасних тяж-
ких негод рідного народу? І коли так, то якими сло-
вами осуду Хвицьовий мусів би затаврувати таких,
як давній римський поет Катул, або німецький поет,
Гайне, за чуттєвість їх серць, що вже йшло поза ме-
жами героїчних елегій?

І нарешті те, що Шеллі написав поему „Адоніс”,
коли умер Кітс, яка починається так:

Я плачу за Адонісом, бо він умер . . .
ох, плачте і ви за ним,
хоч наші сльози і не розтоплять морозу,
який скував його дорогоцінну голову!

І те, що Ісус Христос плакав у Гетсиманському
саду кривавими сльозами, хіба нічого не говорить на-

щому розумові і серцю? Хіба не викликають ці два приклади аналогії із Шевченком, який писав свої плачі над горем нашого краю, України, так само, як Шеллі над гробом великого поета Англії, а Христос Спаситель над нещастям усього людства? . . . І як ми назовемо такі почуття, що я оце привів прикладами? Сантименталізмом, чи, може, любов'ю? І коли ці дві тями визначають щось окреме і реальне, то яка межа між ними? Чи може обидві тями об'єднуються в однім слові „любов”? Коли так, то проти кого ж Хвилювий воював і тепер воює із серць своїх прихильників, бо не хочеться вірити, щоб він міг кувати кайдани для людей, які надихані почуттям освяченим і героями, і святими, і поетами, і нашими замученими батьками?

Бог йому Судія, бо я його не суджу, а тільки обороняю себе, людину, від „залезних наркомів”. І кажу, якщо пощастить, і ми діждемося справжнього перекладу Шевченка на культурні мови, що конче прийде тільки тоді, як знайдеться конгеніальний перекладач нашому Кобзареві, то ми вийдемо у світ з таким потужним голосом, якого не здолають заглушити ніякі конвенції дипломатів, ні з'їзди націй.

(Передрук із часопису „Свобода”, Джерзі Ситі, ч. 45 з 9 березня 1956).

БАГАТСТВО ШЕВЧЕНКОВОГО СЛОВА

Слово — дуже важлива мовна одиниця, без якої немислима й сама мова. Багатство мови, сила та художні можливості визначаються в основному словом.

З цього погляду привертає нашу особливу увагу поетичне слово великого майстра української мови — Шевченка. Питання про те, скільки слів у мові Шевченка, які це слова, як вони використовуються, живуть, діють, творять поезію такої могутньої сили — все це має велике значення для вивчення творчої лабораторії геніяльного поета. Питання про те, наприклад, скільки слів у поезіях Шевченка, не є питанням простої цікавості. Воно закономірно виникає як у дослідника-мовознавця, так і шевченкознавця. Зрозуміло також, що таке питання не може залучатись до глибокого аналізування ізольовано, самодостатньо, без зв'язку з вивченням якості слова, його функцій у поетичному контексті.

У філологічних науках статистичні дані використовуються з великими обмеженнями й застереженнями. Те саме треба сказати, зокрема, про використання статистичного методу при вивченні лексичного складу мови поета. Проте було б невірно ігнорувати статистичні показники або стати на шлях недооцінки тих висновків, які можуть виникати з статистичного обстеження певних мовних зразків. Будучи залучені для дослідження та поставлені на своє місце, вони можуть виступати факторами надто переконливої аргументації до багатьох положень науки.

Надзвичайно важливим об'єктом для статистичного обстеження служить мовна спадщина Шевченка. Подаємо наслідки спроби схарактеризувати лексику Шевченкових поезій у статистичному світлі¹⁾.

Усього використано в поезіях Шевченка 7065 слів (іменних і дієслівних, повнозначних і службових, загальних і власних). З них — 440 власних назв.

Активність цих слів різна. Вживається лише 1 раз 2845 слів, 2 рази — 995, 3 рази — 520, 4 рази — 326, 5 разів — 258 слів. Велика кількість слів виступає особливо активно. Так, наприклад, слово *батько* вживається 149 разів, *бачити* — 177, *брат* — 159, *бути* — 631, *дивитися* — 173, *дитя* — 205, *доля* — 183, *земля* — 142, *знати* — 344, *люди* — 391, *мати* — 326, *плакати* — 199, *світ* — 307, *серце* — 243, *син* — 210, *снівати* — 143, *старий* — 238, *так* — 364, *хата* — 230 разів. Особливу активність виявляють займенники та службові слова: *він* вживається 495 разів, *вона* — 307, *я* — 1261, *і(й)* — 3782, *не* — 2157.

Але багатство, сила й краса мови Шевченка не визначається наведеними прикладами. „Секрети” поетичної техніки закладені в способах використання звичайної, загальнонародної лексики, що дає колосальні можливості малювати, живописати, зображати. У Шевченка саме й знаходимо клясичні зразки використання слова з поетичними завданнями. Тут помітно виступають дві головні лінії збагачення слова: семантичне та стилістичне поширення його. Ці два шляхи „поетизації” слова конкретизуються в численних прийомах, які спираються, в свою чергу, на такі підсильні форми організації та конденсації поетичної енергії: граматичні, словотворчі, фразеологічні, фонетико-евфонічні, ритмічні.

---

¹⁾ Ці дані наводяться на підставі підрахунка за словопокличком, складеним до поезій Шевченка за таким виданням: Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у десяти томах, т. I, т. II, Вид-во АН УРСР, К. 1939.

Саме семантико-стилістичними засобами художник розвиває й демонструє у своїх творчих зразках ті глибокі потенції, які приховані в живій народній мові. Через те у Шевченка слово схарактеризовано в такій поетичній формулі:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує! ...

(II, 85)

„Таємниці” слова зображені Шевченком 33 епітегами: ласкаве (I, 24), божеє (I, 27), добре (I, 41), химерне (I, 75), мертве (I, 77), розумне (I, 77), слово-сльози (I, 86), єдине (I, 132), дівоче (I, 157), шире (I, 157), тихе (I, 228), забуте (I, 229), тихо-сумне (I, 229), великеє (I, 259), зле (I, 294), живе (I, 325), слово істини (I, 328), веселеє (I, 353), незле (I, 354), слово правди (I, 395), слово любови (I, 395), лихе (I, 55), святее (II, 190), найкращее (II, 195), мудре (II, 200), кротке (II, 268), нове (II, 268), пророче (II, 313), огненне (II, 323), ветхее (II, 328), дрєвле (II, 228), розтліннее (II, 328).

Крім епітетних, знаходимо також виразні описові характеристики слова, як-от:

... того слова,
Що мати співала...

(I, 80)

... того слова
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.

(I, 81)

Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

(I, 229)

І проговорили
Слово тихої любови...

(I, 263)

Щоб слово пламенем взялось
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось,
Те слово, божее кадило,
Кадило істини.

(II, 266)

І слово
Із уст апостола святого
Драгим елеєм потекло.

(II, 269)

... і слова --
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі...

(II, 289)

Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода...

(II, 292)

Так поєднується кількість і якість слів. Обидві риси взаємно доповнюються, сплітаються й разом утворюють єдине ціле складної організації Шевченкового слова.

Семантична місткість слова у Шевченка яскраво себе виявляє. Семантичне його багатство вражає читача, хоч часто прямо ним і не усвідомлюється, сприймається інтуїтивно. Словом так гнучко модифікуються всілякі відтінки переносного значення, а синонімами передано такі нюанси, що слово здається безмежним у своїх можливостях. Зберігаючи основне значення, воно майже в кожному випадку вживання відзнача-

ється чимось новим, особливим, відмінним. Шевченкове слово, потрапляючи в контекст, змінюється, перетворюється, набуває різних значеневих відтінків. Наприклад, слово *говорити* виступає в поезіях Шевченка у своїх численних семантичних варіантах. Воно вживається 34 рази з 11-ма головнішими значеннями:

1. Виразити свої думки, повідомляти про щось усно. Це — переважно в діалогічній мові:

„Що се ти говориш?

Схаменися!”

„Правду, рибко!”

(I, 95)

2. Розповідати щось слухачам, переконувати:

Сама ж не їла й не пила.

В куточку мовчки прихилилась

Та дивувалася, дивилась,

І слухала, як молодий

Дивочний гость той говорив.

(II, 309)

3. Ділитись думками, радитись, виразити взаємне розуміння в інтимних почуттях:

Тяжко мені сиротою

На сім світі жити;

Свої люде - - як чужії,

Ні з ким говорити...

(I, 55)

4. Виразити зв'язок між неживими предметами (переносно):

Вітре буйний, вітре буйний!

Ти з морем говориш.

(I, 9)

5. Володіти якоюсь мовою людського колективу, знати мову:

„Так як же ты

І говорять не вмиєш
По-здешньому?" „Ба ні, кажу,
Говорить умію,
Та не хочу”.

(I, 246)

6. Виголошувати промову, виступати із зверненням до гурта слухачів:

Гетьман старий ридає,
До Бога руки знімає,
Три поклони поклалає
Великій громаді.
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
-- Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу...

(II, 138)

7. Вияснити щось, роз'яснювати, відповідати на питання:

І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили меж ними —
За що? Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець.
Ні його святії...

(II, 266)

8. Символічно звучати, витворювати звуки (в переносному значенні про неживі предмети):

Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: „Чого ти німа?”

(I, 26)

9. Виражати щось, нагадувати про щось своїм загадково-таємничим виглядом (в переносному значенні, переважно про неживі предмети):

І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила.

(II, 46)

10. Зводити наклеп, пускати поговір, чутки:

Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі тії люде
Що хотять г о в о р я т ь:
Вона любить, то й не чує...

(I, 29)

11. Докоряти словами, умовляти:

Нарікала, говорила,
Поки в землю положила.

(I, 391)

Як використовується Шевченком розширення семантики, можна простежити також на вживанні слова *батько*:

1. В основному його значенні — для називання кровної спорідненості чоловіка з своїми дітьми:

Старий б а т ь к о іде рідом,
Наставляє сина.

(I, 281)

2. Для називання предків (у множині):

Начетверо розкопала,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі б а т ь к и?...

(I, 226)

3. Для виразу пошани та величання (переважно в звертаннях, у функції епітета):

Добре еси, мій кобзарю,
Добре, б а т ь к у, робиш,
Що співаши, розмовляти
На могилу ходиш!

(I, 27)

4. Для виразу пошани до старих, до старших:

Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
„Чого, ба гь ки, сумуєте?”

(I, 78)

5. Для образного, уособленого називання турботи, піклування про щось:

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі б а т ь к а маєш.

(II, 330)

6. Для епітетного підсилення називання старшини козацької та гайдамацької, отаманів тощо (в історичних поезіях):

Та з б а т ь к о м Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм...

(I, 102 -- 103)

7. Для синонімічного, образно-уособленого називання Дніпра, Великого Лугу тощо:

Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє б а т ь к о т а горить!

(II, 298)

8. У різних фразеологічних зворотах:

На б а т ь к а бісового трачу
І ліі, і пера, і папір!

(II, 241)

Так само модифікує численними семантичними варіантами, досить витонченими, слово *мова*. Воно вживається 21 раз з 5-ма семантичними варіантами:

1. Форма людського спілкування, дар людини розмовляти, виражати свої думки:

А Івася слитають, зарагне слитають,
Не дадуть до мови дитині дожити.

(I, 41)

2. Звучання (в переносному значенні — шелест діброви):

Повіє вітер по долині, —
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, божа мова.

(I, 12)

3. Послання, звернення:

Праведная душе! Прийми мою мову
Не мудру, та щирю -- прийми, привітай.

(I, 13)

4. Думки, міркування:

За думою дума роєм вилітає;

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

(I, 259)

5. Бесіда, обмін думками:

По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.

(II, 352—353)

Такє ж велике значення має добір слова з синонімічного ряду. Для Шевченка не байдуже, якє саме вжити слово: *ходити* чи *блукати*, *блудити*, *вештатись*; *вмерти* чи *онрягтись*; *говорити* чи *казати*, *балакати*, *гомоніти*; *кров* чи *сукровата*; *град* чи *город*; *дерево* чи *древо* і т. д. Все це виразно диференціюється й глибоко осмислюється.

Гайдамацький ватажок Залізник умер:

Залізняк заплакав
Вперше зроду; сльози не втер.
У м е р неборака.

(I, 145)

Але ненависний пан *опрігся* (зневажливо):

Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
Та й опрігся.

(II, 187)

Дівчина *ходить*, а русалка *блукає*:

Не русалочька блукає:
То дівчина *ходить*...

(I, 3)

Незнайомими далекими шляхами не *ходить*, а
блудить Катруся:

Де ж Катруся *блудить*?
Попідтінню ночувала,
Раленько вставала...

(I, 40)

У звичайних текстах — *город*:

Чи то пригород, чи *город*,
Мов бритвою, старий голить
Усе, що даси.

(I, 394)

Але в тексті з „Слова о полку Ігоревім“ у старій Русі — *град*:

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі *граді* Ярославна.

(II, 336)

Епітет *дрібні* заступає також і означуване ним
сльози:

Дивлюся, сміюся, дрібні утпраю...

(I, 79)

Усвідомлене й глибоко осмислене у Шевченка вживання поряд двох синонімів *кажуть і говорять* які разом створюють образне експресивне поняття наклепу, складного змісту розмов навколо сіроми-сироти:

І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На гни похилився,
Люде кажуть і говорять:
... Мабуть, він уиився.

(II, 86)

Тут же знаходимо інший зразок особливого вживання синонімів, ампліфікування та зіставлення їх у певних синонімічних парах. Цим вони демонструються в усій своїй виразності. Виступаючи парними паралелями, вони взаємно підсилюють, доповнюють одне одного й виявляють глибину змісту, захоплюють читача (наприклад, сірома-сирота; зав'язаний, закритий; порване, побите; хороше-дороге):

І я заплакав, жаль малому
Було сіроми-сироти.
.....
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль --
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите.
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити допелосся, --
Чи так, лебедикун?! — Еге...

(II, 86)

Треба вміти продемонструвати такі, видобуті з

глибини народного мовлення лексичні творення, якими є вигуківі, образні, комплексні явища за своїм значенням, наприклад, типу *нічичирк*, *шубовість*, *гульк*, *шелесь*, *зирк* і ін.:

Гай обізвася; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... пічичирк...

(I, 6)

Шубовість в воду!... Попід льодом
Геть загуркоїло.

(I, 45)

Аж гульк -- зима впала.
Свище полем заверюха...

(I, 40)

Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили...

(II, 54)

Аж зирк -- і наймирка ввійшла
На двір.

(I, 320)

Громада -- ніби вежива,
А нітелень...

(I, 107)

Отже, семантичне модифікування лексичної одиниці, глибоке осмислення синонімічних явищ — важливі джерела збагачення Шевченкового слова. Постановка слова на своєму, чільному місці в складних контекстуальних зв'язках, відповідно до семантики цілого тексту — це вияв витонченого мовного чуття поета.

**
*

Шевченкове слово збагачується тоді, коли воно спирається на навмисно добрану, стилістично

вмотивовану граматичну форму, виділену при цьому в незвичайну, особливу контекстуальну позицію. Тут можна вказати насамперед на те, як стилістичне використання граматичної категорії роду підсилює слово, надає йому певних якостей. Середній рід, зокрема, заступаючи жіночий або чоловічий, створює пестливий тон, пошану, прихильність, співчуття тощо.

Під калиною дівчина
Спала, не вставала:
Утомилась молодце,
Навіки спочило...

(I, 387)

І синові за три копн
Жуланок купила.
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

(I, 232)

... а онде під типом
Опухла дитина голодце мре...

(I, 242)

Сердешна дитина!
Обідране; ледви, ледви
Несе ноженята...

(I, 154)

Середній же рід, з другого боку, може служити засобом створення мови сатиричної, саркастичної, зокрема при змалюванні царів та їх чиновників:

Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе.
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.

(I, 252)

... обок його
Цариня небога,

Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,
Хита головою.

(I, 247)

Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось?
Таке хиреніє?...

(II, 80)

Так само розширюється значення слова використанням граматичної категорії числа. Ось форма множини, що створює тон самопошани, чванливості та пихи у старого сотника:

Іде додому уночі
П'янений сотник, а йдучи
Собі веселий розмовляє:
— Нехай і наших люде знають!
Нехай і свий, і горбатий,
А ми!... хе! хе! а ми жонаті!
А ми! — Насилу вліз у хату...

(II, 174—175)

А ось форма множини створює саркастичний тон при змалюванні ненависного пана:

Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо.

(II, 88)

Значно підсилює виразність слова спеціально вжита паралельна флексія. Уодноманітнення таких паралельних закінчень призвело б до погасання поетичної семантики слова. Це виявляється хоча б з таких зразків, коли одна форма слова, паралельна, функціонує з завданням підкреслення основної, збагачення експресивної ваги його в цілому тексті:

Мабуть щось тяжке, тяжке є
Вимовить хочлось?
Та не вимови.

(II, 26)

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.

(II, 24)

Перехід слова до іншої частини мови створює нову семантичну якість, експресивно забарвлену. Так зокрема, іменник у ролі прислівника створює досить виразну лексику:

І генерал її посватав,
Бо страх хороша буза,
А генерал був страх багатий.

(II, 220)

Дурна! Тй шкода мужика
Та жал в святого сіряка.

(II, 95)

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

(I, 21)

Добро, у кого є господа,
А в тій господі є сестра...

(II, 76)

Так само прикметники в ролі іменників (субстантивізовані прикметники):

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю...

(I, 79)

Світлиць біз олиций на всю Україну...

(I, 110)

Не вернеться чорнобривий

Та й не привітає...

(I, 4)

І не ситий не виоре
На дні моря поле.

(I, 325)

Іноді збагачення слова зв'язане з синтаксичним його місцем, з синтаксичною характеристикою. Воно, будучи поставлене на місці прикладки, замінює порівняльний зворот (слово-сльози — слова, як сльози; гори-хвилі — хвилі, як гори):

Може ще я поділюся
Словами-сльозами...

(II, 213)

А Діпр мов підслухав: широкий та сній,
Підняв гори-хвилі...

(I, 113)

Виразнішим, ніж звичайний член речення, виступає слово у функції звертання. У первісному варіанті „Великого льоху” було:

Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, ще б е т у х у,
І досі б стояла.

(I, 497, 499, 503)

Для більшого увиразнення слова Шевченко виправив текст, поставивши його у такій позиції:

Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, ще б е т у х о,
І досі б стояла.

(I, 300)

Обґрунтовано Шевченко творить такі конструкції (тавтологічні звороти), у яких слово визначається

ся, характеризується тим же словом, але в іншій формі, чим згущує його семантику:

А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра...

(I, 331)

Оженись на вольній волі,
На козацькій долі...

(I, 261)

... диво дивне
Сталося на світі.

(I, 253)

А люде тихо
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.

(II, 356)

Шевченко — великий майстер у збагаченні словника такими одиницями, які лише дорівнюються до слова. Це — своєрідні рівновартники слова. Вони творяться ідіомно-фразовим поєднанням кількох лексичних одиниць або словоскладанням. Але при цьому створюється нова одиниця, заступник слова, досить оригінальний своєю виразністю, властивістю не тільки називати, а й вражати почуття людини:

Довго вони, як бачите,
Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались...

(I, 95)

Нехай п'є-уп'ється.
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою...

(I, 358)

І почали звати
Лілеєю спігоцвітом...

(I, 356)

І хоч би на сміх де могла
О давнім давні говорила.

(II, 46)

При цьому важливо вказати, що первісні варіанти були іншими, без таких рівновартників слова. Пор.:

Довго вони, як бачите,
Вели таку мову.

(I, 419, 429)

Не моїм слізоньками,
Синьою водою...

(I, 539)

І мене назвали
Лілеєю квітом білим...

(I, 528)

У Шевченкових поезіях знаходимо словотворчий прийом змінення художньої виразності слова, безпосередньо пов'язаний з таким же явищем в українській народній пісні. Він полягає в тому, що слово пояснюється тим самим словом, повтореним біля нього із зменшено-пестливим суфіксом:

Ой зузале, зузуленько,
Нащо ти кувала,
Нащо ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?

(I, 231)

О горе! горевько мені!
І де я в світі заховаюсь?

(II, 300)

Якість слова, пристосованість до поетичних задумів у великій мірі визначається його озвученням. Майстерність Шевченка виявилась також у доборі саме належно озвучених слів, які милують і голублять наш слух. Шевченкове слово і звуковідтворює і символізує своїм звучанням, воно — милозвучне. Зву-

чання його осмислене, емоціонально наснажене. Воно призначене часто саме для слухання.

Трагічна картина, змальована в „Утоплений”, стає особливо виразною саме на фоні цілих ланцюгів, цілих комплексів особливо дібраних, озвучених слів. З великим напруженням емоцій розгортаються тут події навколо таємничого рибалки та фантастичної утопленої. Вони подані на фоні нічної тиші, символізованої звучанням сонорних та шиплячих у їх складному взаємосполученні. Ось чому як клясичний зразок алітерацій завжди наводяться такі рядки, що починають і замикають цілий твір:

Вітер в таї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться — тихесенько
В осоки питає:
„Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?...
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?...
Хто се, хто се?” тихесенько
Спитає-повіє
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.

(I, 164)

І не випадково у Шевченка одне і те ж слово порізнному озвучене, як, наприклад, *сей* — *цей* (з яких перше у поезіях виступає 99 разів, а друге — 126). Кожне з них вживається на своєму місці й поширює стилістичну місткість слова, його можливості.

Спеціально дібраними словами, з відповідним озвученням, змальовані предмети, які за самою своєю природою звучать:

Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.

(I, 6-7)

Реве, свище заверюха.

По лісу завилло . . .

(I, 42)

Гармидер, галас, гам у гаї . . .

(II, 15)

Але словами з певним озвученням зображені й ті явища, які не звучать за своєю природою. Тут озвучення символізують відповідні картини:

Розплелася густа коса
Аж до пояса . . .

(I, 237)

Неначе ляля в льолі білій . . .

(II, 60)

За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!! . . .

(I, 328)

Слова, озвучені за допомогою л, створили чудовий образ лілеї:

— За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?

І заплакала Лілея,
А цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білее пониклее
Личенько Лілеї.

(I, 355, 357)

Привертає до себе увагу такий особливий прийом увиразнювати слова за допомогою озвучення, як постановка їх у позицію розмовної рими:

- Вийшла мати погуляти ...
(I, 359)
- Той каліка недоріка ...
(I, 233)
- Вітер в гаї не гуляє ...
(I, 164)
- „Я Ганнусі не боюся!“
(I, 165)
- „Заганяйте квочку в бочку...“
(I, 129)
- Як калина при долині ...
(I, 166)
- „Треба трути роздобути...“
(I, 166)
- Ндлве човен вод[и] повен ...
(I, 152)
- А я собі Христа в[и]памісті ...
(I, 141)

**
*

Геній Шевченка належить до тих чародійних сил, які використовують слово в усіх його можливостях. Слово у нього — не проста форма, що вичерпується кількісними показниками, а складна організація, невичерпна в своїх потенціальних силах. Воно може не тільки подвоювати чи потроювати свою семантику, свої стилістичні можливості, воно може варіювати всіма фарбами, яких вимагає від нього поетичний задум творця. Найпростіше у мовній практиці Шевченка є разом з тим найскладнішим. Його твор-

чий геній розкриває слово до самого дна. І саме тому у нього це „слово пламенем взялось” і „людям серце розтопило”.

— . —
(Передрук із „Збірника праць сьомої Шевченківської конференції”, В-во АН УРСР, Київ, 1959, стор. 100-112).

МИКОЛА ГЛОБЕНКО

ЖИВИЙ ШЕВЧЕНКО

Років 20 тому один з найбільших українських поетів нашого століття написав:

Не поет — бо це ж до болю мало,
Не трибун — бо це лиш рупор мас,
І вже менш за все «Кобзар Тарас»,
Він, ким зайнялось і запалало...

Так, Шевченко — той, ким зайнялось і запалало, Пророк, Геній, Поет Нації, тобто народу, що саме в його творчості усвідомив себе, своє місце і свою мету. І до творчості його ми підходимо як до священної для кожного українця книги. І дні його народження і смерті — це великі дні для нас.

І в той же час, як мало ми його знаємо! (коли говорити про український загал). Ми говоримо про існування культу великого поета — Пророка Національної Революції.

Наші публіцисти закликають: — Забронзуйте наше минуле і творімо Пантеон своїх героїв! А героїв не знаємо. І мало не через півтораєста років після народження Шевченка лише починаємо складати собі образ його — образ, що справді твориться на основі об'єктивних даних, з одного боку, і — з другого — такий, який справді відповідає величчю ним написаного.

Чому так пізно? Адже Тарас Шевченко жив у 19 столітті. Це ж не часи, коли були написані „Гамлет” і „Король Лір”, твори геніяльного англійського драматурга, що підписував їх іменем Шекспіра і цим за-

гадав загадку, над якою б'ються численні дослідники, не знаючи як її розв'язати.

Річ в тому, що наші батьки занадто рано „забронзували” Шевченка. І „забронзовували” не таким, як він був, а таким, як вони його собі уявили, таким, як їм про нього розповіли люди з різних причин небезсторонні. В літературі забронзований образ має великий вплив на громадську думку, створюючи колосальну силу інерції, що примушує брати на віру речі, не відповідні дійсності. Так створено образ „соняшного” Пушкіна (що найбільше любив похмуру осінь), так створено було образ Шевченка — „геніяльного горемьки” (Стороженко), „мужика” — „письменника з мужицької нації” (Єфремов).

Культ „мужицького поста”, що його не мислили собі без кожуха й смушевої шапки, — не зважаючи на спричинене цим шкідливе применшення ваги творчости Шевченка, — твердо увійшов на багато років у нашу культуру. Увійшов так міцно тому, що культура ця — за небагатьма винятками — творилася в той час під народницькими впливами.

„У народників, — як каже проф. Б. Крупницький, — під народом розумівся простий народ...” — тому селянське походження Шевченка особливо імпонувало народницьким критикам і дослідникам і всіляко ними акцентувалося.

Ця акцентація і нескритичне ставлення до висловлювань „старших братів” — революціонерів з Півночі — спотворили образ нашого поета. Стало шаблоном віддавати шану „геніяльному мужикові”, підкреслюючи його кріпацьке походження, показувати його життя і особливо період заслання як щось безнадійно чорне, щось таке, що вбивало у Шевченка можливості йти вперед, розвиватися. Підкреслювалась „недостатня освіта”, „мала начитаність”, „життя за ґратами”, що зломило поста, який так багато обіцяв.

І за цим забронзованим шаблоном зневажали факти, йшли часто проти логіки, за інерцією мислен-

ня недоцінювали те, що підносило значення великої людини. І з цим шабльоном не хотіли і не хотять досі розлучитися — не з злої волі, а за інерцією . . .

І такий характер мало внесене народниками трактування Шевченка, так воно вигідно надавалося до зведення багатогранної постаті поета нації до ролі *селянського демократа*, пропагатора тез — мовляв — „революціонерів-демократів” Герцена, Чернишевського і Добролюбова, що перетворилося — після кількох років шукання відповідної формули — на догмат, офіційно канонізований на Сході України. Заперечення його стало політичним злочином з усіма належними звідси висновками.

Боротьба за наукове шевченкознавство, що спирається на фактах, а не висловлюваннях авторитетів, розгорнулося лише в останні десятиліття — одночасно по обидві сторони „залізної заслони”. До 1933 р. праця провадилася широко, в останні 15 років лише в кабінетах окремих осіб. Творчість Шевченка стали справді вивчати, як творчість кожного славетного поета — майстра слова, в літературному оточенні, і побачили, що у нього багато є такого, про що й не здогадувалися ті, хто повторював кинуті російськими публіцистами фрази.

Встановили, що особа Шевченка далеко багатша враженнями, знаннями, літературними і громадськими зв'язками, ніж думали раніш . . .

Але ці праці, на жаль, мало відомі серед нашого громадянства. Під цим поглядом особливої уваги варта видана у нас брошура проф. *В. Петрова* „Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства”, де автор знайомить читачів із висновками, до яких прийшли по глибоких дослідженнях проф. *П. Зайцев* в книзі „Життя Тараса Шевченка” (Львів 1939) і Марієтта *Шагінян* в книзі „Шевченко” (Москва 1941).

Поборюючи „культову” народницьку тезу про безнадійно похмуре, *чорне* життя поетове, в якому все складалося так, щоб зломити Шевченка, дослідники

на підставі об'єктивного вивчення фактів встановлюють багато нового і цікавого. З-під маски, вдягненої на великого поста національної революції — починає з'являтися лице живого Шевченка. Читаючи — починаєш розуміти, що він був справді поданий нам неправдиво.

Приклади:

Надзвичайно цікаве питання про освіту Шевченка. Довго справа представлялася так, що 24-літній Шевченко, який до того часу розмальовував плоти і дахи, від Ширяєва потрапляє в Академію Мистецтв, та ще в майстерню славетного К. Брюлова. Сьогодні ми знаємо, що Ширяєв, в майстерні якого Шевченко пробував від 1832 до 1838 р., — „виконував складні декоративні композиції і учні-підмайстри проходили в нього суворе, дбайливе навчання (Шагінян, 45), що „легкість переходу Шевченка з класи малюнка в натуральну, три одержані ним медалі, швидке засвоєння прийомів Брюлова... усе це йшло не від „легкості“, а від здорової невитраченої працездатності і гарної, набутої в Ширяєва, виучки” (с. 45).

Так, — був і брутальний, безцеремонний експлуататор Ширяєв, були і злидні, був і „засмальдований тиковий халат, сорочка і штани грубого полотна, вимазані фарбою“; був Шевченко і босий, і розхрістанний (як описує Сошенко), було і читання цілими ночами, що при надзвичайній пам'яті Шевченка теорично чудеса (Сошенко).

А ось він після визволення з неволі стає студентом Академії Мистецтв. Дамо слово Сошенкові:

„Я запропонував Тарасові перейти до мене на квартиру й жити разом. Він погодився. В цей час він цілком змінився. Познайомившись з кралицями петербурзькими домами через Брюлова, він часто роз'їжджав по вечорах, добре вдягавсь, навіть з претенсією...” (Зап. С. Ч. з слів Сошенка, Основа 1862, ч. 5).

Порівняймо це з автобіографічною повістю „Ху-

дожник", із записами в „Щоденнику" з 1 липня (із спог. про майстерню Брюлова) або з 2 липня (запис про приятеля ротмістра-кавалергарди Апрелева) — і побачимо, що свідчення Сошенка правдиві.

Беремо інші факти. Перебування Шевченка на засланні — на військовій службі. Воно було для нього безмірно тяжким. Що говорять факти? Факти стверджують, що життя Шевченка було надзвичайно тяжке, але висновки щодо праці Шевченка виникають інші. Вияснимо різницю в поглядах: Єфремов, напр., писав про заслання Шевченка: „...„Спереду — темною низкою простягся ряд чорних днів у смердючій казармі, муштра, неволя, чужина і ні жадного провітку, ні найменшого промінчика ясного світла" (Шевч. за ґратами, 1909. Шевченко зб. 1914, ст. 118). Заслання є „проквільним погасанням хисту, творчої сили, всього живого" (ст. 118), Шевченко — „живцем похований цілих 10 років" (119).

Візьмімо спогади приятеля Шевченкового М. Лазаревського (Рус. архив. 1899, ст. 4):

„... Жизнь его (в Орській кріп.) при участии Исаева, была довольно сносная; он большею частью время проводил или в чтении книг, или в разговорах с поляками..." Говорячи про те, що наступник померлого ген.-майора Ісаєва, майор Мешков, погано поводився з Шевченком і перевів його в казарну, Лазаревський каже: „... И в казармах Шевченко большею частью читал, доставая книги у знакомых..."

27. IV. 1850, при арешті в Оренбурзі, відібрано Біблію, два томи Шекспіра, 2 кн. творів російських авторів, 2 томи творів Лермонтова, „Евгеній Онегин" Пушкіна.

Беремо в руки „Кобзар", празьке видання 1943 р. і лічимо сторінки, дивлячись на дати: За три роки до заслання (т. зв. зошит „Три літа" 1843-1846) — 68 сторінок тексту. Дивимося далі: 1847 р. — Орська кріпость — 20 поезій (між ними „Княжна",

„Іржавець“, „Сон“, „Козачковському“, „Москалева криниця“).

• 1848-49 — Кас-Арал — 72 назви (в т. числі „Царі“, „Титарівна“, „Між скалами“, „Сотник“).

1850 — Оренбург — 13 назв.

Разом 90 сторінок тексту.

• Праця творча — інтенсивніша, ніж в 1843-46 роках!

Цілком по-новому виглядає перебування Шевченка в експедиції до Аральського моря. Тяжка труднощами фізичними, експедиція 1848-49 рр. відбута була в товаристві висококультурних людей: це кап.-лейт. Бутаков, штабс-кап. Макшеев, що запросив Шевченка почувати і їхати в одній з ним кібітці, добре знайомий із петрашевцями, приятель Момбеллі, знайомий Шевченка. З морським офіцером Поспеловим Шевченко на „ти“. Приятель ученого ботаніка і геолога Томаша Вернера, засланця поляка... Про Бутакова пізніше писав Шевченко кн. В. Рєпніній, називаючи його „командиром, товаришем і другом“.

І не тільки товариство було приємним після миколаївських касарень в Орську. Дослідники мали з собою фахові книжки. Читався — „Космос“ славного Гумбольдта, що „був ініціатором аральської експедиції Бутакова“ (Зайцев). У повістях Шевченка знаходимо імена авторів славетних описів подорожей Араго і Дюмон-Дюрвіля.

„Більше як 200 рисунків і шкіців, що їх зробив Шевченко, були не тільки артистичними творами, а й документами, що всебічно ілюстрували виконану відважними ученими пловцями величезної наукової ваги дослідну працю“ (Зайцев).

Справедливо, коли сьогодні почали говорити про „гетівський“ характер Шевченкової натури, підкреслюючи її різносторонність. Справді — видатний мляр, учень Карла Великого, як його тоді називали в Росії, в 40-х роках „займався археологією і етногра-

фією, ввійшов у курс археологічних студій, брав участь у розкопках, збирав фольклорні матеріали, зарисовував пам'ятки старовини" (Петров, 28). Тепер проти волі — активний учасник експедиції, яка мала чимале наукове значення. Недарма керівника її Бутакова на пропозицію Гумбольдта 1858 р. обирають почесним членом Берлінського географічного товариства, а 1867 року нагороджують медалею Лондонського королівського географічного товариства.

Після повернення з експедиції, Шевченко живе ще якийсь час (до 27. IV. 1850) в Оренбурзі на квартирі у офіцера генер. штабу Карла Івановича Герна, свого друга, чигаючи, пишучи вірші й малюючи портрети. Вишадкова сварка з прапорщ. Ісаєвим і донос останнього виривають Шевченка з Оренбургу. Приходять найгірші роки в Н. Петровській фортеці.

Але й тут поет не зломився. Аналіза листування, повістей і Щоденника поетового дозволяють проф. Зайцеву твердити:

Хоч стільки часу забирала йому військова муштра, він виявляв просто несамоовиту творчу енергію. Легально, не криючись ні перед ким, ліпив із глини й виливав з алябастру барельєфи, творячи все нові й нові композиції, не переставав діяльно листуватися з друзями, читав все, що міг тільки діставати. Крадькома рисував і то рисував багато, бо весь час протягом 1953-55 пересилав свої рисунки Залеському і дарував їх симпатичним і гідним довір'я людям. Писав повісті — писав без перерви: кінчав одну і зараз починав другу". (Зайцев).

Так науковий, вільний від шаблону підхід до Шевченка показує нам нашого поета далеко міцнішим, продуктивнішим у праці, доводить, що це не був зламаний, згашений засланням чоловік, хоч як багато він перетерпів.

Хотілося б сьогодні докладніше на одному твердженні народницької школи в літературознавстві спи-

нитися — на твердження про „малу культурність“ Тараса Шевченка.

Походить це твердження від висловлювань росіян — сучасників Шевченка. Відомо, що вони його не розуміли і належно не оцінили. Почалося скандальною оцінкою божка російської революційно-демократичної критики Віссаріона Белінського, що гостро вороже зустрів виступ Шевченка, говорячи про „простацтво крестьянского языка и дубоватость крестьянского ума“...

Дивна річ, що далеко глибше і проникливіше від цього стовпа російської прогресивної критики аналізував твори Шевченка гр. А. Ф. Орлов, провадячи слідство над поетом. Він писав імператорові так:

„... Шевченко, вместо того, чтобы вечно питать благоговейные чувства к особам августейшей фамилии, удостоившим выкупить его из крепостного состояния, сочинял стихи, на малороссийском языке, самого возмутительного содержания. В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольнице казачества, то с невероятной дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома, забывая в них личных своих благодетелей. Сверх того, что все запрещенное увлекает молодость и людей с слабым характером, Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства...”

Тому рішено:

„... 4) Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, опреде-

лить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений”.

Рукою Миколи І: „Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать”.

Навіть даючи прихильну оцінку Шевченкові, російські рев.-демократичні публіцисти не могли позбутися тону зверхности й своїх масштабів імперських. Відомий смігрант О. л. Герцен пише: „Он так велик, что он совершенно народный писатель, как наш Кольцов*); он имеет большее значение, чем Кольцов, так как Шевченко тоже политический деятель и явился борцом за свободу” . . .

Наскільки далекий був від розуміння потреб і завдань української літератури і значення Шевченка Д о б р о л ю б о в, видно хоча б із такого уступу його рецензії на „Кобзар”, 1860 р.

„Его произведения интересуют нас совершенно независимо от старого спора о том, возможна ли малороссийская литература: спор этот относился к литературе книжной, общественной, цивилизованной, — как хотите называйте, — но во всяком случае, к литературе искусственной, а стихотворения Шевченка именно тем и отличаются, что в них искусственного ничего нет. Конечно, по-малороссийски не выйдет хорошо „Онегин” или „Герой нашего времени”; также не выйдут статьи г. Безобразова об аристократии или моральные статьи г-жи Тур о французском обществе . . .

„ . . . Слова, принятые в русском, целиком входят в малороссийский язык, и случается встречать такие малороссийские статьи, в которых почти только что, аж, бо, чи и тому подобные частицы и напоминают об особенностях наречия . . .

---

*) Тобто саме «простонародний», бо малоосвічений рано померлий воронізький міщанин лишився провінціяльним поетом.

„... Никто не откажется признать народную поэзию Малороссии. И к этой-то поэзии должны быть отнесены стихотворения Шевченка...”

Такий же характер применення ваги Шевченкової творчості мають спогади про нього.

Перше прязьке видання „Кобзаря” 1876 містило спогади І. Тургенєва і Я. Полонського.

Люди, що зустрічалися з Шевченком по кілька разів, природно не могли добре його знати. І. Тургенєв у „Воспоминания о Шевченке” (1875) пише:

„... Широкоплечий, приземистый, коренастый Шевченко являл весь облик казака, с заметными следами солдатской выправки и ломки. Голова острокопечная, почти лысая; высокий морщинистый лоб, широкий, т. называемый „утиный” нос, густые усы, закрывавшие губы; небольшие серые глаза, взгляд которых, большей частью угрюмый и недоверчивый, изредка принимал выражение ласковое, почти нежное, сопровождаемое хорошей, доброй улыбкой, голос несколько хрупкий, выговор чисто-русский, движения спокойные, походка степенная, фигура мешковатая и мало изящная. Вот такими чертами запечатлелась у меня в памяти эта замечательная личность. С высокой бараньей шапкой на голове, в длинной темносерой чуйке с воротником из черных мерлушек, Шевченко глядел истым малороссом, оставшиися после него портреты дают вообще верное о нем понятие...”

„... Талант его привлекал нас своею оригинальностью и силой, хотя едва ли кто-нибудь из нас признавал за ним то громадное, чуть ли не мировое значение, которое придавали ему находившиися в Петербурге малороссы; мы принимали его с дружеским участием, с искренним радушием. С своей стороны он держал себя осторожно, почти никогда не высказывался, ни с кем не сблизился вполне; все словно сторонкой пробирался.

„... Собственно поэтический элемент в нем проявлялся редко: Шевченко производил скорес впечатле-

ние грубоватого, закаленного и обтерпевшегося человека с запасом горечи на дне души, трудно доступный чужому глазу, с непродолжительными просветами доородущия и вспышками веселости. Юмора „жарта“ в нем не было вовсе. . . Самолюбие в Шевченке было очень сильное и очень наивное в то же время: без этого самолюбия, без веры в свое призвание он неизбежно погиб бы в своем закаспийском изгнании; восторженное удивление соотечичей, окружавших его в Петербурге, усугубило в нем эту уверенность самородка-поэта. Читал Шевченко, я полагаю, очень мало (даже Гоголь был ему поверхностно известен), а знал еще меньше того. . . Но убеждения, запавшие в душу с ранних лет, были непоколебимо крепки. При всем самолюбии в нем было неподдельная скромность. . .

Вообще это была натура страстная, необузданная, сдавленная, но не сломанная судьбою, простолюдин, поэт и патриот. . .

„Вспоминается мне также, что он, живя в Академии, занимался гравированием на меди посредством острой водки (офорт) и воображал, что открыл нечто новое, какой-то улучшенный способ в этом искусстве. . .“

Я. Полонский у „Воспоминаниях о Шевченке“ казав:

„. . . Личность его по внешности не производила на меня никакого особенно сильного впечатления. Даже костюм его — нечто вроде казакина и баранья малороссийская шапка — в то время не могли поразить меня своей оригинальностью: такие простонародные костюмы то и дело попадались тогда и на Невском, и в обществе посреди светских дам и франтиков. . . Несмотря на некоторую мешковатость и тяжеловатость в движениях, Шевченко вовсе не казался человеком забитым судьбою: он был прост и свободен в отношениях и никогда не конфузился, как конфузятся обыкновенно личности, обиженные фортуной и в то же время одержимые бесом постоянно их грызущего самолюбия. . .“

„Он был человек в высшей степени бесхитроственный, запальчиво-откровенный и даже бесстрашный в том смысле слова, что неумеренные речи его частенько заставляли других бояться за него или затыкать уши и убегать. . . Умный от природы, он в то же время не был ни учен, ни начитан: он жил стремлениями и тем казацким духом, который воодушевлял его. . . В своем демократизме он . . . не мог дать себе отчета, как и в том невольном проникновении в дух народных украинских дум и несен, которое составляло характеристическую черту его музыки. Короче сказать, это был человек вполне непосредственный. . .”

Легенда про неосвіченість Шевченка, природно, мусіла перейти і в українські кола. Але в той час, — як уже згадувалось, — в українських культурних колах панувала народницька система, якій погляд на Шевченка як на мужика-самоучку імпонував якнайбільше.

Тому не була своєчасно заперечена теза про некультурність Шевченка, висунута М. Драгомановим в його відомій праці „Шевченко, українофіли і соціалізм”. Праця його мала критично-публіцистичний характер, і в ній наш великий дослідник фольклору висунув багато хибних тверджень.

Навпаки погляд цей прищепився і поширився, хоч як він суперечив загально-прийнятому уявленню про величезне значення Шевченка в розвитку української літератури і національної боротьби за свободу. Останній із найвидатніших представників народницького, публіцистичного, а не наукового літературознавства С. Єфремов, у 4 виданні своєї „Історії українського письменства” (1919 р., II т.) на ст. 13 пише про „формально невелику і досить випадкову освіту” . . . На ст. 33-34: „Велика муза Шевченка очсвигруба, кажучи фігурально, свитка й неквасовані чободячки переросла тогочасні літературні вимагання; ти геніяльного мужика, з мужицькою мовою й мужицькими інтересами в основі всієї поезії, були за-

надто кричущим дисонансом до тієї сальонової атмосфери, якою перейнялася російська література на початку лютої Миколаївської реакції, по нещасливій спробі декабристів та польському повстанні 1831 р."

Очевидно тут, за народницьким поглядом, ця вигадана „іскультуриість" Шевченка саме імпонувала.

В той час, як ширилися про Шевченка неправдиві уявлення в статті Тургенева, в упереджених висловлюваннях гарячого і часто несправедливого Куліша, не вивченими, не дослідженими лежали повісті Шевченка, писані рос. мовою в 50-х роках, незадовго до визволення із заслання.

Вони не являють такого велетенського досягнення, як „Кобзар". Але для знайомства з постаттю Шевченка вони надзвичайно цікаві, бо містять силу автобіографічного матеріалу.

Природно було б перегорнути сторінки цих повістей, щоб побачити, які імена, які книжки, які твори музичного й образотворчого мистецтва пропливають в пам'яті поста, коли він, сидячи в пустелі над давно обридлим Каспійським морем, воскрешав образи кращого, багатого подіями і враженнями минулого.

Перегортаємо і нотуємо. Нотуємо для наочности — не доряду, а дещо розклясифікувавши згадані імена і назви. Подивімось, що було відоме і близьке сьому „самоучке", „не ученому и не начитаному" чоловікові.

ОСЬ МІТОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ В ПОВІСТЯХ!

Юпітер (Нещасний); Суца Церера (Наймичка); Узи Гімenea (Капітанша); Амфітріон (Музикант); Мій Автомедон (Музикант); Морфей (Прогулка...); Прозерпіна, Лукулл, Ангіон, Аврора (Музикант); Меркурій, замурзана Геба, Кастор і Поллукс (Прогулка...); Орфей (Музикант).

Плутарх — „Життя знаменитих людей", „Кілька томів „Історії давньої Греції" (Художник); Ян Гус, Папи і Лютер, „Міто-Історія хрестових походів"; Прекрасне знання Біблії, „Боде пише про руїни Персеполісу" (Музикант).

Вашингтон, Святополк Окаянний і Борис (Близнець); Хмельницький (Близнець); „Наказала їм (немов Ольга над Ігорем) насилати могилу високу” (Несчастний); Ярема Вишневецький Корибут (Музикант); Чорна Рада, Брюховецький, Сомко (Княгиня); Іван Золотаренко, Самойлович-Ромодановський (Музикант); Малоросійська колегія, Давидич (Меншиков), Скоропадський (Капітанша); Галаган, Ніс (Музикант); Мазепа, Меншиков (Близнець); Розумовський (Княгиня); 1768 р., Листування Катерини II з Вольтером, Розбійник Гаркуша (Прогулка...); М. Репін (Музикант); „Скальковський бреше” (праця про Гайдамаків, Холодний Яр (Прогулка...)) Блюхер, Меттерніх, Мелевель, Подорожі Араго, Дюмон-Дюрвіля.

МИСТЕЦТВО В ПОВІСТЯХ

Симфонії Бетговена (Капітанша, Варнак); Соната Бетговена (Музикант); Квінтет Бетговена (Художник); Симфонія Себ. Баха, Гайдн (Близнець); Створення світу, Соната і „Реквієм” Моцарта (Музикант); Сонати Моцарта (Варнак, Художник); „Каватина” із Норми, Вінчецо Белліні, „Преціоза” Вебера (Музикант); „Фрайшюц” Вебера (Несчастний); Россіні, Марш із „Вільгельма Телля”, „Буря” Мендельсона, „Сон Іванової ночі”, Серенада Шуберта, Мазурка надхненого Шопена (Музикант); Бортнянський (Близнець); Глінка, зокрема Руслан і Людмила, учень славного Шпора (Музикант); Ліхтенгалівські клявікорди (Капітанша); Концерти Серве (сучасний Шевченкові мистець), Порівняння Ліста з Серве (Музикант); Польонез Огінського (Прогулка...).

Скопас, Фідії (Капітанша); Буанаротті (Музикант); Мікель Анджельо (Художник); Рафасль і Форнаріна (Капітанша, Прогулка..., Художник); Гвідо Рені і Беатріче Ченчі (Капітанша); Рембрандт (Капітанша, Прогулка...); Ван Остад (Несчастний, Художник); Корреджо, Цампієрі (Художник); Гольбайн — Танок смерті (Музикант); Гвідо Рені „Аврора” (Прогулка...); Тоньєр, Рубенс, Ван Дейк (Худож-

ник); Руїздаль (в Ермітажі), Жерар Доу, Каналетті, „Псіхея” Канови (Прогулка . . .), Художник); Грез, Торвальдсен, Лосенко „Аполліно” (Художник); Куманська Сівілла Кіпреневського (Капітанша); портрети Зорянки (Музикант); Брюлов — Останній день Помпеї (Близнецы); Осада Пскова (Художник); Мертенс — Содом і Гоморра (Близнецы); Мертенс — Бенкет Валтасара (Художник); Сошенко, Штернберг — Свячення пасок (Музикант).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА В ПОВІСТЯХ

Думи про Олексія Поповича, Три брати, С. Кішка, І. Коновченко, Пісця про С. Чалого (Прогулка . . .); Літопис псевдо-Копицького (Близнецы); Біблія 1743 р. (Київ) з присвятою Розумовському (Варнак); Скворода, Цитата — „Всякому городу . . .” (Близнецы); Котляревський (Несчастный); Енеїда, Ода до кн. Куракіна (Близнецы); Москаль Чарівник (Прогулка . . .); Покійний Основ'яненко з своїм „Шельменко — волостний писарь” (Капітанша), Гребінка, Гулак-Артемовський, Горацієви оди в „Укр. Вестнике” (Близнецы); Українська поезія Падури (Прогулка . . .).

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА В ПОВІСТЯХ

Сумароков, Синеус и Трувор (Музикант); „Письмовник” Курганова (Близнецы); Барков як перекладач байок Федра, Херасков, Царь или спасенный Новгород, Озеров „Эдип в Афинах” (Капітанша, Художник); згадка про „Письма русского путешественника” (Близнецы); „Благонамеренный” Измайлова, „Московские Ведомости” (Капітанша); „Современник” Плетнева; „Библиотека для чтения” Сенковського (Близнецы); Жуковський, Дванадцять спящих дев (Художник); Дмитриев, „Стонет сизый голубочек . . .”, Мерзляков, „Среди долины ровныя” (Близнецы); „Иллиада” в перекладі Гнедича (Прогулка . . .); Денис Давидов як співець гусарів (Капітанша); Кукольник (Художник); „Грамматика” Греча (Несчастный); „Исторический русский словарь” Греча (Близнецы);

Барон Брамбеус (Капітанша); „Лев Гурьч Синичкин“ Лещьського (Музикант); Шаховський, Сафо і козак Климовський (Близнець).

Гоголь. Мертвые Души (Несчастный); „Яким скидався на Афанасія Івановича після того, як вмерла Пульхерія Іванівна“, „Не вважаючи на свою, як каже Гоголь, „жоркость“;

Гоголь... величали не Ноздревым, а просто шахраем, Повість про капітана Копейкіна (Близнець); „Бібліотека для читання, а разом з нею і поважні добромисні люди згащбили і книжку і автора, обзиваючи книжку брудною та непугящою, а автора її — просто сівачем плевел на ґрунті виховання благородного юнацтва“ (Близнець); „У Плюшкина була принаймні молодість, значить і радощі, хоч не повні, не ті радощі, що ликують, а все таки радощі, а от у цього бідолахи нічого й похожего не було на молодість та на радість“ (Художник); „руський чоловік коли майстер добрий, так і п'яниця здоровенький“ (Художник); „вона нагадує мені Гоголівську сваху, що, як спитав у неї охочий женитися, чи вона його одружить? — одповіла: — Ох, голубонько мій! Та так ловко дружку, що й не зчуєшся“ (Художник); в щоденнику: „сама Коробочка перед тобою зблідла. 12 грудня“.

1857 р., в листі до М. Лазаревського, каже, що читає Н. М. (Куліша) — „Записки о жизни Н. В. Голя“, Спб. 1856.

Пушкін Капітанская дочка (Близнець); Цитата „Как Чацкий с корабля на бал“ (Прогулка...); „Ихных уж нет, а те далече“ (Прогулка...); цитата: „Поет и чернь“ — „Мы рождены для вдохновенья...“, „Анджельо“ (Художник).

Марлінський — „Фрегат надежды“, імітує його стиль (Музикант); В. Курочкин (Прогулка...).

АНТИЧНА І ЗАХІДНЯ ЛІТЕРАТУРА

Іліяда (Прогулка...); Плутарх, Сократ (Художник); байки Федра (Капітанша); „Просто Овідієві метаморфози“ (Художник); Вергілій „І як до речі

були тут Вергілієві Георгіки", Тіт Лівій (Близнець); Подорож Анахарета Молодшого (Художник); Єфрем Сирий, Юстин філософ (Близнець); „Дивлячись услід йому, я думав: ось надхнений мінезінгер XII віку" (Музикант); Бокаччіо, Аріосто, Тассо, Божественна Комедія Данте (Капітанша); „Вергілій мій повів мене" (Музикант); Фільсоф Бекон (Прогулка...); „Гамлет" Шекспіра, переклад Висковатова (Музикант); Безсмертний твір Дефо (Художник); Тепер вона (Мар. Ф.) „доживає, наче щур той отруений в норі", як мовляв автор „Подорожі Гуллівера" (Несчастний); Річардсон — „Кляріса Гарлов", переклад Жюлем Жіньяком (Художник); Голдсміт — „Векфілдський священик" (Художник); Оссіян (Близнець); Бенди Френклін (Прогулка...); Вам. Ірвінг — „Христофор Колумб" (Художник); Вальтер Скотт (Несчастний); Антикварій (Прогулка...); Вудсток, Кенільворт, Пержеська красуня (Художник); Байрон (Прогулка...); Шільйонський в'язень (Художник); Діккенс — „Ніколяс Ніклюї" (Близнець); Ляфатер (Прогулка...); Французька енциклопедія (Близнець); Листування Катерини з Вольтером (Прогулка...); „Красуні, особливо красуні на манер героїнь небіжчика Бальзака, цебто красуні не першої свіжості, не раджу вам танцювати до схід сонця" (Музикант).

Александр Дюма (Близнець); Тридцять літ, або життя грача (Художник); Ежен Сю (Несчастний); Поль де Кок — Брат Жак (Художник); Пісні Беранже (Капітанша); Гете (Прогулка...); Шіллер (Близнець); „Розбійники" (Художник); Кернер (Прогулка...); Коцебу (Близнець); Міцкевич (Художник); „В густі Твардовського" (Прогулка...).

— . —

(Передрук цієї незакінченої пок. М. Глобенком статті поданій із посмертного видання „З літературознавчої спадщини", Париж, 1961, стор. 92-113.

ЄВГЕН Ю. ПЕЛЕНСЬКИЙ

ЧАР ШЕВЧЕНКА

Життєва кар'єра — якщо можна вжити тут того слова — Тараса Шевченка зачалася певначе б то звичайно і просто: 6 грудня 1824 р. Енгельгардт, вернувшись з балю ніччю додому, застав Шевченка, тоді покоевого козачка, за відмальовуванням портрету козака Платова. Як відомо і пан сам вибив його за те, мовляв, він міг спалити цілий дім, і „на другий день велів візникові Сидоркові випороти його хорошенько, що й виконано докладно” — як відмітив про те Шевченко в своїй автобіографії. Незабаром той сам Енгельгардт віддає Шевченка на науку до найкращих в тому часі малярів Вільна і Петербурга Лямпі, Рустема і декоративного маляра Ширяєва.

Чому? Сам Шевченко пояснив це тим, що Енгельгардт хотів мати портрети своїх приятельок. Біографи великого поета вдоволилися цим поясненням, хоч воно далеко незадовільне, бо не вияснює, чому саме віддав він Шевченка на науку до найкращих малярів, яким мусів багато заплатити, на всякий раз багато більше, ніж могли б коштувати потрібні йому портрети. Та й самому Шевченкові він платив за кожний портретик зокрема, хоч і не багато, по рублеві.

Отже треба б шукати за іншим виясненням цієї вирішальної для цілого Шевченкового життя події.

Пізніше Шевченкове життя дає підстави догадуватися, що тут, може вперше, виявився той непереможний чар поета, що згодом виявлявся все і всюди, діючи на всіх без виїмку людей, яких життєві до-

роги на довший час, чи лише на коротенький мент сходилися з життєвим шляхом Шевченка.

Над тим питанням не зупинилися досі біографи великого поета, хоч мало не всі його сучасники, що знали його особисто, згадували про те, очевидно, різно називаючи і різно окреслюючи те, що мабуть найкраще передати словом: чар людини.

З вигляду був Шевченко радше негарний. Низький, огрядвий, з не дуже то правильними рисами лиця, з малими очима, згодом цілком лисий. Коли додати до того повну неухагу до ноші — зовнішня характеристика його могла б бути навіть від'ємна. Тим часом усі сучасники підкреслюють, що це була надзвичайно мила людина. В товаристві веселий, в поважних речах серйозний, до всіх людей уважливий і спочутливий. Він отверто висловлював свої думки і погляди, чим здобував собі подив і пошану навіть у ворогів. Він мав прекрасний м'який і глибокий голос, яким майстерно володів. Він по-мистецьки читав і прекрасно співав, що йому й здобуло найбільші похвали. Його слова були незвичайно розумні, його вислови все доречні. Його поведінка була як найбільш витримана, аристократична, хоч аж ніяк не вимушена, а природна і щира. Рухи його статечні й елегантні. Все те здобуло йому симпатію і повагу сучасників, за винятком, очевидно, тих, що йому завидували, або його ненавиділи за отверто висловлювані протиросійські погляди.

В 1832 р. віддав Енгельгардт Шевченка — на його власне бажання — на науку до маляра — декоратора Ширяєва. Не був це простий кімнатний маляр, як його згодом представив Шевченко, а за ним і його біографи, а найкращий у той час у Петербурзі декоратор, якому напр. доручили таку відповідальну роботу, як розпис Великого Театру, в чому брав теж участь і Шевченко, розмальовуючи пляфон. Ширяєв людина сувора, але не без ширших мистецьких інтересів. Він мав напр. велику збірку цінних

гравюр, у нього сходилися часто петербурзькі мистці і поети на авторські вечори. Учням Ширяєва вільно було прислухатися — правда, лише з сусідньої кімнати — читанню постичних творів. Як згадує в своїх споминах один з учасників цих вечорів, з-поміж гуртка учнів, що стояли в нашів темних дверях, які вели до другої кімнати, особливим світлом блищали в одного з них глибокі, розумні очі.

Є це перша мемуарна згадка сучасника про зовсім невідому ще тоді молоду людину, що не була в той час ще ні талановитим малярем, ні геніяльним поетом, яка одначе вже тоді відрізнялася від своїх товаришів особливим поглядом своїх очей. — В пізніших споминах згадують не раз сучасники про чар Шевченка-людини, а вже зокрема про його очі.

Власне очі. Шевченко — якщо можна так висловити цю нову думку — належав до тих нечисленних великих людей, яких глибокому поглядові ніхто не міг опертися. Йому, як і тим нечисленим пророкам і апостолам, полководцям і бесідникам, що мали такий же проймаючий погляд, не треба було ані просити, ані наказувати. На кого він раз поглянув, той був мов заморожений, ставав на завжди приятелем поета. „Його розумне високе чоло — писала майже 40 літ по смерті поета Агата Ускова Кониському — велика лисина, добродушне чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе”.

Цьому ясному ласкавому поглядові не міг опертися й Енгельгардт і це було власне першим ступнем Шевченкової мистецької і, що за тим іде, життєвої кар’єри.

Другим ступнем був визвіл з кріпацтва.

В тому часі було в Петербурзі безліч мистецьких обдарованих кріпаків. Дского з них вдалося навіть викупити з кріпацтва, але ні в одному випадку не відбулося воно при такій щирій співучасті таких широких кругів, як це мало місце з Шевченком. В

його викупі брала участь мало не вся тодішня численна українська громада в Петербурзі з І. Сошенком, В. Григоровичем і Є. Гребінкою на чолі, багато поетів і мистців, серед яких не brakло найвидатніших тодішніх представників поезії і малярства з В. Жуковським і К. Брюловим на чолі, широкі кола громадянства, ба навіть мало не весь царський двір. Поруч українців — москалі, поляки, німці. Пригадаймо ще, яка велика радість була в цих усіх людей — графа Вельгорського, Венечіянова, Жуковського, Григоровича, Сошенка й інших, коли вже нарешті Шевченка викуплено.

Того не можна вяснити, а принайменше — не можна вяснити без решти самим лише мистецьким талантом молодого кріпака, бо, як сказано, талановитих кріпаків-малярів було тоді в Петербурзі чимало. Та й загальне ставлення тоді до того роду справ було зовсім інше. Тоді ж обов'язували славні Миколаївські закони, що не дозволяли навіть найбільш обдарованим кріпакам учитися в вищих школах.

Коли ж Шевченко ще перед визволенням з кріпацтва дістався до Академії Мистецтв, то це можна вяснити хіба лише силою його особистого чару.

Діставшись до Академії Мистецтв, Шевченко не лише стає учнем найкращого тогочасного маляра, божища тогочасних малярів, Карла Брюлова, але й його приятелем, щоденним гостем у його хаті, навіть повірником, не дивлячись на різниці — національні, станові і віку, — що їх ділили.

Коли одначе навіть такі яскраві факти можна б ще різно пояснити, то чимало інших виключає можливість іншого толкування, поза особистим чаром поета.

Бо коли напр. Шевченко вибрався в р. 1842 у свою першу морську подорож до Стокгольму і Копенгагену, подорож, що їй завдячує українська поезія свій найкращий маріністичний твір, „Гамалію” — і важко тоді занедужав, то вся залога корабля від

капітана до корабельного хлопчика піклується ним, доглядає його і виявляє йому стільки доброзичливої уваги і співчуття, що того не можна інакше пояснити, як особистим чаром поета на все його оточення. Ані залога не могла бути надто зворушена не-дугою, ані ці прості люди не мали хіба аж стільки зрозуміння для Шевченкового мистецького хисту, про який може і не знали нічого, ані врешті не могли піддатися якимсь його переконуванням, чи проханням, бо ані української, ані російської мов усі вони не розуміли, а Шевченко шведської не знав.

Або коли Шевченко приїхав в 1843 р. в Україну і попав у товариство українських поміщиків, що відомі в історії під іменням Товариства мочемордів, зони напів жартома, але і напів серйозно, як це видно з їх листування, що потім так пошкодило в Кирило-Методіївському процесі — визнали його одностайно „гетьманом України”. Тут діяли напевно і романтичні настрої доби, і вплив знаменитого „Кобзаря”, але не менше теж особистий чар поета. Явище вибору Шевченка на гетьмана в тому часі — в 1843 р. — не таке вже то і маловажне, коли пригадати собі тодішній режим, коли за такі навіть невинні речі суворо карали, далі коли пригадати тодішні суспільні обставини і те, що виборцями були поміщики, а вибраний був вчорашнім кріпаком.

Колишній кріпак Шевченко з недовір'ям ставився до поміщиків. Не дивлячися на те, що вони про те знали, заповолонював він їх так само на все життя, як і всіх інших, щоб пригадати лише Миколу Білозерського. Його пізнав Шевченко в 1847 р. на весіллі Куліша в Мотронівці, коли він був старшим боярином, а Білозерський мав бути панні молодій за посаженого батька. „Тим часом під'їхав завжди нам бажаний гість — Микола Данилович Білозерський — розказує про першу їх зустріч Кулішева. — Він же буде й нашим посаженим батьком. Як він з'явився, то у Шевченка якимось лицем змінилося, але ж Шсв-

ченко скося, суворо дивився на його, бо це джентлмен, пан, поміщик, то вже не варт ніякої поваги... Витворилася неприємна для Білозерської ситуація. Як подає на іншому місці та ж таки Ганна Барвінок, по довших проханнях Шевченко нарешті переміг себе і заспівав „Ой, Морозе, Морозенку”... „Він скінчив і тут наступило щось невидане і нечуване: Микола Данилович скоро встав з місця, кинувся на Шевченка, обняв його і заридав на грудях. Шевченко ледве міг його успокоїти... З цієї міноти Микола Данилович ніколи не забував Шевченка...”

І воно — не дивлячися на те, що Білозерський аж надто добре відчув Шевченкове ставлення до нього.

Коли Шевченко станув в обороні Лукашевичового кріпака, Лукашевич образив поста, називаючи його „таким самим бувшим кріпаком”. Це чи не одинокий випадок, коли Шевченка образили, але образила людина, що вже тоді була умово хвора і скінчила в лікарні для божевільних. — Ображеного Шевченка потішали всі в Яготині як могли, а вже найбільше княжна Варвара Репніна, що навіть клякнула перед ним і поцілувала його в руку. — Сьогодні був би це може і не так яскравий факт, бо суспільні різниці затерлися, але тому сто літ! Княжна, дочка б. генерал-губернатора України і колишнього містоколя Саксонії, навколішках цілує в руку колишнього кріпака...

Правда, княжна Варвара була залюблена. І не була це звичайна, скоропроминаюча любов, але глибоке почуття, що заповонило її серце на все життя. Глибокий лист-сповідь до її учителя Ейнара, автобіографічна повість, де представлено Шевченка найбільш добірливими барвами, та ціле її дальше життя це потверджують. Княжна Репніна не вийшла заміж, бо Шевченко її за дружину взяти не хотів, а інших вона не хотіла. — Але і цей факт набирає окремого значення в світлі тогочасних станових відно-

син. А втім не лише кн. Варвара була залюблена в Шевченка. Те саме можна сказати про багато інших жінок, що стрінули в своєму житті великого поета.

Вистане тут хочби пригадати три тіточні сестри кн. Варвари, Олександру, Глафіру і Галю Псьолівні, що жили тоді в Яготині і всі три залюбилися в ньому так само, як і кн. Варвара. Особливо зворушлива була любов Олександри Псьолівни, що теж на все життя зберегла тепле почуття до поета, теж не вийшла заміж і подібно як кн. Рєшніна всі свої поезії, між ними й улюблену Шевченком „Свячену воду“, „Три сльози дівочі“ і „Молитву за поета“ — присвятила виключно Шевченкові.

Та залюблені були не лише „яготинські анахоретки“. Чар Шевченка заповнював однаково усіх. Бо чим напр. пояснити факт жертвування молодою Кулішевою всього свого віна на те, щоб Шевченко міг виїхати закордон для дальших студій?

Виїздові закордон перешкодив арешт Шевченка і інших Кирило-Методіївських братчиків весною 1847 р. Через арешт не міг теж перейняти Шевченко призначеної йому вже катедри малярства на київському університеті.

Скоро потім, бо 28 травня 1848, засуджено Шевченка позаочним вироком на військове заслання:

„Художника Шевченку за сочиненіє стихотворений, как одаренного крепким тело-сложением, определеть рядовым в Оренбургский Отдельный Корпус с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него ни под каким видом не могло входить возмутительных і пасквильных сочинений“.

„На подлинном собственною Его Величества рукою написано карандашем: Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать. Верно: ген.-лейт. Дубельт“.

Могло б здаватися, що „рядовому Шевченке“, який приїхав до Оренбурга з таким „височайшим“

приказом не буде ніякої змоги ні писати ні рисувати, за „строжайшим наглядом“ і „строжайшим надзором“ начальства.

Тим часом сталося інакше. Можна сказати — всі без виїмку старшини, в тому числі й усі безпосередні його начальники, старалися йому в чім могли допомогти, ламаючи при тому як-не-як царське розпорядження. В Оренбурзі, в Орській кріпості, в Раїмі, під час Аральської експедиції і в Новопетровській кріпості всі Шевченкові начальники, починаючи від полковника Матвеева і капітана Герна, кінчаючи полковником Усковим старалися полегшувати, наскільки це було в даних умовах, можливо, незavidне положення поста-солдата. — За відомом начальства міг Шевченко в Оренбурзі писати і малювати, міг носити цивільний одяг, міг жити вільно на приватній квартирі, та врешті міг узяти участь у відомій експедиції Бутакова власне як маляр. Мало того: чимало старшин допомагає Шевченкові ламати царське розпорядження ще й таким робом, що напр. позують йому до образів, як поручник М. Бажанов, або стають просто за секретарів поета, переписуючи йому його повісті, як от хорунжий Григорій Нагаєв. Оренбурзький губернатор Е. Барановський особисто приймає від Шевченка як дарунок його автопортрет, який заповідливо зберігає до 86-го року свого життя, щоб потім передати його товариству, основаному в пам'ять Т. Шевченка.

На донос Ісаєва 1850 р. розпочато проти Шевченка нове слідство, що припинило не одну з цих полегш. Коли справа стала голосна, корпусний командир. ген. Обручев, що саме тоді старався за підстаршинський ступінь для Шевченка, щоб таким робом допомогти йому в його положенні, і приймав його часто в себе дома, налякався відповідальності за все те і за дозвіл Шевченкові взяти участь в Аральській експедиції, старався скинути всю відповідальність на своїх підвладних, що мужньо взяли її на себе. — За

кару відправляють Шевченка 12 травня назад до Орської кріпости, а 8 жовтня засилають до Новопетровської фортеці.

І тут, де життя було само собою вже нестерпно важке, всі старшини стараються його Шевченкові улегшити, не дивлячись не нещодавно його справу. Командант кріпости замість заборониги Шевченкові писати, дозволяє всю кореспонденцію поета слати на своє ім'я і сам висилає його листи. Всі інші старшини приймають Шевченка, як товариша, капітан Московський запрошує його жити до себе, багато старшин дружить з ним (поручник М. Бажанов і інші), поет перебуває здебільшого в офіцерському флігелі, а з приїздом нового командира Ускова стає в його домі щоденним гостем.

В листах з Новопетровської кріпости і в „щоденних записках” підкреслює це не раз і сам Шевченко, хоч до загалу старшин не ставився він надто прихильно, дарма, що за дуже малими хіба виїмками всі вони відносилися до нього з великою повагою. „Шум, крик, балалайка вигнали мене з казарми — пише Шевченко 26 лютого 1948 р. до кн. Реніної — я пішов на квартиру офіцера (мене, спасибі їм, все приймають як товариша)”.

Пригадаймо, що в тому часі, в умовах військового життя не було це просте для царського старшини, бо товаришування з солдатом тоді старшинам було суворо заборонене. Що ж тоді й казати про товаришування з солдатом, якого заслали, над яким тяжів власноручно підписаний присуд самого царя Миколи і який прийшов до Новопетровської кріпости по Оренбурзькому процесі. — Сам Шевченко згадує в щоденику про военні карні закони, „де сказано, що офіцер, який дозволив собі фамільярне відношення до нижчого чину, передається воєнному судові”. (Запис 28 червня 1857). І такі випадки були, і то навіть у самому Оренбурзькому Корпусі, як напр. справа хорунжих Гурасва і Невельського з 1852 р. і інші.

Та й самі наставники Шевченка в Оренбурзі потерпіли за товаришування з ним чимало.

Коли ж ці всі старшини, не то що товаришували з „рядовим” Шевченком, але й допомагали йому і писати і рисувати, ламаючи тим виразний царський наказ, то тут мусіло діяти щось більше за звичайне співчуття до незавидної долі поета. Діяв непереможний чар Шевченкової особистості. Діяв, можна сказати, з першого вже погляду.

Навіть така осоружна подія, що її представив пост у щоденнику під днем 21 червня 1857 р., не ставлять цих відносин в іншому світлі, а власне підтверджує їх. Поста стрінув п'яний інженерний старшина Кампійоні, що побачивши його, „здумав виявити мені невелику услугу, покровительство, познайомивши мене з новоприбулими офіцерами”. Воно лише підтверджує, що старшини вважали Шевченка за рівного собі. Що п'яний старшина почув себе ображеним, коли Шевченко покинув розп'ячене товариство — можна зрозуміти, як і те, що цей старшина по п'яному віддав поета на „гавлваху” за „особисто нанесену зневагу офіцерові”. Це ж був лише простий собі старшина, ще й п'яний.

Іншим прикладом може бути хочби сам командант Новопетровської кріпости, Іраклій Усков. Шевченкові біографи подають, що взаємини між ними були зразу недовірливі, Шевченко начебто „гямив дистанцію між командантом та „рядовим”, до того ще й з політичним минулим”, а Усков, що раніш був ад'ютантом Оренбурзького генерал-губернатора, графа В. Петровського, „стерігся виявляти надто свою прихильність до засланця. Видимо, недавня оренбурзька історія була ще свіжа в пам'яті” (С. Єфремов). Тим часом уже саме зіставлення фактів доводить, що Усков попав таки зразу під вплив поета. — Він прибув до Новопетровської кріпости в квітні 1853 р. а вже в травні цього року писав Шевченко Козачковському: „Недавно прибулий до нас командант привіз

зі собою жінку і одне дитя на третьому году. Я полюбив це прекрасне дитя, а воно бідне, так прив'язалось до мене, що бувало, і в сні звало до себе лисого дядю. (Я тепер совершенно лисий і сивий). І що ж? Воно, біднеє, захворіло, довго томилось і умерло. Мені жаль на його ранню могилу, і плачу я — чужий йому...” Представлені в цьому листі події вимагали довшого промежутку часу („довго томилось”, „іноді приношу”) — найменше ж місяця, огже можна сміливо говорити про дружбу Ускова з Шевченком з першого ж таки дня. — Шевченко дійсно заходив щоденно до хати команданта. Приязнь Ускової була навіть чимось більше, як приязнь, принаймні з її боку, бо не лише сім літ доглядала поета і піклувалася ним, допомагаючи йому чим могла, але ще й сорок літ описля — на старості літ — в листі до Кошівського писала з великою теплотою про поета.

І того не можна лише пояснити клопотанням оренбурзьких земляків перед Усковим за Шевченка, як це робить Єфремов, ані впливом українських поезій на цих усіх чужинців, що найімовірніше „Кобзаря” і не бачили, а безпосереднім впливом, чаром поета, що був для всіх старшин і зокрема для цього царського служителя сильніший навіть за наказ царя.

Інший зворушливий приклад на непереможний вплив, що його мав Шевченко на своє оточення, маємо в особі Андрія Обеременка. Його „несолдатську фігуру” замітив Шевченко скоро по приїзді до Ново-петровської кріпости. — Це був земляк зі Звенигородського повіту. „Я сам бачу, — казав він, що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами, то з ляхами, то що”. Шевченко полюбив земляка. „Незалежно від його простого благородного характеру, я полюбив його за те, що він впродовж двадцятилітнього солдатського противного відрозливого життя, не понівечив і не понизив свого національного і чоловічого достоїнства. Він остався вірним під кожним оглядом своїй прекрасній національності”.

„Якщо блимали світлі мінати в моєму темному довголітньому заточенні — пише далі Шевченко в Щоденнику — то за ці солодкі мінати я зобов'язаний моєму простому благородному другові Андрієві Обеременкові”. (Запис 6 серпня 1857). — Сім довгих літ піклувався Обеременко поетом — наче рідна мати, бо Шевченко на все життя остав у щоденному житті великою дитиною — мало практичний і зданий на опіку других. Обеременко допомагав Шевченкові на кожному кроці, ходив з ним на прогулянки, носив за ним мішок з харчами, варив їжу, торбувався всіми дрібницями щоденного життя. І так довгих сім років. Ось одна дрібненька сценка — запис в Щоденнику поета 28 липня 1857 р.: „Андрій... взяв мене обережно під руку, привів під вербу, розстелив свою шинель, парвав і положив під голову бур'яну, положив мене, перехрестив і пішов...” Сценка, що пригадує не стільки відносини між двома солдатами, скільки між любою матір'ю і дитиною...

На щастя для великого поета — доля післала йому більше таких приятелів — опікунів. Крім названих вже, таких як кн. Варвара Рєпніна, Агата Ускова, чи Андрій Обеременко, варто тут згадати ще хочби зворушливу приязнь до Шевченка Михайла Лазаревського. Шевченко познайомився з ним 1847 р. під час заслання, але бачився з ним тоді усього двічі, як це відмічус в Щоденнику: „Ми з ним виділися всього два рази. Перший раз в Орській кріюсті, другий раз в Оренбурзі”. Від того часу Лазаревський піклується Шевченком, неначе старший брат. Під час заслання допомагає йому книжками й грошми. „Спасибі тобі, друже мій єдиний — відписує Шевченко в одному листі — і за письмо твоє ласкавее, спасибі тобі і за гроші. У мене їх тепер так не багато, як у того Лазаря, що сліпці співають на ярмарках. Я сердечне рад, що ви познайомилися з Семеном: добрий, щирий чоловік. Не так давно і він мені прислав 15 карбованців. Та бреше собі, півроку йому: пише, що

хтось передав йому посплати мені. Може це і була ко-
линебудь правда, та тепер така стара стала, що похо-
жа на міфологію, сиріч на брехню. Це бачиш, я до
того веду слово, що познакомившись з Семеном, і ти
трохи вивчився в його тее... І справді, за що ти
мені винен? Ні за що. Спасибі тобі, друже мій єдиний!
Такая неправда краще всякої правди на світі. Тільки
ось що: коли і чим я тобі заплачу за твою братер-
ську неправду?"

А віддячуватись було і справді за що. Бо Лазаревський не тільки прислав гроші, і то все в такий делікатний спосіб, щоб нічим не вразити чужливого поста — але й посвятив усе життя на службу поетові.

Поруч з родиною Толстих заходився Лазаревський у Петербурзі в справі визволу Шевченка з заслання. Він перший поспішив повідомити поета про визвіл листом з 2 травня 1857 р. Він поширював між земляками твори і фотографії поета. Він приймав Шевченка в Петербурзі в своєму гостинному домі, де поет прожив кілька місяців, від приїзду аж до одержання мешкання в Академії Мистецтв, а харчувався в його до своєї смерті. Він чим міг старався полегшити поетові передсмертні муки в лютому 1861 р. По смерті ж поета клопотався похоронами, перебрав і зберіг якнайбільші цінності, всі рукописи, бібліотеку й інші навіть найдрібніші пам'ятки по Шевченкові, подбав про зроблення посмертної маски, а врешті перевіз постові останки в Україну, згідно з поетовим заповітом. Така була вірна приязнь і служба постові з боку Михайла Лазаревського, але й усі його брати і мати, що прийняла Шевченка в Гирявці як рідного сина, і багато-багато інших земляків допомагали йому чим могли і як могли впродовж його цілого життя, і дбали за його пам'ять по смерті, щоб назвати ще хоч би Тарновського, чи інших.

І не лише земляки, бо і чужинці так само сердечно ставилися до Шевченка, заповнені чаром його особи. А коли й треба, то вірно допомагали і служи-

ли йому, щоб пригадати хоч би зворушливі заходи в справі визволення Шевченка з заслання з боку графа Федора Толстого і його родини.

Шевченкові друзі дбали не лише за визвіл з неволі, не лише за гроші і можливості прожитку, але й старалися уприємити йому життя скільки могли і як могли.

З того погляду, напр. зворушлива приязнь багатого старшого від поета знаменитого актора Михайла Щепкіна. Він допомагав постові у бурхливі хвилини життя щирими порадами, а під час заслання розрадою і грішми. Вертаючись з заслання, Шевченко мусів зупинитися в Нижньому Новгороді, вислав привіт своєму другові до Москви; стилізуючи свого листа на лад невольничих дум:

„Із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі, вігав я тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами. Не знаю тільки, чи доходили вони до тебе, до твого щирого, великого серця! Та що з того, хоч і доходили? Як би то нам хоч частинку подивитися один-на-одного, хоч годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе живучою водою”.

Вистачило такого незначного натяку Шевченка. Його воля була для його друзів наймилішим наказом. Щоб розважити поета, старенький сімдесятилітній актор кидає на самі Різдвяні свята свою рідню в Москві, в тріскучий мороз вибирається в далекую дорогу до Нижнього Новгорода, що тоді тривала в один лише бік три доби, щоб разом з Шевченком „заколядувати”.

З широкого кола славнозвісних акторів, що самі мали такий великий непереможний вплив на публіку, але й самі ще більше віддавалися чарові Шевченка — крім згаданого уже Семена Артемовського-Гулака і Михайла Щепкіна, варто назвати ще в той час світової слави трагіка, Айра Ольдриджа. Під час

свого кількомісячного перебування в Петербурзі познайомився він у Толстих із Шевченком. Він співав часто Шевченкові негрських народних пісень, а Шевченко йому українських, звичайно під акомпаніємент Антона Контського, талановитого польського піяніста. Але не лише спільна любов до сцени і пісні зблизили до себе цих двох великих мистців, і не лише спільна колись доля колишнього кріпака і колишнього невільника. Майже щоденно відвідував Ольдридж Шевченка в його помешканні, майже щоденно пересиджував у нього довгими годинами — без слова, бо порозумілись вони не могли: Шевченко не знав англійської, а Ольдридж не знав ніякої іншої мови. А все ж принагідні відвідувачі Шевченка, що заставали в нього Ольдриджа, згадують, що не раз бачили їх обох — у сльозах.

Що Шевченків чар діяв не лише на поодиноких людей, з якими він зустрічався, але й на цілі маси, вказують описи його авторського вечора, що відбувся в Петербурзі 11 листопада 1860 р. — При вщертї наповненій публікою великій театральній залі читав Шевченко свої українські поезії. Переважно російська публіка може і не зрозуміла всього як слід, а ті, що розуміли, не могли надто захоплюватися противосковським змістом „Катерини”. Та все ж сталося щось таке, чого в Петербурзі до того часу ніколи не було. — Як сповіщала тодішня російська преса: вже при читанні першої поеми „Катерина” ціла зала плакала. Плакали не лише жінки, але й чоловіки, плакали дами двору, не дивлячись на етикету, плакали старі, загартовані в боях генерали . . .

Навіть генерали, навіть старі царські чиновники не могли устоятися тому великому чарові. Навіть царські цензори піддавалися цьому чарові. Коли виникли труднощі з дозволом на друк нового видання „Кобзаря”, вистало Шевченкові піти особисто до цензора, щоб відразу дістати дозвіл на друк, як-не-як, а „возмутительних” поезій.

Не міг тому чарові Шевченкової особовости опертися і царський двір, той сам, що раніш — правда, позаочно — засудив його на жорстоке заслання.

Коли в листопаді 1860 р. виставив Шевченко на виставці образів Академії Мистецтв свій автопортрет, російська преса підняла крик, мовляв, Шевченко змалював себе у вигляді гетьмана України.

„Мистецьке виконання цього портрету — писала „Северная Пчела“ з цього приводу — прегарне, лише схожість не зовсім вражає... При цьому всьому Шевченко змалював себе не у справжньому своєму вигляді. Він скромний і миролюбивий мистець змалював себе в українських смушках і свиті, тимто іноді раптом лунали з задніх рядів публіки голоси: „Чи то Палій, чи то Дорошенко, чи то Сагайдачний?“...

Така „рцензія“ в тих часах не віщувала нічого доброго ні для Шевченка, ні для Академії Мистецтв; сам портрет годилося з виставки зняти...

Що ж діється? Велика княгиня Єлена Павловна, сестра Миколи I, може за намовою великої княгині Марії Миколаївни, доньки тої цариці, що її так висміяв Шевченко в „Сні“, яка одначе Шевченка знала особисто, тим то теж так само підпала під його вплив, як і всі інші — купує демонстративно цей портрет за великі гроші, запрошуючи рівночасно поета маляра на царський двір, щоб особисто їх йому передати. Розмова з великою княжною тривала кілька годин... Само собою, що з тим моментом усі протиукраїнські виступи російської преси з приводу портрету вмовкли, а образ залишився на виставці.

Чарові Шевченка піддався навіть Куліш, найбільш амбітна людина того часу в Україні. Він, що все життя леліав претенсії на провідника України, визнав Шевченка першим, батьком і провідником України. Вислів тому дав він у своїх поезіях, у статтях і промовах про Шевченка та в листах. Посилаючи Шевченкові 22 грудня 1857 р. перший примірник „Оповідань“ Марка Вовчка, писав він з деякою непевністю: „По-

силаю тобі, брате Тарасе, з цією поштою „Оповідання” Вовчка. Як то ти їх уподобаєш? І інші щиро, як думаєш, бо ти в нас голова на всю Україну”.

Він, ментор, що потім залюбки хвалився, що поправляв самого Шевченка, піддається без спротиву під осуд „великого характерника”, приймаючи навіть його вказівки, поправки й уваги. Потвердив це, напр., Опанас Маркович в одному з листів до Данила Каменецького: „Коли нам доведеться ще що переслати вам у друк, покажуйте теє п. Тарасові, нехай він провірить своїми очима, справить своєю рукою, особливо, коли це станеться без п. Куліша, бо цей і сам удається до ради „великого характерника”, мовляв п. Пантелій”.

Що на Куліша діяв більше особистий чар Шевченка, а не його твори, видно з того, що по його смерті, з літами, коли цей вплив затирався, Куліш відносився до Шевченка зовсім інакше.

„Його розумне високе чоло — щоб ще раз пригадати слова Ускової про Шевченка — велика лисица, добродушне чесне лице, ясний, ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні, голос м'який, симпатичний; говорив він виразно, плавно, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом”. — Такий був Шевченко як людина. Він прекрасно співав, по мистецьки читав поезії, захоплюючи й розумно говорив, але навіть без слова, одним лише поглядом своїх глибоких очей заповнював усіх, кого стрінув у житті, заповнював раз на все.

Бо таку вже силу мав на сучасників Шевченко, отой не лише в поезії геніяльний поет, а в малярстві великий маляр, але і в щоденному житті не менш надзвичайний чоловік — „великий характерник”, як його назвав Куліш, чарівний володар людських душ.

(Передрук із часопису „Вільна Думка”, Сідней, Австралія, 12-26 лютого, 1961).

З М І С Т :

Передмова: <i>Шевченко і його творчість</i>	5
П. Куліш: <i>Чого стоїть Шевченко як поет народній</i>	13
І. Франко: <i>На роковини Т. Г. Шевченка</i>	23
В. Щурат: <i>Святе Письмо у Шевченковій поезії</i>	35
М. Грушевський: <i>Слава Тобі, наш Тарасе . . .</i>	53
С. Балей: <i>Ендіміонський мотив у Шевченка</i>	57
С. Єфремов: <i>Спадщина Кобзаря Дармограя</i>	79
М. Новицький: <i>Шевченко у процесі 1847 року</i>	103
О. Новицький: <i>Шевченко та Рембрандт</i>	130
С. Смаль-Стоцький: <i>Великий льох</i>	137
Б. Павроцький: <i>Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу</i>	152
Ф. Колесса: <i>Зв'язок Шевченкового віршування з українською літературною традицією</i>	180
М. Рильський: <i>Поетика Шевченка</i>	190
Л. Булаховський: <i>Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка</i>	202
Т. Осьмачка: <i>Воїстину — ти наш поет!</i>	237
В. С. Ващенко: <i>Багатство Шевченкового слова</i>	248
М. Глобенко: <i>Живий Шевченко</i>	270
Є. Пеленський: <i>Чар Шевченка</i>	288

Друкарня Видавництва Миколи Денисюка

Printed by Mykola Denysiuk Printing Company
Chicago, Illinois — USA

XIII
Т. ИВВУЧЕНКО
✠